

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СХОДОЗНАВСТВА ім. А. Ю. КРИМСЬКОГО

**СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
В КРАЇНАХ СХОДУ
НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ**

КИЇВ – 2012

УДК 94(5):32
ББК 66.3(5)6
С90

Друкується за рішенням Вченої ради
Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України
(протокол № 5 від 22.12.2011)

Відповідальний редактор
Л. В. Матвєєва, д. і. н., проф.

Упорядники:
О. С. Мавріна, к. і. н., с. н. с.
І. В. Отрощенко, д. і. н., с. н. с.

Рецензенти:
Є. А. Макаренко, доктор політичних наук, професор
О. П. Машевський, доктор історичних наук, доцент

УДК 94(5):32
ББК 66.3(5)6

С90 **Суспільно-політичні трансформації в країнах Сходу на сучасному етапі.**
Колективна монографія. – К.: Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського
НАН України, 2012. – 220 с.

Колективна монографія, за авторством українських та закордонних учених, присвячена сьогоденному розвитку країн Сходу: актуальним питанням історії, економіки, політики, розвитку науки, а також світоглядним засадам. Аналіз суспільно-політичних процесів низки країн Близького Сходу, Центральної Азії, Далекого Сходу, Південно-Східної та Південної Азії свідчить про те, що ці країни при всій відмінності їхньої історії, ментальності, природних ресурсів, економічного потенціалу, політичних форм правління тощо, швидко пристосовуються до викликів глобалізованого світу і саме тут знаходяться і формуються нові центри економічного зростання. Використання досвіду стратегій і тактик проведення політичних і соціально-економічних перетворень у країнах Сходу, їхній позитивний досвід є цікавими для українського суспільства.

Видання розраховано на наукових працівників, викладачів, студентів, а також на широке коло читачів. Статті висловлюють власні погляди авторів.

УДК 94(5):32
ББК 66.3(5)6

ISBN 978-966-02-6589-9

© Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського
НАН України, 2012

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	5
---------------------	---

РОЗДІЛ І. БЛИЗЬКИЙ СХІД ТА ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ

Габер Є. В.

“Арабська весна” на Близькому Сході: вибір моделі суспільної трансформації	11
---	----

Мавріна О. С.

Трансформаційні процеси політичної системи Туреччини на сучасному етапі	31
--	----

Надирова Г. Е.

Социальные модели самореализации женщин в современном Казахстане	47
---	----

РОЗДІЛ ІІ. ДАЛЕКИЙ СХІД

Кіктенко В. О.

Трансформація моделі науково-технічного розвитку КНР	57
--	----

Коваль О. А.

Далай-лама і трансформація тибетського суспільно-політичного ладу	66
---	----

Отрощенко І. В.

Образ Чингізхана у сучасній Монголії	75
--	----

Отрощенко І. В.

“Третій сусід” Монголії	94
-------------------------------	----

Таран М. А.

Регіональні виміри та глобальна проекція “м’якої сили”: зовнішня політика Китаю на початку ХХІ ст.	108
--	-----

Яценко Б. П.

Трансформація фінансово-банківської системи Японії на початку ХХІ ст.	122
---	-----

Яценко Б. П.

Будова господарства Японії як постіндустріальної країни	133
---	-----

РОЗДІЛ ІІІ. ПІВДЕННО-СХІДНА ТА ПІВДЕННА АЗІЯ

Борділовська О. А.

Виклики глобалізації і трансформація суспільства: індійський досвід	145
---	-----

Мусійчук В. А.

Сінгапур: становлення національної ідентичності	162
---	-----

Мусійчук В. А.

Соціально-політичні реформи та трансформації світогляду в СРВ на рубежі XX–XXI ст.	172
--	-----

ДОДАТОК

Мусійчук В. А.

Рейтинги соціально-економічних показників країн Азії та України	189
---	-----

ВИСНОВКИ

Висновки	195
Показчик географічних назв	205
Список скорочень	208
Аннотации	210
Annotations	214
Відомості про авторів	218

ВСТУПНЕ СЛОВО

Трансформація східних суспільств у добу глобалізації викликає незмінний інтерес у дослідників, оскільки розуміння процесів, що тривають в Азії, вкрай необхідне для подальшого прогнозування розвитку країн Сходу. Аналіз різноманітних трансформаційних процесів надає можливість дати оцінку, як саме східні суспільства позиціонують себе у сучасному світі, на яку роль претендують і наскільки здатні таку роль насправді виконувати. Відповідаючи на питання, що глобалізація означає для Сходу – підкорення західним законам чи, навпаки, повернення ери Азії, слід проаналізувати причини і наслідки змін, що відбуваються, і з'ясувати їхній взаємовплив. Звичайно, у кожному окремому випадку ми побачимо власну специфіку.

На сучасному етапі одним із пріоритетних напрямів зовнішньої політики України є азійський напрям. Аналіз суспільно-політичних процесів країн Близького та Далекого Сходу, Центральної, Південно-Східної та Південної Азії свідчить про те, що низка країн вказаних регіонів при всій відмінності їхньої історії, ментальності, природних ресурсів, економічного потенціалу, політичних форм правління тощо, швидко пристосовуються до викликів глобалізованого світу і саме тут знаходяться і формуються нові центри економічного зростання. Дослідження ключових проблем у політичній та соціальній сфері країн Сходу на рубежі XX–XXI століть, аналіз їхніх стратегій і тактик здійснення політичних та соціально-економічних перетворень становлять інтерес для української наукової думки.

Що стосується регіону Близького Сходу, то Туреччина є для України найважливішим партнером на південному напрямі, спільно з яким можливо працювати над реалізацією стратегії перетворення регіону Чорного моря на зону миру, стабільності та безпеки, розвитку ОЧЕС, що передбачає створення зони вільної торгівлі й кооперації у Чорноморському регіоні. Обидві країни також беруть активну участь у регіональних миротворчих процесах. Україна і Туреччина перебувають у безпосередній близькості до найбільш конфліктогенних зон світу – Балкан, Кавказу, Близького Сходу. Тому безпосередній інтерес обох країн значною мірою полягає в ефективному розв'язанні регіональних безпекових проблем. Україна і Туреччина позитивно ставляться до активізації ролі ЄС у процесі врегулювання “заморожених” конфліктів, вважаючи, що європейський чинник здатний ефективно сприяти примиренню ворогуючих сторін, налагодженню міжрегіонального діалогу та співробітництва.

Аналіз трансформацій суспільної та політичної сфери Туреччини впродовж останнього десятиліття показав, що дані процеси особливо посилились із приходом до влади ПСР (Партія справедливості і розвитку) на чолі з нинішнім прем'єр-міністром Р. Ердоганом. ПСР після приходу до влади на виборах 2002 р. розпочала реалізацію широкої програми реформ по вступу Туреччини до ЄС і проголосила своєю ідеологією консервативну демократію, дистанціюючись від спадку політичного ісламу. Зміна влади призвела до стабілізації ситуації у політичній і, як наслідок, в економічній сферах, активізації зовнішньої політики. При всіх відмінностях політичне життя Туреччини 1990-х і сьогоденної України

мають низку спільних ознак: це і проблема ідентичності партій, фрагментація електорату, проблема коаліційних урядів і стабільності урядової коаліції, що призводить до політичної нестабільності в країні. Поява домінантної партії в особі ПСР призвела до певної стабілізації політичного життя і, як наслідок, до проведення успішної економічної політики, досвід якої для України є особливо важливим.

Туреччина проводить активну політику на Близькому Сході, тому аналіз тенденції розвитку “арабської весни” та ролі її найвпливовіших акторів дає можливість виділити дві основні моделі трансформації Близького Сходу – катарську (“ісламська демократія” – монархія з високим рівнем життя) та турецьку (“мусульманський лаїцизм” – світський демократичний режим при мусульманському населенні). Не дивлячись на суттєві недоліки, “турецька модель” має багато беззаперечних переваг – дієздатну демократію, високий темп економічного зростання, що базується на реальному секторі економіки і не залежить від експорту вуглеводнів, а також стабільну внутрішньополітичну ситуацію і багатовекторну зовнішню політику. Все це, безумовно, робить Анкару впливовим актором в процесі трансформації регіону. Проте активна регіональна політика Туреччини у якості “моделі” для країн Близького Сходу може бути успішною лише за умови, що процеси демократизації, становлення громадянського суспільства та економічні реформи будуть не лише пропонуватися “на експорт”, але й продовжуватися всередині самої країни. Позиції Туреччини на Близькому Сході важливі для вибудовування зовнішньополітичного курсу України на близькосхідному напрямку. Як ми бачимо, особливості турецької політичної сфери і проблеми економічного плану мають певні паралелі й в українському суспільстві. Тому використання турецького досвіду є важливим і можливим для українського політикуму як у політичній, економічній, так і в зовнішній політиці держави.

Україна прагне посилити співпрацю з регіональними організаціями Азійсько-Тихоокеанського регіону, такими як АТЕС і АСЕАН. Процеси глобалізації та регіоналізації в АТР протікають досить динамічно. У зв’язку з цим особливу увагу в дослідженні сфокусовано на регіоні Східної Азії, який найбільш інтегрований в економічному відношенні. В основі економічного зростання у цьому регіоні Азії, окрім інших чинників, є процеси односторонньої й багатосторонньої лібералізації економічних відносин, що пов’язано із взаємозалежністю цих країн, а інтеграційні процеси мають скоріше ринковий, аніж політичний характер, країни дотримуються принципів відкритого регіоналізму. Якщо порівняти інтеграційні процеси в регіоні Східній Азії та Європейському Союзі, то пріоритетом у першому випадку є створення економічної єдності при збереженні політичних кордонів у середині інтеграційного простору. Україна, намагаючись посилити співпрацю з країнами цього регіону, має враховувати особливості їхніх інтеграційних процесів і розуміти, що для більшості країн Східної Азії націоналізм є рушійною силою розвитку, і розмиття державності для них є аналогом втрати своєї політичної і економічної суб’єктності в умовах конфліктного середовища.

Звернемося до досвіду Японії та Китаю, як найбільш розвинених країн Східної Азії. Після того, як в останній чверті XX ст. Японія стала однією з країн постіндустріальної економіки відповідно з посиленою роллю галузей обслуговуючої сфери та економіки знань, вона досить швидко, не дивлячись на кризові явища, змогла провести структурну перебудову господарства і активно включитися в процеси глобалізації. Структурна перебудова господарства за останні 15 років дає Україні цікавий досвід реформ: адміністративної, фінансово-банківської, активізації геостратегії та геополітичних потуг. Японія як країна-цивілізація відзначається високою стійкістю всіх складових геосфери (особливо соціосфери, як свідчить, наприклад, перебіг подій у боротьбі зі стихією у 2011 р.). Японія у

XXI ст. має динамічну економіку, промисловість, оснащену найновітнішими технологіями, багаті валютно-фінансові ресурси, висококваліфіковану робочу силу та вправних менеджерів, нарощує потужний науковий потенціал і займає міцні позиції на світових ринках. У другій половині XX ст. країна пройшла через небачене в її історії економічне зростання, увійшла в період економічної зрілості, якій притаманні певні завершені форми і пропорції в усій множині структур постіндустріального господарства. З середини 1990-х (криза “бульбашкової економіки”) і донині, перебуваючи в стані затяжної рецесії, країна вперто продовжує економічні реформи, що дозволило провести структурну перебудову господарства (якісні зміни, які навіть назвали “третім відкриттям Японії”) й активно включитися в процеси глобалізації.

Китайська зовнішня політика на початку XXI ст. все більше глобалізується і стає наступальною. Практично в кожному регіоні світу Пекін має систему своїх інтересів, спрямованих на підвищення політичної ролі країни у світі, створення сприятливих умов для продовження економічних реформ, одержання доступу до фінансових, технологічних і сировинних ресурсів. Використання арсеналу “м’якої сили” дозволяє Китаю успішно здійснювати політичне та економічне співробітництво, не обумовлюючи його політичними, ідеологічними чи історичними проблемами. Китайський шлях у бік багатополосності пов’язаний не з силовою політикою, створенням військово-політичних блоків, нав’язуванням власних ідеологічних стандартів тощо, а реалізовується шляхом використання фактору економічного потенціалу та допомоги. З другого боку, аналіз державних програм та напрямків розвитку науково-технічного потенціалу Китаю показує, що країна, в якій основне зростання економічних показників пов’язане з наявністю використання людського ресурсу (в значних масштабах), з 2006 року формує стратегію *технологічного суверенітету*, щоб зменшити залежність держави від іноземних технологій. Китай розвиває свої власні технології для захоплення нових ринків, це є основа плану розвитку країни у сфері науки і технологій на середню та довгострокову перспективу (до 2020 року). Дана програма передбачає підвищення можливостей самостійного інноваційного розвитку країни і побудову інноваційної економіки – вивчення такого досвіду є важливим для України.

Інтерес до політичних та соціально-економічних реформ В’єтнаму також зумовлений, насамперед, значними досягненнями невеличкої країни Південно-Східної Азії, що лише 35 років живе без війни. За такий невеликий проміжок часу В’єтнам від програми “подолання голоду та зменшення бідності” перейшов до програм стабільного розвитку, інтеграції у світове співтовариство. Якщо наприкінці XX ст. у В’єтнамі були проблеми з продовольством, то зараз країна не лише забезпечує внутрішній ринок, а й вийшла у світові лідери з експорту таких видів продуктів, як рис, кава, чорний перець. Побудова і, в цілому, успішне функціонування державного соціалізму з його системою централізованого планування та управління народним господарством сприяли успіхам у розвитку економіки, вдосконаленні соціальної сфери і підвищенні життєвого рівня населення. І хоча загальний політичний курс СРВ залишається незмінним, проте виклики XXI ст. вимагають проведення реформ не лише в економічній сфері, а й у соціогуманітарній, правовій, політико-дипломатичній.

Актуальною для нашої держави є й активізація політичного діалогу та економічної взаємодії з країнами Південної Азії. У представленому дослідженні ми звернули увагу на досвід перетворень в індійському суспільстві. Процеси соціальної трансформації загалом впливають і на розвиток індійської демократії, яка має свій особливий характер. Кастеїзм, клановість, непотизм заважають розвитку демократичних інституцій. З другого боку, хоча Індія дуже традиційна країна, проте у галузі політичних свобод вона значно випередила більшість своїх азійських

сусідів. “Вестмінстерська модель конституційної демократії” вже понад півстоліття є працюючою політичною системою в Індії, хоча іноді країну називають “демократією III-го ґатунку з першокласною конституцією”. Проте індійська демократія – насправді діюча, ознаками чого є принципи державного устрою та незалежна судова система, багатопартійність, секулярний підхід, свобода слова та віросповідання; незалежні засоби масової інформації, регулярні вибори до представницьких органів влади. Саме збереження і певний розвиток демократичної системи висуваються індійськими лідерами в якості ще одного чинника для зміни міжнародного іміджу країни. Жодна політична сила сучасної Індії не заперечуватиме необхідності продовження внутрішніх реформ, оскільки спільним є усвідомлення існуючих внутрішніх загроз: великої кількості бідного і неосвіченого населення, корупції і клановості у верхніх політичних ешелонах, прорахунків “кастової демократії”, шовіністичних і комуналістських настроїв, сепаратистських рухів в окремих штатах тощо.

Аналіз соціально-економічних показників (за 2011 рік) таких країн, як В’єтнам, Індія, Казахстан, Китай, Монголія, Сінгапур, Туреччина, Японія, та України (показники за чисельністю населення, тривалістю життя, індексом економічної, політичної і громадянської свободи, індексом демократії, свободи преси, індексом корупції, сприятливістю для бізнесу, індексом потенціалу людського розвитку) показує, що країни Азії (здебільшого, при багаточисленному населенні), переважно мають високі показники економічного розвитку не лише в регіоні, а й у світі. Навіть за рівнем політичних і громадянських свобод демократична Україна відстає від низки країн Азії. Використання досвіду стратегій і тактик здійснення політичних та соціально-економічних перетворень у країнах Сходу може стати корисним для українського суспільства.

РОЗДІЛ І

БЛИЗЬКИЙ СХІД
ТА ЦЕНТРАЛЬНА АЗІЯ

Є. В. Габер

“АРАБСЬКА ВЕСНА” НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ: ВИБІР МОДЕЛІ СУСПІЛЬНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ

У статті розглядаються трансформаційні процеси у країнах Близького Сходу, поштовхом до яких стали масові народні протести в регіоні протягом 2011 року, відомі як “арабська весна”. Досліджується роль зовнішніх чинників, зокрема демонстраційного ефекту “турецької моделі”, у становленні близько-східних суспільств нового типу, реформуванні політичного устрою і принципів економічного розвитку арабських країн Північної Африки і Близького Сходу.

“Арабська весна” – весна на арабських вулицях

Події початку 2011 р. в Тунісі, Єгипті, Лівії та інших країнах Близького Сходу викликали нові дискусії щодо необхідності й своєчасності модернізації та демократизації регіону. Хоча поодинокі спроби реформування консервативних арабських режимів мали місце в минулому, всі вони мали дуже обмежений характер, адже пропонувалися розрізненими опозиційними силами і мали бути впроваджені в межах однієї країни. Визначальною рисою “арабської весни” став масовий характер та широка соціальна база протестів, що починалися саме як революція “знизу”. Головні вимоги, що від самого початку висувалися протестантами, мали виключно соціально-економічний характер і включали, в першу чергу, зниження цін на продовольчі товари, створення нових робочих місць (у деяких країнах на момент початку заворушень офіційний рівень безробіття складав 10 %, а за неофіційними даними – сягав 25 %, причому майже половина з них – серед молоді віком до 30 років), а також боротьбу з корупцією, подолання соціальної нерівності та глибокої житлової кризи. Так, наприклад, в Єгипті, Алжирі та деяких інших країнах народні протести починалися саме як “хлібні бунти”, що стали поширюватися після чергового підвищення цін на хліб, цукор, олію та інші предмети першої необхідності.

Вже пізніше заклики до соціально-економічних реформ почали підкріплюватися політичними вимогами зміни режиму, проведення прозорих виборів та забезпечення свободи слова і вільної діяльності опозиції. Власне, ці протести, що виникали стихійно, тому і набули такого масового характеру, що проходили не під знаменами якоїсь однієї політичної сили (що значно звужувало б коло учасників до прибічників якоїсь однієї опозиційної партії, релігійної течії, етнічної групи чи громадян певної країни), а відбувалися одночасно у всьому регіоні під загальними лозунгами покращення рівня життя “вже сьогодні”. Майже через рік після початку революційних подій можна зробити висновок, що результатами “арабської весни” скористалися найрізноманітніші політичні сили – від демократичних до радикально ісламістських, але навесні 2011 р. вони розчинилися на арабських вулицях у загальній масі обуреного натовпу, що вимагав кращих умов життя.

Головною рушійною силою цих виступів була, звісно ж, молодь, що в більшості близькосхідних країн складає від 50 до 70 % населення і щорічно поповнює

лави непрацевлаштованих на кілька сотень тисяч осіб. З цим пов'язана ще одна особливість арабських революцій – їхній стихійний та, головним чином, емоційний характер. Радикальність протестних настроїв можна пояснити, по-перше, прагненням швидких і докорінних змін існуючого устрою, небажанням вдовольнятися половинчастими заходами; по-друге, глибоким розчаруванням у старих режимах і зневірою у майбутньому; по-третє, відсутністю досвіду політичної боротьби, політичної культури, а також лідерів, що могли б запропонувати чітку програму постреволуційних дій. Тому на певному етапі, коли прийшов час боротися не *проти* чогось чи когось, а *за* щось, необхідно були визначати, якими саме мають стати ці країни після повалення старих авторитарних режимів, та найголовніше – яким чином цього можна досягти.

Саме в цей час спільна “арабська” весна набуває характерних рис весни “туніської”, “єгипетської” чи “алжирської”, а партії всього політичного спектра починають пропонувати свої програми подальшого розвитку суспільства – від поміркованих на кшталт “ісламських демократій” (Катар, деякі країни Північної Африки) до радикально ісламістських, близьких до ідеології ваххабізму чи салафізму (монархії Перської затоки). У такій ситуації особливого значення набувають зовнішні чинники, адже в пошуках оптимальної моделі розвитку для своєї країни нові лідери звертаються до прикладів інших держав, вдалий досвід яких міг би надихнути населення на подальші активні дії і стати моделлю успішної модернізації (що передбачає демократизацію або обмежується реформуванням окремих сфер життя).

Можна припустити, що у якості взірця для більшості близькосхідних суспільств могла б виступити країна, в якій:

- було *досягнуто високого рівня економічного зростання*, що не обмежується прибутками від експорту енергоносіїв, а має під собою реальну виробничу базу (для більшості країн, охоплених революційними подіями, залишаються недосяжними чи недостатніми існуючі запаси нафти та газу);

- *прибутки від економічного зростання розподіляються більш-менш рівномірно* між різними групами населення (в Кувейті, наприклад, незважаючи на загально високий рівень доходів населення, головною рушійною силою антиурядових виступів, що врешті-решт призвели до відставки уряду, стали безправні маси – племена бедуїнів без права на кувейтське громадянство, а також пригнічена шіїтська меншість, що була позбавлена можливості повною мірою оцінити щедрість еміра, який, за деякими підрахунками, витратив близько 10 млрд. дол. на підвищення рівня лояльності 3,5 млн. офіційних громадян Кувейту [Игошина 2011(a)]);

- *забезпечуються демократичні свободи* і дотримуються права людини, але при цьому *шануються норми ісламу* і зберігаються основні традиції мусульманського суспільства (не слід забувати, що основна маса протестуючих – молодь, що в більшості своїй регулярно читає не лише сури Корану, але й новини в Інтернеті та соціальних мережах і дивним чином поєднує повсякденні елементи західного способу життя з устоями традиційних, консервативних східних суспільств);

- *вибудована ефективна вертикаль влади*, врегульовані відносини між світською та релігійною елітами, цивільною та військовою владою (ця проблема особливо гостро постає в таких країнах, як Єгипет, де військові традиційно посідають особливе місце у суспільстві, та Алжирі, де й досі живі спогади про так зване “чорне десятиліття” 1991–2001 рр., коли під час громадянської війни між ісламістами та військовими загинуло, за різними оцінками, від 120 до 150 тис. алжирців);

- нарешті, бажано, щоб ця країна мала *харизматичного лідера* – яскраву особистість, відому не лише серед вузького кола державних діячів, але й популярну

серед простого люду. Оскільки, як вже зазначалося раніше, більшість протестуючих у своїх діях керувалися скоріше власними емоціями, симпатіями та антипатіями, аніж чітко окресленими політичними цілями, саме така постать могла б сприяти мобілізації широких мас на боротьбу за створення у своїй країні системи, близької до обраного “ідеалу”.

З огляду на ці критерії сьогодні в регіоні можна виділити дві країни, що могли б претендувати на роль такого “взірця для наслідування” – це Катар і Турецька Республіка, які представляють собою дві альтернативні моделі розвитку постреволюційного Близького Сходу.

Альтернативні моделі розвитку Близького Сходу: ісламська демократія чи мусульманський лайцизм?

Якщо зазирнути в недалеке минуле, неважко помітити, що перші суттєві спроби *реформування регіону “ззовні”* були зроблені ще в 2004 р., коли американська адміністрація Джорджа Буша запропонувала амбітний проект Великого Близького Сходу, в межах якого мали проводитися широкі реформи в політичній, економічній і соціальній сферах, що мали б сприяти розвитку свободи і демократії у традиційних мусульманських суспільствах Північної Африки і Близького Сходу. Проте дуже скоро стало зрозумілим, що такі процеси можуть бути успішними тільки в тому випадку, якщо вони виникають внаслідок природного розвитку суспільства, і всередині країни існують сили, бажаючи й готові їх проводити.

Одну із причин невдачі попередніх спроб демократизації регіону багато дослідників вбачають у тому, що головною турботою Сполучених Штатів і ЄС завжди залишалися питання безпеки і стабільності (особливо беручи до уваги війни в Афганістані та Іраку), а в самому регіоні досі не було країни, яка могла б стати наочним прикладом успішної демократизації, економічних реформ і суспільно-політичного розвитку, що забезпечував би модернізацію суспільства при збереженні системи його традиційних цінностей. Роль такого “наочного прикладу”, чи “демонстраційного ефекту”, полягає в тому, щоб забезпечити своєрідну модель для наслідування, продемонструвати, що демократичні зміни можливі в принципі, і як, власне, вони мають відбуватися [Kirisci 2011, 35].

Як показують опитування громадської думки, населення майже всіх близькосхідних країн, включно з Туреччиною, що є єдиним членом Північноатлантичного альянсу в регіоні Близького Сходу, виступає категорично проти “імпорту демократії”, стверджуючи, що жодні західні проекти не можуть врахувати всіх особливостей розвитку регіональних країн з усім їхнім історичним, культурним та релігійним розмаїттям. Так, наприклад, за результатами дослідження “Трансатлантичні тенденції 2011”, яке вже традиційно проводить Фонд Маршалла (GMF), 58 % громадян Туреччини вважають, що слід залишити спроби “примусової демократизації” регіону, тому що “демократію неможливо експортувати в інші країни”, і ще стільки ж мотивують таку відповідь тим, що “деякі близькосхідні країни ще не готові стати демократіями”. Цікаво також, що більшість населення перекопано в необхідності “підтримування демократії” в тих країнах, де вона вже почала зароджуватися [Transatlantic Trends... 2011] (див. табл. 1).

Серед способів сприяння розвитку демократії у країнах Північної Африки та Близького Сходу найбільша кількість респондентів (72 %) висловлюються в підтримку “забезпечення допомоги неpolітичним групам, таким як профспілки та асоціації із захисту прав людини”; 70 % – за “допомогу у моніторингу виборів у нових демократіях”; 64 % – за “забезпечення допомоги в економічному розвитку”; дещо менший відсоток опитуваних підтримує “допомогу конкретним політичним партіям і лідерам” (60 %), і менше половини турків (48 %) воліють бачити свої військові сили такими, що допомагають “повалити недемократичні уряди” у сусідніх країнах [Transatlantic Trends... 2011] (див. табл. 2).

Можливо, саме такий підхід турецького керівництва, який у цьому питанні майже повністю співпадає з думкою громадян, став причиною того, що сьогодні Анкара є чи не найголовнішим актором у близькосхідних трансформаційних процесах і має всі шанси стати регіональним лідером.

Туреччина неодноразово пропонувалася в якості взірця для багатьох країн, з якими вона поділяє спільні кордони, культуру чи історичні зв'язки. Так, у 1990-ті рр. після розпаду Радянського Союзу, на думку багатьох, Анкара мала стати моделлю розвитку для нових незалежних республік Центральної Азії. Пізніше, вже у 2000-ні рр. подібну ж функцію вона мала виконувати вже на Близькому Сході, в межах вже згадуваного нами проекту Великого Близького Сходу. *Парламентська республіка* з переважно мусульманським населенням, що обрала *світський шлях розвитку* та зуміла успішно здійснити перехід від принципу етатизму (панування держави в більшості секторів економіки) до вільного ринку шляхом проведення довгострокових ліберальних реформ, неодноразово привертала до себе увагу як науковців, так і державних діячів.

Проте досі жодного разу Анкара не спромоглася виправдати покладених на неї сподівань. У 1990-ті роки новоутворені незалежні держави Центральної Азії небезпідставно побоювалися, що за згадками про спільну тюркську ідентичність і запропонованою моделлю турецького розвитку приховуються ідеї пантюркізму, що ставили під загрозу їхні власні національні ідентичності. У 2000-ні роки, коли Туреччина почала позиціонувати себе в якості взірця для країн Близького Сходу, Анкарі закидали звинувачення в неоосманізмі та бажанні повернути свій вплив у регіоні, користуючись історичною спадщиною Османської імперії. Втім, тоді стати повноцінним регіональним лідером Туреччині заважала недостатність власних економічних і дипломатичних ресурсів, а тісна співпраця із західними партнерами викликала невдоволення сусідніх країн і часто йшла всупереч національним інтересам самої Анкари.

Ситуація, що склалася сьогодні на Близькому Сході, надала дискусіям щодо взірцевої ролі Туреччини в регіоні нового звучання і призвела до виникнення значної кількості досліджень, деякі з яких вбачали в ній “модель державного розвитку” [Dede 2011, 25], “історію успіху” модернізації [Ozhan 2011, 55], “джерело натхнення” для реформаторських сил [Goksel 2011, 1], відмічали її великий “демонстраційний ефект” [Kirisci 2011, 35] та позитивний вплив на решту країн регіону. Інші ж приходили до висновку, що суперечності й невирішені проблеми як у внутрішній, так і у зовнішній політиці самої Туреччини заважатимуть їй стати моделлю для регіональних змін [Barkey 2011; Morton, Barkey 2011].

З одного боку, хвиля протестів, що прокотилася країнами Близького Сходу, показала прагнення великої частини населення цих країн до змін і готовність певних політичних сил всередині регіону ці зміни запровадити. З іншого боку, за останні два десятиліття зазнала суттєвих змін і сама Туреччина. Вона не тільки провела більшість реформ, що були необхідною умовою її вступу до Європейського Союзу, але й набула достатньо внутрішньополітичних ресурсів, зовнішньополітичної самостійності й впевненості для того, щоб розвивати міжнародні відносини на багатьох напрямках, не обмежуючи свою зовнішньополітичну активність виключно євроатлантичним напрямком.

Найголовніше, що на відміну від попередніх випадків, коли турецька модель пропонувалася країнам регіону власне Анкарою або ж активно підтримувалася Сполученими Штатами і Європою, цього разу Туреччину в якості моделі розвитку розглядають саме ті люди, які стоять на чолі революційних подій, закликають до демократичних реформ і в майбутньому будуть безпосередньо залучені до процесу трансформації арабського світу. Таким чином, за висловом одного арабського журналіста, турецький досвід є надзвичайно цінним для учасників

“арабської весни” саме тому, що він набувався у близькосхідному контексті, а не був привнесений із-зовні. Тому якби Анкара сьогодні виступила зі своєю програмою реформ для країн Близького Сходу, це б означало, що “реформи прийшли [в регіон] з великої мусульманської держави”, хоча й мають під собою десятиліття безперервної модернізації. За висловом іншого арабського кореспондента, “єдиною альтернативою моделі Туреччини виступає тільки модель Осама бен Ладена”, тому неважко здогадатися, який саме шлях подальшого розвитку оберуть для себе революційні сили Близького Сходу [Kirisci 2011, 34].

Втім, є ще одна країна, яка сьогодні може скласти реальну конкуренцію турецькій моделі. Це **Катар** – невелика арабська держава на сході Аравійського півострова та одна з найбагатших країн Перської затоки, що завдяки своїм величезним запасам природного газу і нафти у 2010 р. досягла найвищих у світі показників ВВП на душу населення, і економіка якої продовжує впевнено зростати. Катар представляє собою типовий варіант абсолютної монархії, в якій із середини XIX ст. незмінно править династія аль-Тані, а всі найважливіші посади займають безпосередньо члени цієї родини або наближені до неї особи. Офіційно основою правової системи Катару визнано шаріат, що, втім, не заважає еміру застосовувати норми сучасного європейського права в економічній і фінансовій сфері. Незважаючи на сусідство Саудівської Аравії, відомої своїми консервативними законами і жорстким дотриманням норм Корану в усіх галузях життя, Катар може похвалитися досить ліберальною правовою системою і посідає друге місце в усьому арабському світі за рівнем людського розвитку (*HDI*), поступаючись за цим показником лише Об’єднаним Арабським Еміратам.

Отже, формула “ісламської демократії”, яку пропонує країнам Близького Сходу Катар, – це *ісламська монархія*, що живе за законами шаріату, але характеризується високим рівнем економічного розвитку, величезними об’ємами експорту вуглеводнів та іноземних інвестицій, *дотриманням західних стандартів життя* і відданістю основним ліберальним цінностям. Незважаючи на те, що фактично Доха не може запропонувати нічого нового країнам, що тільки-но позбулися авторитарних режимів у боротьбі за вільне волевиявлення народу і поширення демократії, катарський варіант приваблює багатьох саме своєю поміркованістю, оскільки перехід від багаторічного одноосібного правління єдиного лідера чи членів однієї династії відразу до турецької моделі західної плюралістичної демократії (хай навіть і з певними вадами) може видатися занадто радикальним. До того ж, традиційно на звання лідера арабського світу могли претендувати тільки арабські країни, що автоматично виключало з цього суперництва такі держави, як, скажімо, Іран чи Туреччина. Принаймні, такі тенденції спостерігалися до того, як до влади в Анкарі прийшла Партія Справедливості та Розвитку на чолі з Реджепом Тайіпом Ердоганом.

Дослідження арабської громадської думки, яке щорічно проводиться на замовлення Арабо-Американського Інституту (*Arab American Institute Foundation*), у 2011 р. чітко продемонструвало надзвичайну популярність Туреччини в арабському світі. Політика Анкари на Близькому Сході здобула широку підтримку майже у всіх країнах, де проводилося опитування, – від 45 % схвального ставлення в Йорданії (найнижчий показник) до 80 % у Марокко і 98 % у Саудівській Аравії. Навіть у Лівані, оплоті радикального руху Хізболла, дії Туреччини були високо оцінені 93 % населення [Arab Attitudes... 2011] (див. табл. 3).

Тож, в чому полягає суть “турецької моделі” розвитку та її привабливість для близькосхідних країн?

На думку авторки, можна виділити декілька аспектів, які мали вирішальне значення в поширенні впливу Турецької Республіки в регіоні й могли б стати важливими факторами його модернізації:

– *світський режим правління*, що передбачає надання всіх прав і свобод людини, притаманних західним суспільствам, зі збереженням особливої ролі ісламу як домінуючої релігії у країні. При цьому не тільки держава не зазнає значного впливу релігії на формування її політики і функціонування державних інститутів, але й релігія майже повністю виводиться з-під державного контролю, гарантуючи право віруючих на повагу до їхніх поглядів і свободу віросповідання;

– *поступовий процес демократизації*, який дозволив різноманітним політичним силам Туреччини (включаючи ісламістів) бути залученими до політичного життя країни, брати участь у загальнонаціональних виборах і, у випадку перемоги, формувати парламентську більшість, одно- або багатопартійний уряд і т. д. Завдяки цьому навіть такі радикально налаштовані партії, як, скажімо, Партія Добробуту, свого часу набули важливого досвіду роботи у різних інститутах влади, що стало невід’ємною частиною колективної суспільно-політичної пам’яті;

– *становлення Туреччини як “торговельної” держави*, орієнтація правлячої партії Справедливості та Розвитку у *внутрішній політиці* – не тільки і не стільки на поширення ідеологічних лозунгів поміркованого ісламу серед населення, скільки на економічні реформи, що забезпечують високий рівень доходів і політичну підтримку середніх і великих підприємців, вихідців достатньо консервативних периферійних регіонів Туреччини – так званих “анатолійських тигрів”; у *зовнішній політиці* – на розвиток у першу чергу економічних відносин з іншими країнами, формування політики не стільки на ідеологічних засадах, скільки на основі суто прагматичних міркувань. Все частіше для визначення цього нового курсу почали використовуватися такі терміни, як “десекуритизація”, “економізація” зовнішньої політики і становлення “торговельної” держави;

– *поширення “м’якої” сили Туреччини*, її значного культурного впливу в регіоні, що стало можливим завдяки ліберальній візовій політиці, полегшенню пересування населення, сприянню поширенню бізнес-контактів, розповсюдженню турецьких фільмів, серіалів, товарів і т. д. Позиціонуючи себе як “центральної державу із множинними регіональними ідентичностями”, Туреччина одержує величезну перевагу – можливість використання у відносинах зі своїми сусідами “м’якої сили”, тобто таких аргументів, як культурна і релігійна близькість, спільне історичне коріння та економічна взаємозалежність [Altınay 2008; Altınışık 2008]. Завдяки своїй військовій могутності, особливій ролі армії у суспільстві та підвищеній увазі, яка завжди приділялася у країні питанням безпеки, Туреччина традиційно розглядалася в регіоні виключно як генератор “жорсткої” сили. Однак протягом останніх декількох років турецька зовнішня політика зазнала радикальних змін, а поняття національної безпеки перестало обмежуватися тільки військовим компонентом, включаючи тепер також економічну, енергетичну, соціальну та інші складові [Bilgin, Elis 2008]. Очевидно, що культурний і економічний простір Туреччини виходить далеко за межі її політичних кордонів. Це дозволяє Анкарі, з одного боку, успішно розвивати відносини на міждержавному рівні, а з другого боку, – заохочувати особисті контакти і підтримувати соціальні зв’язки між “спорідненими” суспільствами, поширюючи свій вплив на весь регіон;

– *нова активна дипломатія і зовнішня політика “відсутності проблем” із сусідами*, що дозволила значно покращити загальний імідж Туреччини в регіоні і показати приклад “багатокомпонентної” зовнішньополітичної стратегії, що включає як розвиток співпраці з мусульманськими країнами, так і підтримання стратегічних відносин із західними партнерами. На думку багатьох дослідників, привабливість Туреччини великою мірою полягає в її “мультирегіональній ідентичності”, одночасній приналежності до декількох географічних регіонів і фактично двох різних цивілізацій – східної і західної, а своїм значним впливом в

арабському світі Анкара не в останню чергу має завдячувати тісній співпраці зі Сполученими Штатами та Європейським Союзом [Peker 2011].

Важливо те, що сьогодні, на відміну від попередніх періодів, зовнішня політика Туреччини безперечно включає в себе, проте не обмежується виключно трансатлантичним вектором. “Нове зовнішньополітичне бачення”, яке презентував у середині 2000-х рр. нинішній міністр закордонних справ Ахмет Давутоглу, передбачає становлення Туреччини як самостійного і відповідального актора міжнародних відносин, що грає визначальну, “конструюючу” роль у регіоні і активно залучається до миротворчих процесів на Близькому Сході [Davutoglu 2008, 34].

Позиціонуючи себе як безстороннього посередника, Анкара до 2009 р. грала активну роль у врегулюванні арабо-ізраїльського конфлікту, зокрема на палестино-ізраїльському та сирійсько-ізраїльському треках; забезпечувала діалог між Пакистаном і Афганістаном, Пакистаном і Іраном, а також між сунітами і шиїтами у післявоєнному Іраку. Сьогодні очевидно, що багато з цих спроб вирішення регіональних конфліктів не принесли суттєвих результатів через певні об’єктивні причини, проте зусилля Туреччини по створенню загальної атмосфери миру і стабільності на Близькому Сході шляхом залучення до діалогу всіх без винятку регіональних сил не залишилися непоміченими і отримали найвищі оцінки арабського населення (див. табл. 4).

Сьогодні основна дипломатична активність Анкари спрямована на підтримання діалогу між Іраном та західними державами у питанні ядерної програми Тегерану. Зокрема, на початку січня 2012 р. А. Давутоглу повідомив, що в результаті його візиту до Ірану і довгих консультацій із Комісаром ЄС з питань зовнішньої політики і безпеки Кетрін Ештон було досягнуто принципової домовленості про поновлення переговорів з Іраном у форматі 5+1 (5 постійних членів РБ ООН + Німеччина), які мають відбутися у Туреччині вже найближчим часом [Nukleer muzakereler... 2012, 13].

Ці успіхи значно сприяли ще більшій популярності й без того відомого на Близькому Сході своїми емоційними висловлюваннями і рішучими діями прем’єр-міністра Туреччини Реджепа Тайіпа Ердогана.

– *Харизматична особистість на посаді керівника держави* є також надзвичайно важливим чинником у процесі популяризації власної моделі розвитку, адже потрібно не лише мати, *що* презентувати іншим, але й знати, *як* це зробити ефективно. У випадку “арабської весни” особистісний фактор грає чи не вирішальну роль, адже, як вже відмічалось раніше, головною рушійною силою арабських революцій виступала саме радикально налаштована і зневірена у старих режимах молодь, яка прагнула побачити нового, сильного лідера, що з переконанням сказав би “Так, ми зможемо”.

Очевидно, найкраще на таку роль сьогодні підходить турецький прем’єр Реджеп Т. Ердоган, що останнім часом вже традиційно виступає в ролі “захисника всіх мусульман”, “героя Гази” і “борця за справедливість” – людини, що не боїться звинувачувати Ізраїль у державному тероризмі (в Давосі в 2009 р.) і відкрито називати його “розбещеною дитиною Заходу” (під час виступу на 66-й ГА ООН у вересні 2011 р.) [Erdogan 2011], сприяти відправленню “Флотилії Свободи” з гуманітарною допомогою до заблокованого Сектора Гази та підтримувати ідею створення незалежної Палестинської держави, закидати світовій спільноті звинувачення у голодних смертях дітей у Сомалі і надсилати бідним мусульманським спільнотам африканського континенту тисячі тон жертвовної баранини під час святкування священного місяця Рамазан. Враховуючи все це, не дивно, що Близький Схід охопила так звана “ердоганоманія”, і коли турецький прем’єр відвідував Єгипет, Туніс, Лівію, а пізніше і Сомалі в межах свого близькосхідного турне у

вересні 2011 р., люди ночували на вулицях, аби побачити на власні очі свого захисника і героя (фото 1).

Жодним чином не ставлячи під сумнів щирість намірів турецького керівництва, слід відмітити, що така самовпевнена поведінка і доволі емоційна риторика розрахована не лише на арабську громадську думку, але й на турецького виборця. Переважна більшість населення Туреччини відчуває гордість за власну країну і цілковито підтримує таку жорстку позицію, безкомпромісну, іноді навіть дещо агресивну зовнішню політику Анкари, і, приходячи на вибори, віддає свої голоси Партії Справедливості і Розвитку, що чи не вперше з часів Ататюрка примусила заговорити про Туреччину весь світ. Таким чином, зосереджуючи головну увагу на зовнішній політиці й закликаючи до докорінної перебудови існуючого світового порядку і структури ООН, як безпосереднього його відображення, Ердоган не лише завойовує симпатії багатьох політичних сил і народних мас у регіоні, але й забезпечує собі достатній кредит довіри і авторитету серед власного населення для того, щоб впевнено продовжувати посилювати свою владу в самій Туреччині. Тому, як зазначає Ерсін Калайджіоглу, хоча традиційно зовнішньополітичні питання не є визначальними у процесі формування партійних преференцій турецького виборця, Партія Справедливості і Розвитку найбільш вдало використовує свою зовнішньополітичну риторiku для мобілізації великої частини населення на певні політичні дії чи благочинні пожертвування [Kalausioğlu 2011, 2].

В яких саме країнах “нового” Близького Сходу могла б бути імплементована турецька модель?

Сприйняття турецької моделі у чорно-білих тонах незмінної “прозахідної світської демократії з мусульманським населенням” є надто спрощеним, адже воно залишає поза увагою різні аспекти і різні бачення як державної системи, так і суспільних відносин. Очевидно, взагалі немає сенсу говорити про застосування будь-якої моделі розвитку в тому вигляді, в якому вона колись і деє виникла, після перенесення її в абсолютно інші суспільно-політичні умови. Зокрема, неможливе і всеохоплююче запозичення турецького досвіду будь-якою з держав регіону. Різні країни, і навіть різні сили всередині цих країн, мають визначити для себе саме ті аспекти так званої “турецької” моделі розвитку, які найбільше відображають їхній сучасний стан і найточніше відповідають їхнім цілям на майбутнє.

Так, наприклад, відома дослідниця Туреччини Наталі Точчі виділяє чотири групи країн, які могли б зацікавитися досвідом Анкари [Тоссі 2011]:

1. Ті режими, які й досі не пристали на вимоги народу щодо проведення реформ або ж розпочали їх досить пізно (*Туніс, Сирія, Йорданія, Марокко*) могли б задовольнитися процесом *модернізації без демократизації*. Туреччина досягла значних успіхів в економічному розвитку, коли перейшла від імпортозаміщуючого до експортоорієнтованого виробництва в кінці 1980-х рр., провела реформу банківського сектору, започаткувала ефективну регуляторну і фінансову політику. Чого не можна було сказати про соціальну сферу, адже на тому етапі модернізація економіки не супроводжувалася демократизацією суспільства.

2. Туреччина могла б служити моделлю вибудовування *відносин між військовою та цивільною владою* для тих країн, в яких військові й досі відіграють значну роль у формуванні внутрішньої і зовнішньої політики, наприклад, у *Єгипті* чи *Алжирі*. Особливо актуальним це питання є з огляду на ту незначну еволюцію, яку ці відносини пройшли в турецькому суспільстві в 1950–1990-і рр., і ті докорінні зміни, які відбулися за останні десять років, за часів нині правлячої партії ПСР (АКР) та уряду Р. Ердогана.

3. Туреччина могла би бути моделлю *співіснування принципу світської держави і політичного ісламу*. По-перше, світські режими арабських країн могли б запозичити турецький досвід надання конституційних та інституціональних гарантій секуляризму. Водночас, такі ісламістські партії, як партія Відродження в *Тунісі*, Братство мусульман у *Єгипті*, Партія Справедливості та Розвитку в *Марокко* могли б повчитися успішній участі у виборчому процесі та популярній внутрішньополітичній діяльності у своїх турецьких колег.

4. Нарешті, здатність Туреччини проводити відносно *незалежну і багатовекторну зовнішню політику*, підтверджуючи при цьому свою відданість євроатлантичним структурам, робить її потенційною моделлю для тих країн, де питання співпраці із Заходом завжди викликало розкол між владою та “вулицею” (наприклад, у *Єгипті*, *Йорданії*, *Саудівській Аравії* тощо). Так, залишаючись стратегічним партнером США та членом НАТО, Туреччина займала досить різку “антиамериканську” позицію під час війни в Іраку 2003 р., голосування по санкціям проти Ірану в РБ ООН, у відносинах з Ізраїлем і т. д.

Як показує розвиток останніх подій, саме досвід партійного будування виявився найбільш привабливим для нових чи оновлених партій арабських країн. Назви багатьох із них говорять самі за себе: попередню перемогу на перших постмубараківських виборах в Єгипті отримала “*Партія свободи і розвитку*”, створена колишніми Братами-мусульманами; в Алжирі в липні 2011 р. засновник “Руху відродження” Абдулла Джабалла оголосив про створення “*Фронту справедливості і розвитку*”, в Марокко дедалі популярнішою стає повна тезка своєї турецької колеги – марокканська “*Партія справедливості і розвитку*”.

Очевидно, що поки більшість дослідників дебатують про “турецьку модель” державотворення, варто було б говорити про “модель АКР” (від тур. “Adalet ve Kalkınma Partisi” – “Партія справедливості і розвитку”) у процесі партійного будування. Якщо подивитися на політичний бекграунд та ідеологічні засади АКР, не дивно, що в партії Ердогана вбачають для себе взірць багато помірковано ісламістських партій чи навіть достатньо радикальних рухів, що вирішили скористатися вдалим історичним моментом для того, щоб легітимізувати своє існування і прийти до влади виборчим шляхом. Стиль політичного керівництва – жорсткий і певною мірою авторитарний, проте такий, що не втрачає щільного контакту із простим народом, забезпечив його партії перемогу вже на третіх поспіль парламентських виборах. Консолідована і сильна влада, що спирається на підтримку широких мас населення та фінансові дотації консервативно налаштованого середнього і великого бізнесу, дозволяє вибудувати ефективну вертикаль влади всередині країни та проводити впевнену політику на міжнародній арені. Все це робить АКР гарним прикладом для наслідування.

Та найголовніше, чого зміг досягти Ердоган, засновуючи нову партію після судової заборони діяльності трьох попередніх (Партії національного порятунку в 1980 р., Партії Добробуту в 1998 р. та Партії Доброчесності у 2001 р.), – це своєрідна “реінкарнація політичного ісламу” [Taspinar 2011, 12]. Поєднавши у своїй партійній програмі консервативну ісламську ідеологію і відданість західним цінностям, приклад АКР продемонстрував, як можна, не відмовляючись від засадних принципів своєї досить консервативної ідеології, надати їй нового звучання, яке б тішило вухо і власних виборців, і західних партнерів. Саме тому більшість партій, які прагнуть зберегти стабільні відносини із Заходом і не можуть дозволити собі посилення у програмних документах на положення Корану чи радикальні заклики, що межують із державним тероризмом, запозичують вдалий досвід турецької Партії Справедливості і Розвитку – реалістичної, прагматичної політики на основі консервативних мусульманських цінностей.

**Близький Схід рік потому:
арабська весна – турецька осінь – ісламістська зима?**

З моменту початку революційних подій в арабському світі минув вже майже рік. На зміну першій ейфорії від повалення антидемократичних режимів і реальних перспектив подальшої демократизації регіону приходить усвідомлення непростих реалій близькосхідного контексту і необхідність робити конкретні кроки, не обмежуючись декларуванням загальних принципів. У свою чергу, Туреччині, яка досить високо підняла для себе планку до рівня “взірцевої країни”, прийшов час доводити свою відповідність західним демократичним стандартам, а не лише запевняти у відданості їм.

Сьогодні ж у самій Туреччині спостерігається певний *відхід від демократичних реформ* і подальша консолідація влади в руках однієї партії як вертикально (в органах законодавчої, виконавчої, судової влади, військових силах, Раді національної безпеки тощо), так і горизонтально (у облрадах та муніципалітетах більшості адміністративних центрів Туреччини). До того ж, все більше питань викликають, м’яко кажучи, неоднозначні методи боротьби з корупцією і численні арешти серед представників опозиції, інтелігенції та керівної верхівки армії, що відбуваються в межах судового процесу над організаторами створення “держави в державі” (*“derin devlet”*).

За висловом відомого турецького дослідника Сінана Ульгена, “давно минули амбітні дні демократичних реформ, свідками яких країна була у перші роки перебування Партії Справедливості і Розвитку при владі” [Ulgen 2011(a)]. На сьогодні ж головною проблемою, що стоїть перед Анкарою, є *необхідність чіткої делімітації політичної влади*. Необхідно посилювати інститути громадянського суспільства, забезпечити дійсно незалежну судову владу і дати можливість вільної діяльності засобам масової інформації.

У минулому функцію стримування і протидії виконавчій владі виконували військові, однак після проведення демократичних реформ, які були схвально зустрінуті в Європі, роль армії в турецькому суспільстві була фактично нівельована. Тепер найважливішим завданням, що стоїть перед керівництвом країни, є пошуки демократичного способу усунення цієї структурної недосконалості, вирівнювання існуючого дисбалансу в розподілі влади за рахунок створення нових механізмів контролю за виконавчими органами, адже “менше військових” не означає автоматично “більше демократії”. Саме це і стане головним показником того, наскільки далеко правляча Партія Справедливості і Розвитку (що має більшість голосів у парламенті, сформувала однопартійний уряд, висунула зі своїх лав нинішнього президента Туреччини Абдуллаха Гюля, контролює всі силові структури у країні та при цьому має високий рівень довіри серед простого населення) готова зайти у проведенні демократичних реформ. Адже за словами Ахмета Давутоглу, «сама демократія є головною “м’якою” силою Туреччини», яку вона прагне поширити на весь регіон [Davutoglu 2008, 84].

Одночасно з певною втратою темпу внутрішньополітичних демократичних реформ значної зміни зазнала і зовнішня політика Анкари. Якщо протягом більшої частини своєї історії Туреччина перебувала у переважно ворожому оточенні і була вимушена займатися, у першу чергу, своєю військовою безпекою, то у 2000-і рр. відбулася докорінна зміна зовнішньополітичної стратегії, що призвела до десекьюритизації та економізації її відносин із більшістю країн регіону [Arag, Polat 2008]. Сьогодні ми є свідками “третьої хвилі” у безпековій політиці Туреччини – коли після десятиліття існування “торговельної держави” і використання інструментів “м’якої” сили для поживлення діалогу з усіма регіональними країнами перед Анкарою знову постає необхідність вирішувати питання “жорсткої” безпеки (*“hard security”*) [Lesser 2011, 1].

З одного боку, вимушене повернення від “м’якої” сили до “жорсткої” зрозуміле і, більш того, неминуче в умовах Близького Сходу – нестабільного стратегічного середовища, що об’єктивно містить у собі великий конфліктний потенціал. Проте, з іншого боку, оскільки Туреччина від самого початку позиціонувала себе саме як джерело “м’якої” сили в регіоні, вимушене повернення до військово-політичних і безпекових аспектів зовнішньої політики у відносинах із Вірменією, Ізраїлем, Кіпром, Сирією, у боротьбі з Робітничою Партією Курдистану тощо автоматично означає крах всієї концепції виняткового впливу “м’якої” сили Туреччини на регіон, а отже, залишає “турецьку модель” без одного з її центральних стовпів.

Суттєві проблеми виникли і з політикою “відсутності проблем” [Ulgen 2011(b)]. На початку 2000-х років, коли концепція “відсутності проблем із сусідами” була вперше запропонована Партією Справедливості та Розвитку, вона мала на меті встановлення тісних економічних, соціальних, культурних та, врешті-решт, політичних зв’язків із сусідніми країнами, що дозволило б значно урізноманітнити зовнішню політику Туреччини і послабити її залежність від західних партнерів за рахунок посилення своїх позицій у регіоні. Тоді як багато дослідників поспішили проголосити кардинальну переорієнтацію Анкари із Заходу на Схід, фактично головним завданням нового керівництва було врівноваження досі пріоритетного трансатлантичного вектора зовнішньої політики шляхом поживлення співпраці із країнами Близького Сходу. На цьому етапі активно встановлювалися нові контакти і проводилася політика багатостороннього залучення до вирішення справ регіону всіх, навіть авторитарних та відверто антидемократичних, режимів Близького Сходу. Адже Анкарі принципово важливо було продемонструвати свою добру волю і налаштування на діалог з усіма без винятку державами, навіть якщо серед цих держав були Іран – головний ворог Сполучених Штатів, Сирія – з якою в 1990-і роки Туреччина перебувала на межі війни, чи Вірменія – з якою кордони й досі залишаються закритими через невирішене питання геноциду вірмен 1915 р.

Проте “арабська весна” виявила всю слабкість такого підходу і спричинила чимало складностей у зовнішній політиці Туреччини. Тепер уряд Р. Ердогана постав перед неминучим вибором: залучати до всебічної співпраці авторитарних арабських лідерів чи арабських громадян, що вимагали усунення цих лідерів від влади? Очевидно, для того щоб успішно проводити політику добросусідства, перш за все необхідно було визначити, кому саме Туреччина прагнула бути “добрим сусідом”: старим режимам? демократичним опозиційним силам? чи новим ісламістським партіям, що вже подекуди почали перемагати на перших постреволуційних виборах, проведених на цілком демократичних засадах?

Ця зовнішньополітична дилема мала для Туреччини набагато більш далекосяжні наслідки, ніж здавалося на перший погляд, і на деякий час фактично паралізувала процес прийняття рішень у турецькому МЗС на початку арабських революцій.

У **Лівії** невирішеність цього принципового питання, а також доволі непогані особисті відносини між лідерами обох країн стали причиною неоднозначної позиції турецької влади щодо режиму Муаммара Каддафі, що викликало певне незадоволення Заходу і значно погіршило імідж Анкари як захисника демократичних свобод у регіоні. У самій Туреччині опозиція скористалася цим моментом, щоб ще раз нагадати, що саме з рук Каддафі Ердоган незадовго до початку революції, у листопаді 2010 р., не погребував прийняти “Премію за великий внесок у захист прав людини”, і організувала мітинги з вимогою відмовитися від цієї, тепер вже досить компрометуючої, нагороди (фото 2).

Крім важкого зовнішньополітичного та морального вибору, перед прем’єр-міністром постала необхідність приймати ще одне непросте рішення – підтри-

мати ті сили у країні, які допоможуть зберегти існуючий рівень економічних зв'язків із постреволюційною Лівією. Навесні 2011 р., коли антиурядові демонстрації переросли у запеклі сутички між силами влади і опозиції, кількість турецьких працівників, які потребували негайної евакуації, перевищувала 20 тисяч осіб, машинний парк, що залишався на будівельних майданчиках країни, оцінювався більше, ніж у 25 млрд. дол., а загальний об'єм товарообігу сягав рекордної за останні роки позначки 2 млн. 360 тис. 959 доларів (з яких \$1,935,307 складав турецький експорт, і відповідно \$425,652 – турецький імпорт). Небажання втрачати досягнутих успіхів у розвитку двосторонніх економічних відносин також пояснює, чому Анкара досить довго утримувалася від різких заяв на адресу Каддафі, а потім почала активно підтримувати уряд Бенгазі, який мав вирішити, хто саме буде займатися післяреволюційною реконструкцією Лівії [Turan 2011, 3].

У Сирії Туреччина діяла вже більш рішучо, з самого початку підтримавши санкції проти режиму Башара аль-Асада і повністю координуючи свою позицію із західними партнерами, перш за все, Сполученими Штатами. Такий підхід, хоч і забезпечив Анкарі впевнене місце серед демократичної західної спільноти, викликав критику деяких аналітиків за “реакційні дії”, що лише дублювали кроки європейських країн чи США, позбавляючи Анкару власної ініціативи та декларованої “проактивної дипломатії” [Kardas 2011 (b), 3]. До того ж, ситуація в Сирії ще раз продемонструвала, як після інвестування значного політичного капіталу у політику “залучення” до співпраці режиму Асада, Туреччина виявилася неспроможною конвертувати свою “м'яку” силу у реальний важіль політичного впливу.

Таким чином, двома найголовнішими наслідками, які “арабська весна” мала для самої Туреччини, стали: а) переорієнтація її безпекової політики – відмова від використання виключно “м'якої” сили на користь вибіркового застосування інструментів “жорсткого” військово-політичного впливу; та б) “перезавантаження” близькосхідної регіональної політики – відхід від дещо ідеалістичних принципів “багатостороннього залучення” і “відсутності проблем із сусідами” до більш прагматичного і реалістичного підходу.

Недавні трансформації регіону спричинили і вимушену зміну регіональних пріоритетів Анкари. Останнім часом, співпрацюючи іноді навіть із найодіознішими лідерами регіону, Туреччина керувалася скоріше принципом “ісламської солідарності”, ніж “солідарності демократичної” [Walker, Alessandri 2011, 2] (що дещо нагадував принцип американської зовнішньої політики часів Холодної війни: “Хай мерзотник, аби лише *наш* мерзотник”).

Сьогодні в умовах нового Близького Сходу цей принцип втрачає свою актуальність по мірі того, як набирає сили процес демократизації. Втім, враховуючи негативне ставлення Анкари до будь-яких проектів демократизації “іззовні”, що супроводжуються втручанням у внутрішні справи незалежних держав, а надто – військовими операціями; небажання кардинальних змін, що могли б призвести до подальшої дестабілізації і без того вкрай чутливого регіону; а також одвічні побоювання опинитися в оточенні ворожих держав (а враховуючи недемократичність режимів сусідніх із Туреччиною країн, конфронтація була б неминучою), можна припустити, що, рухаючись у загальному напрямку трансформаційних змін у регіоні і підтримуючи саму ідею демократизації як таку, Анкара буде дуже обережно і вибірково застосовувати її у своїй зовнішньополітичній практиці [Kardas 2011(a), 5].

Чи означає це, що, за висловом Стівена Кука, після “арабської весни” в регіон прийде “турецька осінь” [Cook 2011], оскільки на фоні нових демократизованих країн Північної Африки і Близького Сходу Туреччина буде виглядати блідо і невпевнено, стане зрозумілим вже у найближчий час. Сьогодні можна безперечно сказати, що Анкара переживає доволі важкий перехідний період.

Об’єктивно в регіоні існують декілька центрів сили, які претендують на роль регіональних лідерів, серед них найбільшим потенціалом володіють Саудівська Аравія, Катар і, дещо меншою мірою, Єгипет. Доха дедалі активніше просуває свої інтереси в регіоні, всіляко підтримуючи демократичні виступи опозиції в арабських країнах, забезпечуючи інформаційне висвітлення регіональних подій на весь світ на своєму телевізійному каналі “Аль-Джазіра”, беручи на себе роль посередника в експорті на Захід нафти з районів, що перебувають під контролем бунтівників. До речі, Катар був другою країною у світі (після Франції), що визнала Національну перехідну раду в Лівії легітимною владою, він брав безпосередню участь у військовій операції коаліції західних сил у Лівії та займає дуже жорстку позицію щодо ситуації в Сирії. Не полишає Доха і дипломатичної активності – із 2002 до 2011 рр. представник Катару Абдул Рахман бен Хамад аль-Атійя обіймав посаду Генерального секретаря Ради співробітництва арабських держав Перської затоки, а у травні 2011 р. був до того ж висунутий кандидатом на посаду Генсекретаря Ліги Арабських Держав, що традиційно обіймалася єгиптянами.

Володіючи серйозними фінансовими та інформаційно-комунікаційними ресурсами, Катар всіляко намагається довести недієздатність турецької моделі. Так, наприклад, на початку січня цього року на базі Босфорського університету у Стамбулі Катарським Фондом були організовані так звані “*Doha Debates*” – серія наукових дискусій, що стала вже традиційною для арабського світу і раніше проводилася в таких містах, як Каїр, Доха та інші. Головною тезою, яку обговорювали учасники дискусії, була “неможливість Туреччини виступати в якості взірця для арабських країн через суттєві порушення прав людини в країні”. Коли після завершення дебатів серед слухачів провели бліц-опитування, 59 % присутніх висловили переконання, що Туреччина була б поганим прикладом для держав регіону [Turkiye modeli... 2012, 28].

Окрім досить жорсткої регіональної конкуренції, серйозним викликом для Туреччини є тенденція радикалізації протестних настроїв і можливість приходу до влади у постреволюційних країнах радикальних ісламських партій. Так, наприклад, в Єгипті в першому турі виборів ісламісти загалом набрали близько 60 % – 40 % отримала “Партія свободи і справедливості”, тісно пов’язана з організацією “Брати-мусульмани”, а 20 % – представники салафітської партії “Ан-Нур”. Натхнені перемогами “Ан-Нахди” в Тунісі та “Братів-мусульман” в Єгипті, на політичну арену арабських країн почали повертатися ісламісти, створюючи нові партії із продемократичними лозунгами та достатньо радикальними програмами дій, такі як “Аль-Умма” в Кувейті, “Ісламський фронт порятунку” в Алжирі чи “Фронт ісламської дії” в Йорданії [Йогошина 2011(а)].

Враховуючи нестабільну ситуацію в Сирії, невирішену проблему ядерної програми Ірану, заблокований палестино-ізраїльський мирний процес, активізацію діяльності руху Талібан та Курдської Робітничої Партії, світовій спільноті доведеться докласти чималих зусиль, аби “арабська весна” не закінчилася “ісламістською зимою”. Ключовим регіональним актором у цій ситуації виступає Туреччина, яка незважаючи на існуючі проблеми як у внутрішній, так і у зовнішній політиці, має всі шанси на те, щоб за умови проведення зваженої і прагматичної політики стати регіональним лідером і привабливою моделлю розвитку для арабських країн. За словами міністра закордонних справ А. Давутоглу, Анкара має зробити все від неї залежне, аби “не допустити виникнення нової холодної війни на Близькому Сході, нових ліній розколу і нових полюсів протистояння між шіїтами і сунітами, арабами та іранцями, прибічниками статус-кво та його противниками” [Nukleer muzakereler... 2012, 13]. Від того, наскільки успішними будуть її зусилля, багато в чому залежить майбутня доля всього Близького Сходу.

Деякі висновки і можливі сценарії розвитку

Проаналізувавши головні тенденції розвитку та найвпливовіших акторів “арабської весни”, можна виділити дві основні моделі трансформації Близького Сходу – катарську (“ісламська демократія” – монархія з високим рівнем життя) та турецьку (“мусульманський лаїцизм” – світський демократичний режим із мусульманським населенням) (див. табл. 5). Крім того, зважаючи на останні події, не варто виключати і більш радикальні сценарії – можливість приходу до влади в деяких арабських країнах консервативних, ісламістських партій (сафістських, ваххабітських тощо).

Незважаючи на суттєві недоліки, “турецька модель” має багато беззаперечних переваг – дієздатну демократію, високий темп економічного зростання, що базується на реальному секторі економіки і не залежить від експорту вуглеводнів, а також стабільну внутрішньополітичну ситуацію і багатовекторну зовнішню політику.

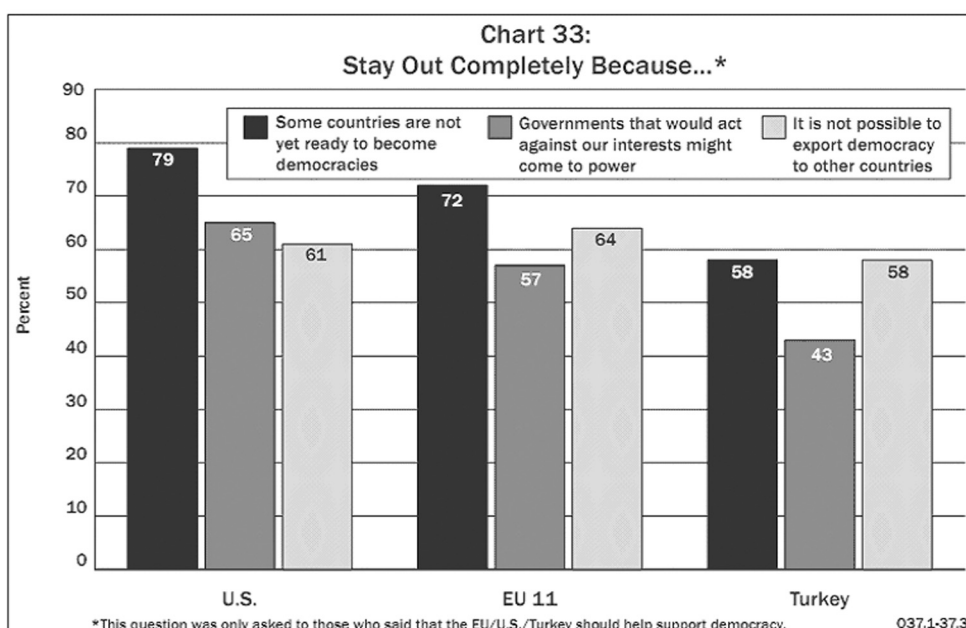
Все це, безумовно, робить Анкару впливовим актором у процесі трансформації регіону. Проте активна регіональна політика Туреччини у якості “моделі” для країн Близького Сходу може бути успішною лише за умови, що процеси демократизації, становлення громадянського суспільства і економічні реформи будуть не тільки пропонуватися “на експорт”, але й продовжуватися всередині самої країни.

Таблиця 1.

Опитування громадської думки населення Туреччини, США та ЄС щодо можливих причин, за якими варто було би утриматися від демократизації регіону Північної Африки та Близького Сходу

Виберіть, будь-ласка, одну із трьох наведених причин:

- деякі країни ще не готові стати демократіями;
- до влади можуть прийти уряди, що будуть діяти всупереч нашим інтересам;
- неможливо експортувати демократії до інших країн

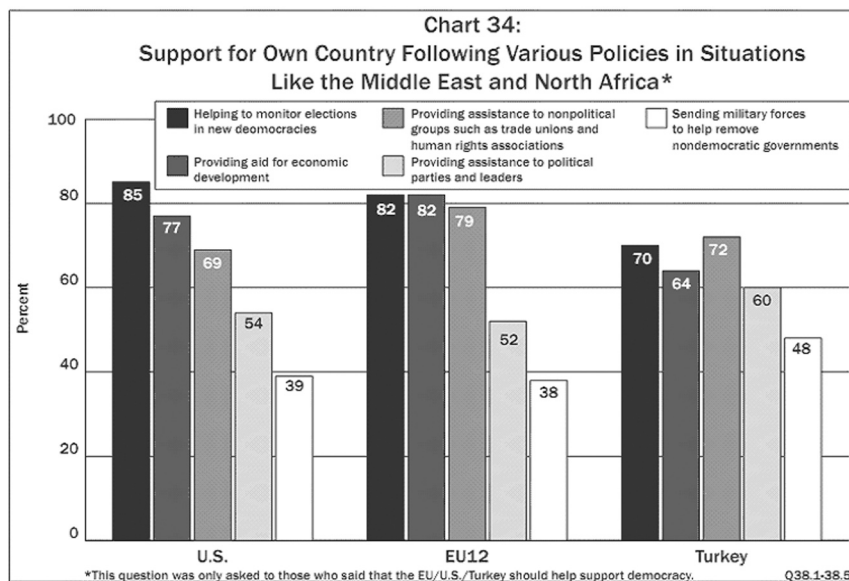

Таблиця 2.

**Опитування громадської думки населення Туреччини, США та ЄС
щодо рівня їхньої підтримки можливих варіантів політики свого уряду
в регіоні Північної Африки та Близького Сходу**

Виберіть, будь-ласка, один із п'яти варіантів, наведених нижче:

- Допомога моніторингу виборів у нових демократіях;
- Забезпечення допомоги для економічного розвитку;
- Забезпечення допомоги неополітичним групам,
таким як профспілки та асоціації із захисту прав людини;
- Забезпечення допомоги конкретним політичним партіям чи лідерам;
- Відправка військових сил для допомоги в усуненні від влади недемократичних урядів

2011]

Таблиця 3.

**Опитування громадської думки населення
Марокко, Єгипту, Лівану, Йорданії, Саудівської Аравії
та Об'єднаних Арабських Еміратів щодо їхнього ставлення
до Туреччини, Китаю, Ірану, Франції, США та ООН**

Будь-ласка, охарактеризуйте Ваше ставлення до нижчезгаданих країн як
“частково схвалюю”, “повністю схвалюю”, “частково не схвалюю”,
“повністю не схвалюю”
(відсотки “Схвалюю” / “Не схвалюю”):

B.	Morocco	Egypt	Lebanon	Jordan	KSA	UAE
Turkey	80/20	64/35	93/7	45/55	98/2	62/27
China	59/40	56/43	63/29	55/44	26/66	62/28
Iran	14/85	37/63	63/37	23/77	6/80	22/70
France	62/38	44/56	41/45	21/79	95/4	60/26
United States	12/88	5/95	23/77	10/88	30/68	12/77
United Nations	15/84	7/93	39/61	9/91	52/43	27/67

Favorable/Unfavorable

Примітка: переважна більшість населення у всіх арабських країнах, де проводилося опитування, окрім Йорданії, мають “частково схвальне” або “повністю схвальне” ставлення до Туреччини [Arab Attitudes... 2011].

Таблиця 4.

**Опитування громадської думки населення
Марокко, Єгипту, Лівану, Йорданії, Саудівської Аравії
та Об'єднаних Арабських Еміратів щодо ролі Ірану, Туреччини,
США та Саудівської Аравії у підтриманні миру і стабільності
в арабському світі**

*Будь-ласка, вкажіть, чи Ви “абсолютно погоджуєтесь”,
“частково погоджуєтесь”, “дещо не погоджуєтесь”
або “абсолютно не погоджуєтесь” з наступними твердженнями
(відсотки “Погоджуюся” / “Не погоджуюся”):*

C.	Morocco	Egypt	Lebanon	Jordan	KSA	UAE
Iran contributes to peace and stability in the Arab world	16/83	32/68	57/42	22/72	4/95	12/80
Turkey contributes to peace and stability in the Arab world	82/14	65/35	85/15	58/35	76/21	61/28
United States contributes to peace and stability in the Arab world	11/87	10/89	16/84	5/95	24/71	8/87
Saudi Arabia contributes to peace and stability in the Arab world	69/27	82/17	61/39	57/42	99/1	66/25

Agree/Disagree

Примітка: відповідаючи на питання, чи сприяють підтриманню миру і стабільності в арабському світі Іран, Туреччина, Сполучені Штати і Саудівська Аравія, переважна більшість населення у всіх без винятку арабських країнах, де проводилося опитування, вважають позитивною роль Туреччини і Саудівської Аравії.

При цьому більшість населення майже у всіх арабських країнах вважають, що Іран і Сполучені Штати “не сприяють підтриманню миру і стабільності в арабському світі”. Більш того, громадська думка всіх країн, за виключенням Саудівської Аравії, схильна вважати внесок Ірану у підтримання миру на Близькому Сході більшим за внесок США.

Туреччина зробила найбільший вклад в справу миру і стабільності в арабському світі на думку абсолютної більшості населення Марокко, Лівану, Йорданії; і займає друге місце за цим показником, поступаючись Саудівській Аравії, в таких країнах, як Єгипет, Об'єднані Арабські Емірати і власне сама Саудівська Аравія [Arab Attitudes... 2011].

Таблиця 5.

**Порівняльний аналіз
лідерського потенціалу Туреччини і Катару**

Параметри порівняння	Туреччина	Катар
Площа	783, 562 км ² (№ 37 в світі)	11, 437 км ² (№ 164 в світі)
Населення (2010)	73, 7 млн. (№ 18 в світі)	1, 7 млн. (№ 148 в світі)
Домінуюча національність	турки	араби
Релігія	іслам – суніти	іслам – суніти
Тип державного устрою	парламентська республіка	абсолютна монархія
Політичний режим	демократичний, світський	авторитарний

Правова система	цивільне право; головне джерело прав і обов'язків громадян – Конституція 1982 р.	поєднання шариату і окремих елементів цивільного права, дискреційне право еміра (винесення вироку на свій розсуд)
ВВП (2011)	\$ 763, 096 млрд. (№ 16 в світі)	\$ 173, 206 млрд. (№ 58 в світі)
ВВП на душу населення (2011)	\$ 10, 576 (№ 93)	\$ 97, 967 (№ 2 в світі)
Темпи економ. росту (2010)	8, 2% (№ 16 в світі)	16,3% (№ 1 в світі)
Поточний платіжний баланс	- \$ 78, 280 млрд. (- 10% ВВП)	+ \$ 56, 462 млрд. (+ 33% ВВП)
Імпорт нафти	\$ 53, 027 млрд.	\$ 0, 00
Експорт нафти	\$ 6, 536 млрд.	\$ 97, 098 млрд.
HDI (2011) Human Development Index	0, 699 – високий (№ 92 в світі)	0, 831 – дуже високий (№ 37 в світі, № 2 в регіоні після Об'єднаних Арабських Еміратів)
Членство в міжнародних організаціях та трансатлантичних інститутах	член-засновник ООН, тимчасовий член РБ ООН (2009–2010); член ОБСЄ; G-20; асоційований член, кандидат на вступ до ЄС (з 1999); член НАТО (з 1952)	член ООН тимчасовий член РБ ООН (2005–2007);
Членство в регіональних організаціях	Організація Ісламської Конференції (ОІК): з 01.01.2005 до сьогодні Генеральний секретар ОІК – Екмеледдін Іхсаноглу (Туреччина);	Ліга Арабських Держав; ОПЕК; Рада співробітництва арабських держав Перської затоки: з 2002 – до 2011 рр. Генеральний секретар РСАДПЗ – Абдул Рахман бен Хамад аль-Атиїя (Катар);
Відносини з Заходом	член НАТО; стратегічний партнер США; військові бази і елементи системи протиракетної оборони (радарі раннього оповіщення) на своїй території	тісне військово-політичне співробітництво з США; штаб-квартири Об'єднаного Центрального Командування та Центру спільних військово- повітряних дій на своїй території

[World Economic Outlook Database... 2011; Turkey... 2011; Qatar... 2011].

Фото 1.

Близький Схід захлеснула хвиля “ердоганоманії”: тисячі людей ночували на вулицях, аби побачити на власні очі прем’єр-міністра Туреччини Реджепа Тайіпа Ердогана під час його близькосхідного турне Тунісом, Єгиптом та Лівією у вересні 2011 р.

Фото 2.

Неоднозначна позиція правлячої Партії Справедливості та Розвитку з лівійського питання викликала обурення в турецькому суспільстві: опозиція провела декілька мітингів з вимогою до прем’єр-міністра Р. Ердогана відмовитися від державної нагороди, врученої йому Муаммаром Каддафі.

ЛІТЕРАТУРА

Игошина Ж. Б. Зов “праведных предков” // **Новое восточное обозрение.** Интернет-журнал, 2011(а). – <http://www.journal-neo.com/?q=ru/node/11458>

Игошина Ж. Б. Дело чести или геополитические интересы неоосманов на Ближнем Востоке // **Новое восточное обозрение.** Интернет-журнал, 2011(б). – <http://www.journal-neo.com/?q=ru/node/9354>

Altınay H. Turkey’s Soft Power: An Unpolished Gem or an Elusive Mirage? // **Insight Turkey**, 2008. Vol. 10, № 2.

Altunisik M. The Possibilities and Limits of Turkey's Soft Power in the Middle East // **Insight Turkey**, 2008. Vol. 10, № 2.

Arab Attitudes 2011 // **Survey carried out by Zogby International for Arab American Institute Foundation**, 2011 – http://aai.3cdn.net/7bd3659607410109f3_x2m6baq6q.pdf

Aras B., Polat R. From Conflict to Cooperation: Desecuritization of Turkey's Relations with Syria and Iran // **Security Dialogue**, 2008. Vol. 39, № 5.

Barkey H. Turkey and the Arab Spring // **Carnegie Endowment**. April 26, 2011. – <http://carnegieendowment.org/2011/04/26/turkey-and-arab-spring/2s3>

Bilgin P., Elis B. Hard Power, Soft Power: Towards a More Realistic Power Analysis // **Insight Turkey**, 2008. Vol. 10, № 2.

Cook S. Arab Spring, Turkish Fall // **Foreign Policy**, 2011 (May).

Davutoglu A. Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007 // **Insight Turkey**, 2008. Vol. 10, № 1.

Dede A. The Arab Uprisings: Debating the “Turkish Model” // **Insight Turkey**, 2011. Vol. 13, № 2.

Erdogan R. 66. Donem Birlesmis Milletler Genel Kurulu'nda yaptigi konusma // **Офіційний сайт прем'єр-міністра Туреччини**. September 22, 2011. – <http://www.basbakanlik.gov.tr/Forms/pDetay.aspx>

Goksel N. Can Turkey Inspire? Civil Society in the MENA Neighborhood // **“On Turkey” series of the German Marshall Fund**. September 14, 2011. – www.gmf.us.org/turkey

Kalaycioglu E. Turkish Foreign Relations and Public Opinion // **“On Turkey” series of the German Marshall Fund**. September 8, 2011. – www.gmfus.org/turkey

Kardas S. Turkey and the Arab Spring: Coming to Terms with Democracy Promotion? // **Policy Brief**. October 2011(a). – www.gmfus.org/turkey

Kardas S. Turkey's Middle East Policy Reloaded: Rise of Pragmatism? // **“On Turkey” series of the German Marshall Fund**. October 10, 2011(6). – www.gmf.us.org/turkey

Kirisci K. Turkey's “Demonstrative Effect” and the Transformation of the Middle East // **Insight Turkey**, 2011. Vol. 13, № 2.

Lesser I. Turkey's Third Wave – And the Coming Quest for Strategic Reassurance // **“On Turkey” series of the German Marshall Fund**. October 26, 2011. – www.gmfus.org/turkey

Morton A., Barkey H. Turkey: Democracy, Yes, But No Model // **Carnegie Endowment**. February 19, 2011. – <http://carnegieendowment.org/2011/02/19/turkey-democracy-yes-but-no-model/45p>

Nukleer muzakereler Turkiye'de yapilacak // **Sabah**, 2012 (9 January).

Ozhan T. The Arab Spring and Turkey: The Camp David Order vs. The New Middle East // **Insight Turkey**, 2011. Vol.13, № 4.

Peker E. **Erdogan Punishing Israel May Test Turkey's Claim as a Regional Great Power**. September 12, 2011. – <http://www.bloomberg.com/news/2011-09-11/erdogan-punishing-israel-may-test-turkey-s-great-power-claim.html>

Qatar. The World Fact Book // **Central Intelligence Agency (CIA)**. 2011. – <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/qa.html>

Taspinar O. The Turkish Model and Its Applicability // **Mediterranean Paper Series: Turkey and the Arab Spring: Implications for Turkish Foreign Policy from a Transatlantic Perspective**. 2011 (October).

Tocci N. Turkey and the Arab Spring: Implications for Turkish Foreign Policy in Transatlantic Perspective // **Carnegie Endowment**. September 12, 2011. – <http://carnegieendowment.org/2011/09/12/turkey-and-arab-spring-implications-for-turkish-foreign-policy-in-transatlantic-perspective/54y5>

Transatlantic Trends 2011 // **German Marshall Fund**, 2011. – <http://trends.gmfus.org/transatlantic-trends/key-findings/>

Turan I. Turkey and the Mediterranean: Balancing Geopolitics and Geo-Economics // **“On Turkey” series of the German Marshall Fund**. September 2011. – www.gmf.us.org/turkey

Turkey. The World Fact Book // **Central Intelligence Agency (CIA)**. 2011. – <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tu.html>

Turkiye modeli Araplara olmaz // **Hurriyet**, 2012 (14 January).

Ulgen S. Testing Turkey's Influence // **Carnegie Endowment**. September 28, 2011(a). – <http://carnegieeurope.eu/publications/?fa=45632>

Ulgen S. Turkey's “Zero Problems” Problem // **Project Syndicate**. November 15, 2011(б). – <http://carnegieendowment.org/2011/11/15/turkey-s-zero-problems-problem/7ck7>

Walker J., Alessandri E. Turkey's Emergence as a Middle Eastern Stakeholder and What This Means for the West // **“On Turkey” series of the German Marshall Fund**. October 10, 2011. – www.gmfus.org/turkey

World Economic Outlook Database: Data for the year 2011 // **International Monetary Fund**. 2011 (September). – <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2011/02/weodata/weorept.aspx>

О. С. Мавріна

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ ТУРЕЧЧИНИ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

В статті досліджуються трансформаційні процеси, що відбулися в політичній сфері Туреччини протягом останнього десятиліття. Проаналізовані внутрішні й зовнішні фактори, що вплинули на ці процеси, розглянуті передумови оформлення сучасної партійної структури Туреччини, визначено роль ПСР та її лідера в формуванні нового політичного ландшафту країни.

Протягом останніх десятиліть політична система Туреччини зазнала низки трансформацій, що особливо посилилися з приходом до влади ПСР (Партія справедливості і розвитку) Р. Т. Ердогана. Сучасне турецьке суспільство, що сформувалось як результат поєднання часто несумісних між собою явищ, демонструє сьогодні індивідуальність і неповторність. Тим не менш, пройшовши через велику кількість трансформацій, воно змогло модернізуватись і зберегти свої особливості. Безумовно, політична система трансформувалась під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх факторів: це і зміни в структурі партійних організацій, розвиток громадянського суспільства та глобалізаційні процеси у світі.

У 1990-ті роки на політичне життя Туреччини вплинув ряд дестабілізуючих факторів, що призвело до зміни її традиційного партійного спектру. До таких факторів можна віднести – поглиблення міжнародних криз на Балканах і на Кавказі, виклики етнічного націоналізму, економічні невдачі 1994 року, що посилили політико-культурну кризу і призвели до переміщення суспільної думки із центру в простір між правим центром і крайнім правим флангом політичного спектру [Kalaucioğlu 1997, 48]. При різноманітності партійного спектру і партійного життя Туреччини дослідники наголошують на унікальну партійну спадкоємність, – жодна політична партія, що мала підтримку більш-менш значного числа виборців, не зникла з політичного життя країни остаточно. Ця спадкоємність прослідковується протягом усього періоду існування багатопартійної системи в країні, а саме з 1946 р. [Васильєва 2009, 73].

Слід зазначити, що партійна система Туреччини, яку ми бачимо в 2000-х роках, різко відрізняється від тієї, якою вона була в 50–80 роках ХХ століття. Головна особливість – це відхід у тінь правоцентристських партій, що раніше домінували на політичній арені. Такими партіями в історії Туреччини були: Демократична партія (ДП) Аднана Мендереса в 50-х рр., Партія справедливості (ПС) Сулеймана Деміреля в другій половині 60-х – 70-х рр., Партія Батьківщини (ПБ) Тургута Озала в 80-х рр. або ж Партія вірного шляху (ПВШ) С. Деміреля, а потім Тансу Чилерр – в першій половині 90-х рр. Ці зміни відбулись не зразу і їхні витоки пов'язані з подіями 80-х років [Шлыков 2008, 96].

Специфічною рисою політичної системи Туреччини є особлива роль армії в державі. З часу М. Кемаля турецьке керівництво скрупульозно слідувало ідеології Кемаля, намагаючись знищити всі прояви імперського минулого і наблизити

Туреччину до Європи. Тричі військові втручалися у внутрішню політику Туреччини, беручи на себе управління, в інших випадках Рада Національної Безпеки (далі РНБ), гарант політики Кемалю, розпускала політичні утворення, що не відповідали принципам кемалізму, – це були як ліві комуністичні партії, так і партії ісламської спрямованості. В 1997 році відбувся останній, так званий безшумний, державний переворот, проведений РНБ, що розпустила Партію добробуту (Refah partisi), яку очолював тодішній прем'єр-міністр Н. Ербакан, вчитель Р. Ердогана в університеті та на початку його політичної кар'єри [Marroni 2010]. Армія і сьогодні залишається наддержавною структурою, але однак після прийняття низки парламентських актів в 2003 р. позначилися межі можливостей впливу військових на політичні процеси в країні.

Події 1980-х років в історії Турецької Республіки, безумовно, є підтвердженням того незаперечного факту, що форма політичної системи Туреччини сьогодні є результатом втручання армії в політику в минулому, а, можливо, й очікуванням майбутніх [Rubin 2002, 2]. Загалом, 80-ті роки ХХ століття дослідники виділяють як самостійний етап в історії Турецької Республіки: це час військового перевороту 12 вересня 1980 р., роки військового режиму, початковий період Третьої Республіки (1983 р.) – відновлення політичної системи і декілька років діяльності нової цивільної адміністрації [Данилов 1991; Корицкий 2011].

Військовий переворот 12 вересня 1980 р. став початком нового етапу у внутрішньополітичному розвитку країни: створено РНБ на чолі з начальником генштабу К. Евреном, розпущено парламент та відсторонено від влади уряд С. Деміреля, заборонена діяльність провідних політичних партій – Партії справедливості (ПС), Народно-республіканської партії (НРП), Партії національного порятунку (ПНП), Партії націоналістичного руху (ПНР). Також РНБ взяла на себе тимчасове виконання законодавчої та виконавчої влади. К. Еврена було призначено главою держави, також було сформовано уряд військового режиму на чолі з армійським адміралом Бюлентом Улусу, міністром економіки став Т. Озал, що був радником з економіки при колишньому уряді С. Деміреля і одним із авторів Рішень 24 січня 1980 року, відомих як програма переходу до ринкової економіки. Розпочались судові процеси проти проісламської партії ПНП, профашистської ПНР та проти лівих терористичних організацій [Киреев 2008, 71].

Таким чином, РНБ фактично вплинула на процеси формування політичних угруповань, що стали в подальшому новими партіями. Більша частина політичної еліти країни виступала за оновлення стратегії економічного розвитку, за відмову від багатьох застарілих принципів державного втручання в економіку. Заборона на назву партій, а також примусові заходи по відношенню до колишніх політиків, введені військовим режимом 1980-х років, спричинили в подальшому труднощі в турецькій політиці, що в свою чергу призвело до порушення безперервності процесу політичної соціалізації турецького електорату [Шлыков 2008, 97].

Після перевороту 12 вересня 1980 року з ліквідацією старих клієнтельних мереж виник вакуум, що призвів до нових викликів у турецькому суспільстві. Колишнє культурне протистояння центра і периферії почало дробитися, культурні особливості, котрі ігнорувались протягом багатьох років, розділили електорат на нові групи [Özbudun 2000, 81]. Виникло ділення на виборчі блоки турецьких етнічних націоналістів проти курдських, турецьких громадянських націоналістів проти турецьких етнічних націоналістів, алевітів проти сунітських братств, лаїцистів проти прибічників шаріату [Kalaucioğlu 2005, 135]. Ідеологічний розкол 1961–1980 рр. на соціалістів і соціал-демократів проти лібералів-консерваторів зник, що було пов'язано з двома причинами – внутрішньою і зовнішньою. Перша причина – незадоволення результатами перебування НРП у влади: надії на те, що НРП зможе навести порядок, покінчити з тероризмом, покращити економічну

ситуацію не виправдались; друга причина пов'язана з посиленням ідей ліберальної ринкової економіки в Західній Європі та політикою перебудови і гласності в СРСР [Шлыков 2008, 102].

На референдумі 7 листопада 1981 р. було прийнято проект нової Конституції, розроблений тимчасовим консультативним меджлісом, К. Еврен став президентом. Нова конституція підтверджувала республіканський, демократичний, світський і соціально-правовий статус турецької держави, а також основні права і свободи особистості, в тому числі свободу приватного підприємництва, право приватної власності й право спадковості майна. В цілому положення конституції уточнювали модель змішаної економіки, при чому функції держави були повністю збережені в соціально-економічній сфері, а деякі помітно розширені. Після прийняття нової конституції військова влада почала здійснювати заходи для переходу до цивільного правління. ПБ, не входячи в протистояння з військовою верхівкою, запропонувала свою цивільну альтернативу військовому режиму [Киреев 2008, 72].

За новим законодавством про політичні партії й парламентські вибори в країні під жорстким контролем військових поетапно була дозволена політична діяльність, заново створені політичні партії – правоцентристські: Партія націоналістичної демократії (ПНД) на чолі з відставним армійським генералом Т. Сунальпом, Партія Батьківщини (ПБ) Т. Озала (у 1982 році він вийшов із уряду Б. Улусу), лівоцентристська Народницька партія (НП) Н. Джальпа, колишнього радника в уряді Улусу. Створені також Партія вірного шляху (ПВШ), спадкоємиця ПС, і Соціал-демократична народна партія (СДНП) на чолі із сином І. Іненю – Е. Іненю, але вони не змогли прийняти участі у виборах до ВНЗ 6 листопада 1983 року, так як РНБ заборонила участь в політичній діяльності більшості із засновників цих партій. У виборах прийняли участь три партії – ПБ, ПНД, НП, перемогу отримала ПБ з 45,1 % голосів [Киреев 2008, 73].

Переслідування деяких партій продовжувались протягом декількох років, лідеру ісламістів Н. Ербакану політичні права було повернуто в 1987 р.: його було обрано генеральним головою Партії добробуту і він став на довгі роки лідером легального ісламістського політичного руху в Туреччині. Таким чином, до початку 80-х років лівоцентристські партії були розгромлені й курдські та турецькі етнічні націоналісти швидко заповнили цей вакуум. Військова влада вирішила використати їх в боротьбі проти лівих. Фактично, політика кемалістського військового уряду 1980–1983 років призвела до того, що намагаючись підірвати позиції лівих лаїцистів, уряд привів на їх місце ісламістів і турецьких етнічних націоналістів, які й почнуть відігравати активну роль в 90-х роках.

Найважливішою внутрішньополітичною подією під час правління Т. Озала став референдум з приводу відміни заборони на політичну діяльність в країні. Підсумком всіх заходів уряду під керівництвом Т. Озала став процес лібералізації суспільства, помітне звільнення його від контролю з боку держави. У внутрішньополітичних дискусіях активно брали участь новостворені партії, особливу активність в боротьбі за виборців проявляли правоцентристські й лівоцентристські партії [Киреев 2008, 74–75].

Після других виборів 1987 року ПБ Т. Озала залишалась найбільшою партією, але разом з тим доля голосів, наданих на її підтримку помітно скоротилась. В цей час відбувається поступове зростання впливу Партії добробуту Н. Ербакана, хоча вона ще не увійшла в парламент. В 1989 році новим главою держави стає Т. Озал, в 1991 році було об'явлено про проведення дострокових парламентських виборів, але на них ПБ не вдалося утримати лідерство і вона поступилася першістю ідеологічно близькій ПВШ С. Деміреля. За результатами виборів було сформовано коаліційний уряд на чолі з С. Демірелем, якому вдалося забезпечити поживлення економіки, підвищити реальні прибутки населення і здійснити ряд демократичних реформ.

Для політичного життя Туреччини 1990-х років характерною стає фрагментація і волатильність (мінливість) турецького електорату. До поширення волатильності призвело порушення безперервності процесу політичної соціалізації турецького електорату – незалежні виборці у великій кількості почали дрейфувати від однієї політичної партії до іншої, що зіграло суттєву роль під час виборів 2002 і 2007 рр. Найважливішим фактором, що пояснює більшість змін у партійних уподобаннях Туреччини, є релігійність, на яку впливає тривалість і тип формальної освіти [Kalaucioğlu 1994, 402–424]. Освіта визначає культурні цінності особистості [Yalman 1973, 139–167], але культурний поділ в турецькому суспільстві не є новим явищем, він був успадкований ще з часів Османської імперії [Mardin 1973, 52–81].

Ще однією важливою рисою політичної системи Туреччини в цей період стала проблема ідентичності партій. Проблема виникла ще в 1980-х роках, зберігається до цього часу і стосується всіх партій, в тому числі й правлячої сьогодні ПСР. Для 1990-х років характерною була ситуація, коли волатильність виборців зростає, а ідентифікація партій знижується [Özbudun 2000, 77]. В цей період кількість реально сильних партій, тобто партій, які б могли сформувати уряд самостійно або в коаліції з іншими партіями, виросла з 4-х до 7 – порівняно з 1970-ми роками. Це вказує на те, що електорат ще більше фрагментується, що і призводить до фрагментації самої партійної системи. Високий 10 % бар'єр, встановлений для виборів у меджлис і спочатку спрямований на те, щоб мотивувати виборця об'єднуватися навколо 2–3 партій, а не голосувати за радикалів правого толку і дрібні ліві партії, не спрацював. Насправді цей поріг спрацює лише тоді, коли в партійній системі наявні високоінституціоналізовані партії з великою кількістю зареєстрованих членів з партійними білетами, прибічників і симпатиків, а також партійна ідентифікація, яка б стримувала виборця від зміни партії. Високий прохідний бар'єр не дав результату у зв'язку з існуванням неінституціоналізованих партій з незначною кількістю відмінних ознак, коли особа лідера починає набувати більшого значення ніж самі політичні організації, які вони створили і якими керували [Özbudun 2000, 81–82]. Елемент особистості завжди залишається визначальним в політичному процесі як Туреччини, так і більшості держав Близького і Середнього Сходу, а політична партія фактично відіграє другорядну роль по відношенню до лідера. Турецькі виборці традиційно голосували і голосують не стільки за партію, скільки за її лідера [Rustov 1994, 3–13; Корицкий 2011, 5].

Більшість сучасних досліджень суспільно-політичних процесів в турецькому суспільстві наголошують на тому, що жодна із провідних політичних партій Туреччини не демонструє бажання дозволити соціально-економічним групам відігравати яку-небудь суттєву роль в публічному процесі прийняття рішень. Не всі партії приділяють увагу почуттям і думкам людей з таких ключових питань як іслам і гармонія в державі та суспільстві [Шлыков 2008, 99–100]. В найбільш впливових політичних партіях Туреччини внутрішньопартійної демократії не існує [Nerger 2002, 138–144]. Тенденцією, притаманною для більшості із них, є традиція безумовної лояльності до харизматичного лідера, якого вважають виразником руху і нації. Серед партій, що дотримуються цієї традиції, невелика кількість таких випадків, коли наступництво лідера вирішувалось голосами партійних делегатів. Лідери домінують у всіх партіях і бувають нетолерантними не тільки до вираження розбіжностей, а й до конструктивної критики. Єдина партія, яка продемонструвала деяку подібність до внутрішньопартійної демократії, була Партія Батьківщини з її “демократичним централізмом” [Kalaucioğlu 2002, 41–61]. Відомий російський дослідник політичних та ідеологічних процесів в сучасному турецькому суспільстві В. Шликов вважає, що політичні партії Туреччини не внесли достатнього вкладу в посилення громадянського суспільства, так як не бачили вигоди від нього, а власні структури партій і сьогодні залишаються ієрархічними і

закритими для нових ідей і особистостей. У партій відсутня суттєва внутрішньопартійна демократія, лідери, що здійснюють великі помилки або під час виборів, або в уряді, часто виживають, викриття фактів корупції не призводить до політичного краху, в партіях не виникають нові ідеї, не підтримуються дискусії, основа політичної культури – скоріше підпорядкування, ніж дух змагання [Шлыков 2008, 96].

В 1990-х роках сформувалось 5 виборчих блоків, що продовжують існувати і зараз: 1 – курдські етнічні націоналісти, 2 – лаїцисти, 3 – сектанти-алевіти, 4 – віруючі турки-сунніти, що належать до ханіфітської школи, і курди-сунніти, що належать шафіїтському мазхабу, 5 – турецькі етнічні націоналісти. В кожному блоці виникло декілька партій, що мали різну політичну перспективу, число ефективних політичних партій увесь час змінювалось. Таким чином, слабка інституціоналізація політичних партій, низький рівень партійної ідентифікації, проблема ідентичності партій, репресивні заходи військового уряду по відношенню до партій на початку 1980-х років: все це призвело до появи слабких урядів.

Ще одним дестабілізуючим фактором турецької політичної системи дослідники вважають політичний режим і правову систему країни, які впливають на волатильність голосування, партійну систему і визначають долю партій – за два десятиліття було заборонено 18 партій [Tuncer 2002, 428–429; Шлыков 2008, 104].

Неспроможність правлячих політичних партій вирішити економічні проблеми Туреччини також сприяла тому, що виборці переходили від однієї партії до іншої. Всі опитування показували, що найбільшими проблемами в країні були безробіття, інфляція, економічна нестабільність, та жоден із урядів з 1983 по 2002 рік не зміг домогтися якого-небудь довготривалого прогресу в зменшенні високих темпів інфляції [Kalaucioğlu 2005, 138].

Якщо проаналізувати партійну систему Туреччини в період з 1991–2002 рр., то можна виділити ряд особливостей. Першою особливістю була *висока фрагментація*, при якій кожен із трьох основних блоків політичного спектру включав в себе не менше ніж дві ревалентні партії: ПБ і ПВШ – правий центр, СДНП, НРП і ДЛП (Демократична ліва партія) – лівий соціал-демократичний фланг, Партія добробуту (ПД) і ПНР представляли ісламістський і націоналістичний сегменти крайнього правого крила. Але протягом терміну повноважень кожного скликання кількість партій в меджлісі зростала. Перехід депутатів із однієї парламентської фракції в іншу є поширеною практикою в Туреччині, особливо в період перебування при владі коаліційних урядів, і призводить до появи в уряді нових партій. Якщо після виборів 1999 року в меджлісі були представлені 5 партій, то протягом трьох років їхня кількість виросла до 11, приблизно 36 % всього депутатського корпусу покинули партії, від яких вони були вибрані, та перейшли в інші [Sayarı 2007, 203]. Як правило, такі партії існують недовго, вони зникають під час наступних виборів, але це ще більше посилює фрагментарний характер партійної системи і ускладнює завдання створення стабільної урядової коаліції. Перехід із однієї партії в іншу продовжився і після перемоги ПСР [Шлыков 2008, 105].

Друга особливість партійної системи Туреччини полягала у *відсутності домінантної партії*, яка б могла сама сформувати кабінет або ж бути ядром коаліцій. Після виборів 1991 року закінчився період багатопартійної системи з домінантною партією в особі ПБ і розпочався період існування багатопартійної системи *без домінантної партії*. Головною рисою цього періоду стало правління коаліційних кабінетів і політична нестабільність, можливості найбільших партій, що раніше лідирували на виборах, зменшувались [Sayarı 2007, 198].

Третьою особливістю партійної системи Туреччини періоду 1991–2002 рр. стала *дисперсія політичної влади* між двома й більше політичними партіями, що беруть участь в коаліційних урядах, так як меджліс був поділений на велику кількість фракцій. Середня тривалість діяльності 8 урядів, що знаходились у влади з

1991 по 2002 рік була трохи більше року. В період з 1995–1999 роки Туреччина стала свідком приходу до влади 5 коаліційних урядів і одного уряду меншості. Слабкість і нестабільність урядових кабінетів значно вплинули на суспільні відносини і функціонування демократії. В 1990-х роках Туреччина стала свідком експансії армії в політичну сферу через механізм РНБ, що присвоїла собі центральну роль у формулюванні важливих політичних напрямів, особливо тих, що стосувалися загроз від політичного ісламу і курдського націоналізму [Bağcıoğlu 2001; Kalaucioğlu 2005, 138; Шлыков 2008, 106].

Четвертою особливістю партійної системи Туреччини 1991–2002 рр. був її *високий рівень поляризації*, який посилюється і сьогодні. Якщо в 70–80 рр. міжпартійне суперництво мало ідеологічну поляризацію між правими і лівими, то в 90-ті роки поляризація і в суспільстві, і в політиці проходила по лінії ісламісти – лаїцисти і стала основною рисою політичного життя Туреччини 90-х рр. Поляризація вплинула на партійну систему, особливо після успіхів на виборах в 1994, 1995 роках в муніципалітет і парламент проісламістської Партії добробуту [Sayar 1996, 35–43].

Ще за правління Т. Озала, який помер в 1993 і якого змінив на посту глави держави С. Демірель, більш ліберальною стала політика держави в релігійній сфері, що призвело до відновлення ісламом статусу одного із найбільш впливових інститутів як духовного, так і соціально-політичного життя [Киреев 2008, 77]. Так звана ліберизація “за Озалом” призвела до того, що в результаті виборів 1995 року в парламенті відносно більшість отримала проісламська Партія добробуту. Успіхи партії Н. Ербакана занепокоїли цивільну і військову еліти країни. Очоливши уряд, Н. Ербакан намагався реалізувати деякі концепції “Мілли гьорюш” (“Національний погляд” – рух за ісламське відродження, оснований у 70-х рр. Н. Ербаканом) [Шлыков 2008а, 58], що призвело до активних закликів до шариату, організації мітингів і т. ін. НРП, партія лівого центру, активно протистояла ПД, і це протистояння між пролаїцистським і проісламістськими силами призвело до кризи 1997 року, в результаті якої, під впливом армії, коаліційний уряд Н. Ербакана було змінено на новий коаліційний уряд правоцентристських партій. У 1998 році Конституційний суд прийняв рішення про закриття Партії добробуту, а Н. Ербакан і ще 5 керівників партії були позбавлені депутатської недоторканості. Наступницею Партії добробуту стала терміново створена партія “Фазілет” – “Доброчесність”, яка також була закрита у 2001 році.

Після закриття партії “Фазілет” прихильники Мілли гьорюш розкололись на дві частини: традиціоналістів (Р. Кутан) і оновлювачів (Р. Ердоган), які створили свої партії – “Саадет” (Щастя), яку активно підтримував Н. Ербакан, і “Адалет ве Калкінма” (Справедливості й розвитку), яка проповідувала помірний іслам.

В день проголошення Партії Р. Ердоган обіцяв, що ніколи в партії не буде диктаторського правління, але дуже скоро повернувся до традиційної лінії поведінки лідерів турецьких політичних партій, радикально змінивши партійний Устав менш ніж за 2 роки. Разом із змінами в уставі він перетворився на єдиного авторитета при призначенні керівництва партії. На з’їздах було заборонено представляти альтернативні списки, право вибирати членів Центрального Виконавчого Комітету – вищого органа партії було відібрано у керівної ради і передано Р. Ердогану [Ak Parti’de... 2003].

Сьогодні правляча партія Туреччини не рекламує свої колишні зв’язки з правим ісламістським рухом. Реформи в країні ПСР почала з внесення у 2004 р. за рішенням парламенту чергових змін у текст чинної Конституції, що стосуються прав і свобод громадян, засобів масової інформації, недоторканності особи, тиску на владу військових кіл. Особливо слід згадати повне скасування 143 статті, що вважалася однією з найбільш антидемократичних: вона містила положення про діяльність судів державної безпеки, покликаних захищати “цілісність і єдність

країни і нації”, “демократичний режим держави” і таке інше. Підтримуючи скасування антидемократичного законодавства колишніх часів, світська громадськість Туреччини протягом останніх років намагається розібратися: у чому ж полягає консервативна демократія ПСР, чи не є це гасло спробою відродити у новій упаковці наміри “Міллі гьорюш”; світська еліта до кінця неусвідомила, що саме розуміють під терміном “світськість” лідери ПСР [Киреев 2008а].

На дострокових виборах 2002 року ПСР на чолі з Ердоганом перемогла і набрала 34,28 % голосів, Народно-республіканська партія набрала 19,30 %, інші партії, які входили раніше до коаліційних урядів, не змогли перетнути 10 % бар’єр і не увійшли в парламент. Таким чином, після виборів 2002 року відбулося перформатування партійної системи і створення її нової моделі яка суттєво відрізнялась від тієї, що існувала в Туреччині у 1991–2002 рр.

Найважливіше в цих змінах – скорочення кількості парламентських партій, перехід від коаліційних урядів або урядів меншості до однопартійного правління більшості, поява ПСР як домінантної партії. Звичайно, ті проблеми, що були притаманні партійній системі Туреччини в 1990-х – на початку 2000-х років, нікуди не зникли після виборів 2002 року: фрагментація на електоральному рівні збереглася, але відбулося її незначне зменшення порівняно з 1999 роком, турецький виборець продовжував розпорошувати свої голоси між багатьма партіями, але існуючий 10 % бар’єр не призводив до дроблення партій у парламенті. Таким чином, зменшення кількості партій, представлених у парламенті, стало наслідком виборчої системи, а не виборця [Çarkoğlu 2002, 133].

Таким чином, з 2002 року в політичній сфері Туреччини встановилось співіснування двох різних партійних систем: електоральна партійна система, яка зберігала високий рівень партійної фрагментації, і парламентська партійна система, де 2 партії, ПСР і НРП, ефективно контролювали 98 % місць. Хоча кількість партій в межджі після виборів 2007 року збільшилась до 4 (ПСР, НРП, ПНР, прокурдська Партія демократичного суспільства (ПДС), це не вплинуло на характер партійної системи і концентрації влади, так як ПСР зберігає свої позиції домінантної партії.

Слід зазначити, що прокурдські партії в країні неодноразово переживали заборони та закриття. У більшості випадків, позицію курдів у турецькому парламенті представляють незалежні кандидати, але регулярно виникають і партії, які відстоюють їхні інтереси. Процес реєстрації та заборони прокурдських партій почався після перевороту 1980 р., коли була створена Партія демократичної Туреччини. Однак навіть ті партії, які брали участь у парламентських виборах, ніколи не набирали необхідних прохідних 10 % голосів, тому більшість прокурдських партій і організацій прийняли рішення використовувати існуючу в Туреччині змішану пропорційно-мажоритарну виборчу систему і проводити своїх членів до парламенту в якості незалежних депутатів. Подібна практика виявилася успішною, і в 2007 р. до парламенту пройшло вже 26 незалежних депутатів (у 2002 р. їх було тільки 9).

Окрім того, після 2002 року відбувається перехід від правління коаліційних або ж урядів меншості до одноособового правління урядів більшості. Спрощення партійної системи зробило процес формування кабінету менш складним, ніж це було раніше. В 1990-х роках після виборів тягнулося декілька тижнів торгів і переговорів між партіями, що шукали партнерів по коаліції. В 2002 році ПСР швидко сформувала кабінет і вперше з 1987 року результати виборів відігравали вирішальну роль в формуванні нового уряду. Зміни, що відбулися в 2002 році, були закріплені виборами 2007 року, але деякі особливості партійної системи, притаманні попередньому періоду збереглися. Поляризація між про-лаїцистськими і про-ісламістськими силами в турецькому суспільстві й політиці зберігається і продовжує впливати на відносини між ПСР і НРП, які представляють дві різні

політичні і соціальні субкультури, що базуються і на протилежних поглядах на роль релігії в суспільстві [Шлыков 2008, 109]. Хоча деякі турецькі аналітики вважають, що сьогоднішній поділ країни на світське і релігійне крило є штучним, причиною цього поділу є порівняно високий виборчий поріг, який партії повинні долати під час парламентських виборів.

Зразу після приходу до влади ПСР утримувалась від реалізації відкрито про-ісламістської політики, так як це питання поляризує турецьку політику і породжує конфронтацію в суспільстві вже протягом двох десятиліть. На відміну від попередніх про-ісламістських партій вона намагалась уникнути конфронтації з армією, щоб зменшити можливості виникнення політичних криз, хоча під тиском більш радикально налаштованих місцевих партійних організацій керівництво ПСР також намагалось безуспішно проштовхнути питання про об'явлення подружньої невірності карним злочином [Sayar 2007, 208].

Прихід до влади в 2000-х роках ПСР більшість аналітиків пов'язують із кризою правоцентристських партій в 1990-х роках як феномену партійної системи Туреччини. Відхід від політичної боротьби партій ПБ і ПВШ, що було пов'язано з проблемами партійної ідентичності, призвів до вакууму, який намагалась заповнити ПСР. Загалом, існує думка, що турецькі праві, які виникли як відповідь на настрої селянських мас проти кемалістської бюрократії, пережили кризу політичної філософії у зв'язку з неминучим наступом "індустріального" суспільства, яке стало породженням власної політики турецьких правих; головна проблема правих полягала в тому, як традиційні, національні й моральні цінності, коріння яких знаходиться в до-індустріальному суспільстві, будуть представлені в урбанізованій індустріальній Туреччині [Akyol 1991, 4–7].

Починаючи з 1950-х років, правоцентристські партії перемагали завдяки підтримці сільського населення. В 80-х роках Т. Озала вдалося по-новому сформулювати консервативну популістську стратегію у відповідь на потреби переважно міського населення Туреччини. Це призвело до посилення нових еліт, що походили з економічної та культурної периферії Туреччини і вирізнялись своєю ісламською ідентичністю. Після смерті Т. Озала, правоцентристським партіям ПБ і ПВШ не вдалося продовжити традицію правого центру, вони не змогли домогтись інтеграції еліт, що мали виражену мусульманську ідентичність, а також й нових середніх класів, посилення яких було прискорено саме політикою Т. Озала [Шлыков 2008, 110–111]. Керівники вказаних партій М. Йилмаз і Т. Чілер надавали занадто велику вагу захисту ділових інтересів найбільших міст, особливо Стамбула, вони викорінили консервативне крило своїх партій, і це призвело до розриву з консервативною популістською стратегією Т. Озала. Таким чином, ні ПБ, ні ПВШ не вдалося продовжити традиції "консервативної модернізації" і пов'язаної з нею стратегії "консервативного популізму" [Taşkın 2008, 59]. Сталося так, що групи, на які орієнтувався Т. Озал, тепер широко представлені в ПСР.

Таким чином, ідеологічний спадок правого центру 1960-х, також правий центр в 1980–1990-х, сприяли відродженню ісламу і підйому політичного ісламу як ідеології урбанізованої Туреччини. Вже в першій половині 80-х рр. перші ісламістські партії, пізніше ПСР, змогли отримати вигоду із ісламістського соціального руху, який орієнтувався на місто. За два десятиліття їм вдалося стати партіями міської Туреччини [Taşkın 2008, 64].

Після приходу до влади на виборах 2002 р. ПСР розпочала реалізацію широкої програми реформ по вступу Туреччини в ЄС. Партія проголосила своєю ідеологією консервативну демократію, дистанціюючись від спадку політичного ісламу. Керівництво ПСР починає претендувати на спадок Демократичної партії (ДП), яка в 1950-ті роки послідовно перемагала на виборах. Під час виборів 2007 року ПСР до своїх списків запросила багатьох видатних діячів з правоцентристським або

соціал-демократичним минулим [Taşkın 2008, 54]. Окрім того, Р. Ердоган переглянув списки кандидатів і викреслив із них 156 діючих депутатів, що ідентифікували себе з традицією “Мілли гьорюш”. Таким чином, вибори продемонстрували, що ПСР намагається претендувати на правоцентристський спадок “консервативної модернізації і її політичну стратегію “консервативного популізму”. Відбувається поступове просування в бік правого центру і позиціонування себе як партії, що відійшла від ідеології “Мілли гьорюш” [Шлыков 2008, 113]. Що стосується правоцентристських партій, то напередодні виборів 2007 року ПБ і ПВШ об’єдналися від назвою Демократичної партії, але до виборів не дійшли, об’єднання розпалося: ПБ у виборах не взяла участі, а ПВШ брала участь у виборах під назвою Демократичної партії, але до парламенту не потрапила.

Політична криза 2007 року, що призвела до дострокових виборів, розколола турецьке суспільство на дві частини: з одного боку залишились прогресисти, релігійні консерватори і виборці, що впевненні у важливій ролі ПСР у підйомі турецької економіки, а по іншу сторону – націоналісти, прихильники світського розвитку суспільства і молоді прогресисти, що виступають проти посилення ролі релігії в політиці [Magroni 2010].

В 2009 році відбулися муніципальні вибори, які не впливали ні на конфігурацію влади, ні на розстановку сил в меджлісі, ні на конфігурацію партійної системи. Ці вибори лише виявили наявність декількох тенденцій усередині партійної системи і мали б відповісти на питання чи стабілізувалася вона, чи знаходиться в стані змін. В порівнянні з результатами попередніх виборів правляча ПСР втратила значну кількість виборців, хоча і зберегла домінуючий вплив в країні: за неї віддали практично стільки ж голосів, скільки за обидві основні опозиційні партії. ПСР вдалося зберегти лідируючі позиції в столицях, але втратити позиції в регіонах, що бурхливо розвиваються, наприклад, Анталія або Адана.

Після виборів виникла така картина партійної системи Туреччини, де активними гравцями виступили ПСР, НРП, ПНР і ПДС. При цьому ПСР з її жорсткою партійною дисципліною, добре підібраними кадрами вищої і середньої ланки, міцними позиціями в усіх провінціях країни виступила як єдина загальнонаціональна політична партія, на відміну від НРП і ПНР, діяльність яких не представлена у ряді провінцій (зокрема, у Східній та Південно-Східній Анатолії). ПДС ж є регіональною партією, що представляє виключно інтереси курдів і активно працює в основному в Південно-Східній Анатолії.

Таким чином в 2009 році виявились дві тенденції: посилення націоналізму у зв’язку з загостренням курдської проблеми і зміцнення позицій релігії в суспільстві. Для чотирьох політичних партій характерною стає присутність в ідеології і політиці релігійної компоненти. Після виборів 2009 року ряд турецьких політологів почали виявляти сумніви щодо долі ПСР як домінантної (правлячої) партії, поширилась думка, що на виборах 29 березня закінчився період єдиної правлячої партії і відбувається перехід до системи “двох – двох з половиною партій”. Крім того, на цих виборах волатильність голосів була незначною, але найбільшою вона спостерігалася у ПСР [Milliyet 2009]. Вперше на виборах 2009 року опозиційні політичні партії провели передвиборчу кампанію, не вдаючись до ідеологічних суперечок, не ставлячи під сумнів законність ПСР, а критикуючи проведену нею політику. ПСР зробила висновки із результатів виборів 2009 року.

В 2011 році у парламентських виборах взяли участь 15 політичних партій, для проходження в парламент їм необхідно було подолати 10 % поріг. ПСР вдалося не просто утримати показники чотирирічної давнини, але й домогтися незначного збільшення. У 550-місний парламент нового скликання, поряд з ПСР (трохи менше 50 %), увійшли основна опозиційна Народно-республіканська партія (НРП) – 26 %, права Партія націоналістичного руху (ПНР) – 13 %, а також

понад 20 представників прокурдської Партії миру і демократії (ПМД), які балотувалися як незалежні кандидати. В результаті цієї перемоги ПСР отримала в парламенті 326 місць із 550, що дозволило їй сформувати однопартійний уряд, але голосів недостатньо для того, щоб винести на всенародній референдум питання щодо зміни конституції, про що неодноразово заявляли представники ПСР. Зміни до конституції (330 мандатів) необхідні Р. Ердогану для того, щоб залишитись при владі до 2023 року в якості президента, так як він знаходиться на прем'єрському посту третій і останній, передбачений конституцією, термін. Очевидно, що основним завданням Р. Ердогана стане привернення на свій бік інших партій, щоб отримати можливість внести зміни в Основний закон країни [Таривердиева 2011]. Лаїцисти Туреччини і сьогодні зберігають недовіру по відношенню до ПСР і піддають сумніву, що Р. Ердоган і його партія відійшли від необхідності зміни лаїцистського конституційного порядку. Відносини між ПСР і основною опозиційною силою залишаються поляризованими ще з часів виборів 2002 року [Kalaycıoğlu 2005, 170–174].

Ця недовіра тим більш посилюється, оскільки Р. Ердоган, якого не прийняв ЄС, все більше схиляється в сторону османського спадку. Кемалізм завжди розглядав османізм як протидію модернізації, але Р. Ердоган вважає, що модернізація не виключає повернення Туреччини до свого ісламського коріння й відмови від долі близькосхідної держави. Для вступу до ЄС ПСР провела реформи – економічну лібералізацію, співробітництво з Європейським судом з прав людини, покращення прав курдської меншини, зменшення впливу армії. Вимоги ЄС по зменшенню впливу армії призвели до того, що ПСР фактично розширила можливості для посилення ісламських традицій. Вибір політичного союзника А. Гуля президентом проти волі армії – став порушенням кемалістської традиції. Так як конституційний суд і армія стояли на захисті основ кемалізму, Р. Ердоган самовільно змінив склад конституційного суду, для того, щоб уникнути оголошення ПСР поза законом. Проведення конституційної реформи для сприяння вступу Туреччини в ЄС ще більше ослабило роль армії як захисника світської держави і посилило контроль влади над судом в країні.

Дослідники іменують політику, яку проводить прем'єр в Туреччині, “ісламською революцією” Р. Ердогана, яка торкнулася також освіти: було введено більш релігійну програму, обов'язковим стало вивчення арабської мови. Зміни в економіці, викликані лібералізацією, орієнтацією на експорт, інвестиційною політикою, і реставрація ісламу виховали мусульманську еліту, яку можна поділити на кілька категорій: 1) успішні бізнесмени, що інвестують кошти в благодійність і фінансують студентські гуртожитки, стипендії, лікарняне обслуговування на манер османської еліти, яку вони взяли за модель; 2) прибулі “нові мусульмани”, які проводять канікули на Багамах, колекціонують особливі годинники, що показують час молитви і вказують напрямом на Мекку, де б людина не знаходилася, дружини яких носять дизайнерський одяг, за ісламською модою виготовлені плащі і головні убори (хіджаби), прикрашені алмазними брошками; 3) ісламські яппі, що знаходяться між двома вище означеними полюсами, які займаються політикою, розробкою ідеології, багато з них – університетські студенти, при цьому частина цих молодих людей мають світське походження [Wight 2002, 48].

На думку Р. Ердогана, Туреччина продовжить політику османів, виступивши гарантом миру і безпеки на арабському Сході: миротворцем між Ізраїлем і арабами, посередником між Іраном і Заходом, що свідчить, що Туреччина сприймає себе як регіонального лідера. Не дивлячись на “ісламську революцію” Р. Ердогана, що повільно розвивається, Туреччина не є другим Іраном, і ПСР все ж таки залишається прогресивною, різномірною партією, що не бачить протиріччя між ісламом і демократією. Крім того, в Туреччині існує сильна світська

опозиція – НРП К. Киличдароглу, яка зможе протидіяти ісламістським тенденціям [Бен-Ами 2010].

Звичайно, стабільність рейтингів ПСР пов'язана з високим ступенем довіри до особи лідера. На відміну від інших політичних діячів сучасної Туреччини, Р. Ердоган має дуже скромне походження і своєю політичною кар'єрою не зобов'язаний діяльності в партії, що наслідувала ідеологію Ататюрка, не служив він і в лавах вищої державної бюрократії. В очах турків Р. Ердоган не заплямував себе співробітництвом з корумпованою державною машиною. Проявити себе йому вдалося після обрання мером Стамбула у 1994 році. На цьому посту Р. Ердоган зміг досягти значних успіхів, вирішивши проблеми водопостачання, вуличного сміття і міського транспорту. Очевидно, економічна освіта допомогла йому вирішити фінансові проблеми одного із найбільш хаотичних і перенаселених міст світу, а боротьба із корупцією забезпечила підтримку народу, прибічників ісламу, а також дрібних підприємців, які втомилися від корумпованого керівництва. Аналітики характеризують Р. Ердогана як політика жорсткого, але в той же час здатного на компроміс задля загального блага, і підкреслюють, що якщо Ататюрк є батьком нової Туреччини, то Р. Ердоган – її сучасним втіленням: з одного боку, він є блюстителем ісламських цінностей, а з іншого – йому вдається підтримувати зв'язки з найбільш важливими стратегічними партнерами. ПСР вважається однією із небагатьох партій, яка не заплямувала себе державною корупцією [Marroni 2010].

Особливість партійної структури і філософії ПСР полягає в тому, що всі кандидати, що балотуються за її списками, виступають не як автономні і самостійні політичні фігури, а як члени чіткої ієрархічної і впорядкованої партійної організації, вибудованої навколо харизматичного лідера.

Авторитарний характер партійної організації проявлявся як на стадії підбору кандидатів у депутати, так і під час самої виборчої кампанії. До всіх кандидатів, в незалежності від статусу і положення у владно-адміністративній ієрархії (включаючи діючих міністрів чи “патріархів” ПСР, що безпосередньо брали участь у створенні партії), застосовувався однаково жорсткий “партійний принцип”: вони розглядалися як “службовці”, вірніше, як солдати партії, зобов'язані всім ПСР, і, якщо потрібно, знімали свої кандидатури в традиційних виборчих округах, де їх добре знали, і балотувалися від нових для них районів, тобто були готові відмовитися від особистої політичної харизми і самостійності.

Крім того, економічна політика Р. Ердогана забезпечує йому підтримку населення. Економіка Туреччини в 1990-ті роки пережила не одну економічну кризу, тому після приходу до влади Р. Ердоган намагається досягнути більшої економічної стабільності своєї країни. Починаючи з 2002 року і до сьогодні, економіка Туреччини характеризується постійним підйомом, навіть світова криза 2008 року не зупинила її росту, хоча зростання стало повільнішим, але все ж таки досягло 11,7 % в перші місяці 2010 року, що ставить Туреччину на 2 місце після Китаю.

Суть економічної політики ПСР в якості партії влади, яку вона стала проводити з 2002 року, полягає в досягненні компромісу між проведенням стабілізаційної програми, узгодженої з МВФ, і більш-менш активною соціальною політикою. Основними параметрами стримуючої фіскальної і кредитно-грошової політики стали узгоджені із МВФ розміри дефіциту бюджету та рівня інфляції. В 2007 р., на тлі помітного скорочення бюджетного дефіциту, відношення державного боргу до ВВП знизилося майже вдвічі, тобто вперше за останні 34 роки Туреччині вдалося знизити річний рівень інфляції до 8 %. Криза 2009 року пройшла м'якше, ніж в інших країнах, чому сприяла успішно проведена раніше реформа банківського сектора, яка дозволила уникнути банкрутств і зберегти його в повному обсязі. З 2010 р. в країні відновилося активне економічне зростання, що склало

майже 9 %, за підсумками 2011 р. ВВП Туреччини зріс на 5 %. У 2010 р. уряд відмовився від продовження кредитної співпраці з МВФ. За підсумками 2010 р. дефіцит бюджету склав 3,3 %, 2011 р. дефіцит бюджету склав близько 3% ВВП. Продemonструвавши за підсумками 2010 р. найвищі серед країн ОЕСР темпи зростання, Туреччина вийшла на показник подушного ВВП в 10 тис. доларів, а за обсягами валового внутрішнього продукту, обчисленого за паритетом купівельної спроможності (1 трлн. доларів), посіла 16-ту позицію в світі. Уряд активно розробляє довгострокові прогнози розвитку країни, за якими до 2023 р. Туреччина увійде в число 10 найбільших економік світу [Ульченко 2012, 113].

Один із механізмів, що дозволяє уряду ПСР досягати економічних успіхів – підтримання відносної збалансованості між державними доходами і витратами, яку уряд забезпечує за допомогою все більшого скорочення інвестиційних витрат. У сумарному обсязі інвестицій частка держави в національну економіку скоротилася з 32 % у 2002 р. до менш ніж 20 % до кінця першого десятиліття 2000-х рр., інвестиційний процес держава передоручила приватному сектору. Стабілізуючу роль у розвитку Туреччини в передкризовий період відіграли різко збільшені прямі іноземні інвестиції [Metin 2011, 179–200].

Звичайно, зміни внутрішньополітичної ситуації країни позначилися і на зовнішньополітичному курсі. Останнє десятиліття Туреччина і США співробітничать в Середземному морі, Перській затоці, Центральній Азії, Корейському півострові, але турецькі й американські інтереси на Балканах, Центральній Азії, Кавказі й Близькому Сході розійшлися. В нових реаліях традиційні стратегічні відносини Туреччини з Заходом слабшають, і аналітики не виключають можливості вступу Туреччини в тісний союз з Іраном та іншими ворожими для США близькосхідними режимами. Тому для США і ЄС необхідно вирішити суперечності, що виникають у стосунках з Туреччиною. Але поступово Туреччина все більше дистанціюється від США і Європи і все більше зближується з Росією і мусульманським світом. “Неоосманізм” Туреччини передбачає доступ країни до Каспійського, Чорного, Середземного, Червоного морів і Перської затоки та політику “нуль проблем з сусідами” [Таривердиева 2010].

Традиційно Туреччина вважається країною близькою до західних держав, але останнім часом складається враження, що вона віддаляється від Заходу і йде на зближення зі Сходом. Очевидно, це пов'язано з тим, що довготривалий процес приєднання Туреччини до ЄС, розпочатий ще в жовтні 2005 року, який досить рішуче просував Р. Ердоган, ще далекий від можливого вирішення; критерії вступу до ЄС стають все більш жорсткими, а населення Туреччини поступово втрачає інтерес до цього проекту. Туреччина сьогодні наблизилась до європейських стандартів: зменшила роль військових і РНБ в політичному житті країни, покращила економічні показники, намагається провести конституційну реформу, тому її громадяни стають менш зацікавленими в об'єднанні з Європою. Р. Ердоган також в останні роки почав розробляти новий план зовнішньої політики країни.

Девіз зовнішньої політики Р. Ердогана залишається колишнім: “нуль проблем з найближчими сусідами”, але ідеологія більше не залишається виключно європейською, а все більше слідує нео-османській ідеї, проголошеній новим міністром іноземних справ А. Давутоглу, призначеним на цей пост 1 травня 2009 року. Туреччина вважає, що вона може грати роль першого порядку на міжнародній арені і в силу свого географічного розташування на кордоні між Європою і Азією, і в силу культурних традицій світської мусульманської держави з демократичним політичним устроєм. Не дивлячись на те, що Туреччина продовжує залишатись союзницею США і прагне увійти до Європи, вона самостійно почала процес перегляду своїх політичних інтересів, в деяких випадках звільняючись від американської і європейської опіки. Зміни в зовнішньополітичному курсі відбулися ще до призначення А. Давутоглу. З того часу, коли сектор Газа було піддано бомбарду-

ванню, Р. Ердоган переглянув традиційну близькість з Ізраїлем і припинив участь у полемічних дебатах з приводу миру на Близькому Сході під час Світового Економічного Форуму в 2008 році. Свідченням розширення міжнародних зв'язків Туреччини є створення 17 травня 2010 року вісі Лула-Ердоган-Ахмадінежад, тобто підписання договору з Бразилією та Іраном про обмін ураном, для того щоб уникнути застосування в четверте дипломатичних санкцій проти Ірану [Marconi 2010]. Що стосується інтересу Туреччини до країн Балканського півострова, то дипломатичні контакти між Туреччиною та країнами, які колись входили в Османську імперію, стають більш інтенсивними. Метою цих відносин є стратегічне співробітництво, особливо в економіці, і посилення регіональної стабільності.

Ці зміни в напрямку зовнішньої політики Туреччини обумовлені й економічними причинами. Останні три роки турецькі підприємства домагаються відмінних результатів на близькосхідних і середньоазійських ринках, в той час як Європа переживала кризу валюти. Парадоксально, але відхід Туреччини від Заходу, чи то реальний, чи уявний, часто пояснюється тим процесом демократизації, що розпочався з приходом до влади ПСР і похитнув позиції прозахідних військових кіл у турецькому керівництві. Як результат, турецькі керівники стали більше дослухатися до громадської думки. Суть нинішнього зовнішньополітичного курсу Туреччини дослідники часто характеризують як "популістський", а не східний і не ісламістський: керівництво прислухається до турецьких опитувань громадської думки [Kucera 2010].

Партія Р. Ердогана намагається продовжувати політику своїх попередників у галузі невирішених питань: до них належить питання незалежності курдів, визнання геноциду вірмен і кіпрське питання. Р. Ердоган займає досить нетерпиму позицію в питанні геноциду вірмен, і саме це питання сповільнює вступ Туреччини до ЄС. Така позиція наводить на думку, що Р. Ердоган, як вся Туреччина, стоїть перед вибором: традиції або сучасність, ісламське або світське суспільство, орієнтація на Азію або на Європу [Marconi 2010].

В засобах масової інформації, в тому числі і Ізраїлю, періодично з'являються коментарі, що досить критично оцінюють як внутрішню політику Туреччини, так і певні зовнішньополітичні кроки уряду останніх років. Звичайно, ця критика в першу чергу пов'язана з дискусіями, що точаться в середині ізраїльського суспільства щодо того, якому ісламу надати перевагу – ісламу Ірану або ісламу Ердогана. І хоча, звичайно, ізраїльському суспільству більш імponує Туреччина (так як це демократична держава, член НАТО і т. ін.), аніж Іран, все ж таки з'являються певні застереження по відношенню до того курсу, який сьогодні проводить уряд Р. Ердогана. Ці застереження базуються на результатах досліджень Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), за якими Туреччина посідає 1 місце в світі за кількістю журналістів, які перебувають у в'язниці (57), і більшість із них було позбавлено волі в роки правління Р. Ердогана. На 2 місці Іран і Китай, де у в'язниці перебувають 34 журналіста. Крім того, згідно звіту ОБСЄ, останнім часом проти приблизно 1000 турецьких співробітників ЗМІ було висунуто звинувачення зі сторони влади, сотні вищих офіцерів звинувачені у підготовці військового перевороту, у вересні 2011 року у відставку було відправлено практично весь склад вищого командування армії і розвідки [Каспит 2011].

Таким чином, аналіз розвитку політичної системи і розвитку громадянського суспільства останнього десятиліття в Туреччині демонструє, що чотири основні політичні сили формують політику країни: правоцентристи, лівоцентристи, ісламісти та націоналісти. Основними характеристиками партійної системи Туреччини 1990-х років був занепад правого центру, поступове розмивання електорату лівого центру і домінуючий вплив проісламістів та націоналістичного руху. Вибори 2002 і 2007, 2011 років свідчать про подальше поширення тенденцій 1990-х; вибори 2007 року також відмічають різкий спад фрагментації і волатильності

електорату, що може свідчити про стабілізацію партійної системи і завершення процесів початку 1990-х рр. ПСР, очевидно, поступово буде рухатись у бік правого центру і зможе привести в партію молоду групу нових політиків. Таким чином, партія з ісламістським походженням стала домінантною партією, а старі авторитетні партії втратили значну частину електоральної підтримки і життєздатності, скоротилась партійна фрагментація в меджісі, республіканська Туреччина змогла побороти деякі елементи своєї етатисько-державно-бюрократичної домінантної політичної культури і в останні десятиліття створити більш потужне громадянське суспільство, ніж те, що існувало раніше.

Найголовнішим і важливим підсумком трансформацій політичної системи Туреччини останнього десятиліття є фактична перемога ПСР над політичними супротивниками в особі кемалістською еліти, що послідовно і систематично витісняється як з політичного поля, так і з економіки. ПСР відсунула кемалістську еліту від важелів реального впливу і влади й серйозно дискредитувала її в очах суспільства. Поразка кемалістської еліти в протистоянні з ПСР вплинула на трансформацію політичного ландшафту в Туреччині.

Головна опозиційна партія НРП змушена якщо не прийняти, то враховувати скасування принципів стримувань і противаг колишньої кемалістської політичної системи. Витіснення з політичного поля кемалістської еліти прогнозовано призвело до зміни розстановки сил у політичному класі на користь ПСР. Військова еліта, особливо після кадрових чисток липня-серпня 2011 р., демонстративно відставки вищого командування армії і приходу на їхнє місце лояльних до влади керівників, виявилася позбавленою права голосу з багатьох внутрішньополітичних питань, що перебували під її контролем.

Політичний ландшафт Туреччини, відмінною рисою якого можна вважати електоральну гегемонію ПСР на тлі слабкості й обмеженості опозиційних сил, дозволив правлячому режиму претендувати на певну монополію як на політичну владу, так і на процес модернізації і демократизації. Але ця перемога ПСР над кемалістською елітою не призвела до зняття внутрішньої напруги в суспільстві і вирішення внутрішньополітичних проблем, які є головним гальмом політичної та соціально-економічної модернізації Туреччини: це відсутність консенсусу та єдиних підходів з курдського питання, розкол суспільства по проблемі загрози спадщині кемалістської революції і світським основам республіки, загострення протистояння прихильників “помірних ісламістів” разом із правлячою ПСР, з одного боку, і захисників лаїцизму і досягнень кемалістською секуляризації суспільства і держави – з іншого.

Широкомасштабні реформи 2000-х рр. не змогли серйозно змінити ситуацію “розділеності” турецького суспільства або вплинути на соціальні стереотипи і ментальність, тому ставлення до “іншого” і пов’язаний з цим рівень терпимості й толерантності не тільки не знизилися, але навіть, як показують соціологічні дослідження, за останній час відчутно зросли [Çarkoglu, Kalaycıoglu 2009, 84]. ПСР не змогла зменшити соціальну напруженість у національному питанні. Адміністративно-політичні реформи не зменшили антагонізм і взаємну підозру між опозицією і ПСР, яку обвинувачують в наявності “прихованої програми” ісламізації Туреччини і в прагненні встановити авторитарну владу. ПСР не змогла стати політичною силою, що консолідує всі прогресивні рухи в країні, які ратують за демократію, плюралізм і свободу слова. З середини червня 2011 р. позначені внутрішньополітичні проблеми стали тільки загострюватися: курдський конфлікт увійшов у гарячу фазу; закиди на адресу ПСР за її прагнення до авторитаризму, незважаючи на колосальну підтримку суспільства (жовтень 52 %) [Milliyet 2011] не вщухають; протистояння правлячого режиму з військовою елітою і кемалістами ще більше загострилося, про що говорить демонстративна відставка вищого керівництва турецької армії в кінці липня 2011 р.).

ЛІТЕРАТУРА

- Бен-Ами Ш. Возвышение Турции и упадок панарабизма // **“Project Syndicate”**, США, 23.06.2010. – <http://www.project-syndicate.org/commentary/bennami43/Russian>
- Васильева С. Партийная преемственность в Турции // **Вестник Челябинского государственного университета**, 2009, № 40. – С. 73–79.
- Данилов В. И. **Политическая борьба в Турции. 50-е – начало 80-х гг. XX в.** Москва, 1985. – 325 с.
- Данилов В. И. **Турция 80-х: от военного режима до “ограниченной демократии”**. Москва, 1991. – 192 с.
- Каспит Б. Что на самом деле кроется за сумасбродными капризами Эрдогана // **“Maariv”**, Израиль. 03/10/2011. – <http://inosmi.ru/europe/20111004/175512608.html>
- Катик М. Выборы радикально меняют политический ландшафт Турции. – <http://www.eurasianet.org>.
- Киреев Н. Г. Внутривнутриполитическая ситуация в Турции в конце XX – начале XXI века // **Турция на рубеже XX–XXI веков**. Москва, 2008. – С. 71–88.
- Киреев Н. Г. Турция меняет конституцию. 19.01.2008а. – <http://www.perspektivy.info/oikumena/azia/>
- Корицкий С. А. Роль и место Сулеймана Демиреля в формировании политической системы Турции на начальном этапе периода Третьей республики (1980-е гг.) // **Востоковедение**, 2011, № 3. – С. 3–13.
- Мосаки Н. З. Ситуация после парламентских выборов в Турции. – <http://www.iimes.ru>.
- Разлиаев А. А. **Исламский фактор в Турции и его влияние на вступление в Европейский Союз (политологический анализ)**. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата политических наук. Москва, 2009. – 21 с.
- Сотниченко А. А. Политическая и партийная система Турции. – <http://www.meast.ru>.
- Таривердиева Э. Турция продолжит успешную многовекторную политику. 14.06.2011. – <http://www.ru.journal-neo.com/taxonomy/term/44?page=122>
- Таривердиева Э. Турция стремится стать независимым полюсом в многополярном мире // **“Trend News Agency”**. 04.08.2010. – <http://www.trend.az/news/politics/1730904.html>
- Ульченко Н. Ю. Экономическая политика правящей с 2002 года Партии справедливости и развития Турции: достижения и проблемы // **Східний світ**, 2012, № 2. – С. 112–115.
- Шлыков В. И. Поиск политического равновесия. Эволюция партийной системы Турции в период Третьей Республики (1983–2009). – <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=36113>, 209.
- Шлыков В. И. Эволюция партийной системы Турции в период Третьей Республики (1983–2007) // **Турция на рубеже XX–XXI веков**. Москва, 2008. – С. 95–117.
- Шлыков П. В. Политический ислам в Турции: поиски новой идентичности // **Востоковедение**, 2008а, № 4. – С. 56–77.
- Шлыков П. В. Турция после выборов 2011 г.: парадоксы политического развития под властью Партии справедливости и развития. 2011. – <http://www.perspektivy.info/oikumena/azia/>
- Шлыков В. И. Исламистская Партия справедливости и развития и СМИ в Турции // **Ломоносовские Чтения. Востоковедение**. Тезисы докладов научной конференции, Москва, 2012. – С. 149–154.
- Ak Parti'de tüm Yetkiler Tayip Erdoğan'da Toplandı, Zaman, 02.02.2003.

Akyol T. Seçim göstergeleri açısından Türkiye’de sağın sorunları – II // **Türkiye Günlüğü**, no 17, Kış 1991.

Baykam B. **Ordu Satranç Oynarken**. İstanbul, 2001.

Bayramoğlu A. **28 Şubat. Bir Müdahalenin güncesi**. İstanbul, Birey yayınlık, 2001.

Çarkoğlu A. Kalaycıoğlu E. **The Rising Tide of Conservatism in Turkey**. New York, 2009.

Çarkoğlu A. The Rise of the New Generation Pro-Islamists in Turkey: The Justice and Development Party Phenomenon in the November 2002 Elections”// **South East European Society and Politics**, vol. 7, no. 3 (Winter 2002).

Heper M. The Consolidation of Democracy versus Democratization in Turkey // Barry Rubin, Metin Heper eds. Political Parties in Turkey // **Turkish Studies**, vol. 3, no 1, Spring 2002.

Kalaycıoğlu E. Elections and Party Preferences in Turkey: Changes and Continuities in the 1990s // **Comparative Political Studies**, vol. 27, no. 3, 1994.

Kalaycıoğlu E. The Logic of Contemporary Turkish Politics” // **MERIA Journal**, vol. 1, no. 3, September 1997.

Kalaycıoğlu E. The Motherland Party: The Challenge of Institutionalization in a Charismatic Leader Party // Barry Rubin, Metin Heper eds. Political Parties in Turkey // **Turkish Studies**, vol. 3, no 1, Spring 2002.

Kalaycıoğlu E. **Turkish Dynamics Bridge Across Troubled Lands**. N.Y., Palgrave Macmillan, 2005.

Kucera J. Turkey: Is Ankara Moving Eastward? 20/10/2010. – <http://www.eurasia-net.org/node/62201>.

Mardin Ş. Center-Periphery Relations: A Key to Turkish Politics // **Daedalus**, no 102 (1973).

Marroni A. Erdogan, storia di un venditore di limonate che ha trasformato la Turchia // **“L’Occidentale”**. 18/08/2010. – <http://www.loccidentale.it/articolo/erdogan.0094190>

Metin O. Sosyal Politika Açısından AKP Dönemi: Sosyal Yardım Alanında Yaşananlar // **Çalışma ve Toplum**, 2011, № 1. – 179–200.

Milliyet, 06.04.2009.

Milliyet, 02.10.2011.

Özbudun E. **Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation** Boulder. London, 2000.

Rubin B. Turkey’s Political Parties: A Remarkably Important Issue // Barry Rubin, Metin Heper eds. Political Parties in Turkey // **Turkish Studies**, vol. 3, no 1, Spring 2002.

Rustov D. A. Turkish Democracy in Historical and Comparative Perspective // **Politics in the Third Turkish Republic**. Oxford, 1994.

Sayari S. Towards a New Turkish Party System? // **Turkish Studies**, vol. 8, no. 2, 2007.

Sayari S. Turkey’s Islamist Challenge” // **Middle East Quarterly**, vol. 3, no. 3 (1996).

Taşkın Y. AKP’s Move to Conquer the Center-Right... // **Turkish Studies**, vol. 9, no 1, March, 2008.

Tuncer E. **Osmanlı’dan Günümüze Seçimler: 1877–1999**. Ankara, Tesav Yayınları, 2002.

Wight J. B. **Islamist Mobilization in Turkey: A Study in Vernacular Politics**. Washington, 2002.

Yalman N. Some Observations on Secularism in Islam: The Cultural Revolution in Turkey // **Daedalus**, no 102 (1973).

Г. Е. Надирова

СОЦИАЛЬНЫЕ МОДЕЛИ САМОРЕАЛИЗАЦИИ ЖЕНЩИН В СОВРЕМЕННОМ КАЗАХСТАНЕ

У статті ставиться завдання виявлення та вивчення існуючих тенденцій, перспектив розвитку та співіснування двох моделей самореалізації сучасної східної жінки – ісламізованої і вестернізованої – в умовах модернізації казахстанського соціуму перехідного періоду на шляху до постіндустріального суспільства. У цих умовах зазнає трансформації нормативно-ціннісна структура суспільної свідомості: формуються нові моделі поведінки жінок у суспільстві, нові ідеали, відбувається інтенсивне руйнування застарілих стереотипів. Через вивчення цих стереотипів і цінностей можна проаналізувати динаміку зміни особистості, зокрема, такий важливий процес, як самоактуалізація особистості. У тому числі одну з найважливіших складових процесу самоактуалізації – соціальну самореалізацію, оскільки ця проблема є яскравим показником зміни ролі жінок у сучасному суспільстві.

Данная статья является кратким изложением сути задуманного, но пока не реализованного по финансовым причинам проекта. Тем не менее, обсуждение некоторых положений и рабочих гипотез этого исследования будет, как нам представляется, полезным.

Взаимодействие западной и восточной цивилизаций приводит к возникновению чрезвычайно разнообразных по своему характеру социальных, культурных и психологических явлений, понять и объяснить которые можно только после тщательного и объективного научного изучения. К числу этих явлений относится и меняющееся на наших глазах представление о роли женщины в обществе, ее функций, жизненных приоритетов и способов самореализации. “Встреча мировых культур” на казахстанском перекрестке уникальна по причине сложившейся исторической ситуации – открытости казахстанского общества, относительной политической стабильности, наличия одинаково благоприятной среды, как для западных, так и для восточных традиций, относительной свободы выбора стандартов поведения и образа жизни, наличия многослойного идеологического и религиозного фундамента, унаследованного из средневекового и недавнего советского прошлого.

Однако вопрос ориентации “на Запад” или “на Восток”, на постиндустриальное или исламское общество связан не только с личностными предпочтениями и интересами наших соотечественниц. Он имеет гораздо более общественно значимый и глубокий характер, поскольку речь идет о влиянии женщины как составной части социума на такие важнейшие сферы его существования, как семейные отношения, профессиональная деятельность, ее воспитательная, демографическая, психологическая функции, наконец, формирование национальной идеи и нравственное здоровье нации. Если одна модель подразумевает возрастающую активизацию лидерских качеств, развитие женского бизнеса и предпринимательства,

продвижение женщин по службе в коммерческих фирмах и органах государственного управления, активное следование модным стандартам в одежде, образе жизни, отдыхе, то женщины, следующие второй рассматриваемой нами модели, в первую очередь, видят себя в роли жены и матери, часто посвящают себя заботам о семье, работа не представляется им столь важной, и карьера мужа ставится намного выше собственных амбиций и планов. Впрочем, было бы упрощением видеть западный путь как прогресс, а восточный – лишь как укоренение консерватизма. Наоборот, многие одевшие хиджабы женщины стали успешными бизнес-леди, а эмансипированные девушки – порой, наоборот, чувствуют себя внутренне несчастными из-за трудностей с созданием семьи во все еще достаточно консервативном обществе.

В казахстанской социальной науке вышеупомянутые вестернизированная и исламизированная модели развития и соответствующие жизненные стереотипы не исследовались как в целом, так и с точки зрения влияния на развитие способностей женщин и возможности их самореализации. Существенными факторами социализации, влияющими на самореализацию, являются социальные и экономические потребности общества, а также существующие внутри и за пределами своей страны образцы, ориентация на которые для некоторых представительниц женского пола становится решающей при выборе жизненного пути, стиля жизни. Потребность быть похожими на них может толкать индивида к отказу от своих способностей, к изменению жизненных ценностей и планов. Или же наоборот, чересчур старательное следование далеким от местной реальности примерам приводит к деградации личности, ее отрыву от общества, десоциализации. Эти факты согласуются с данными российских психологов о том, «что женщины более склонны к переменам и “проницаемы” для нового» [Корнилова, Пармей, Еникополов 1995, 145].

Не случайно казахстанские социологи отмечают резкий рост активности женщин именно в переломные годы перехода от одной социальной модели (социалистической) к другой (капиталистической), когда был зафиксирован необычайно высокий уровень суицида среди мужчин, не сумевших адаптироваться в новых условиях. В известной степени на переломном этапе начала 1990-х годов и сложилось то начальное поступательное движение трансформации женских императивов в Казахстане, которое даже можно характеризовать как скрытая гендерная революция.

В российской науке проводились исследования по социально-половым ролевым функциям современной женщины, но упор делается на гендерные проблемы, т. е. проблемы социального равенства полов, что лежит за пределами предлагаемого нами исследования. Кроме того, исследователи, как правило, априори рассматривают в качестве предпочтительного варианта образ женщины-лидера, активной в социальном и профессиональном плане личности, постоянно создаваемый и подпитываемый средствами массовой информации, что, в общем-то, соответствует проводимой российскими политиками ориентации на европейские и американские стандарты жизни. Можно упомянуть проект Л. В. Поповой “Отношение к социальным ролям женщин: кросс-культурное исследование” [Попова 1996], материалы международной конференции “Роль женщины-лидера в социально-экономическом развитии общества” [Роль женщины-лидера... 2005], курс лекций “Гендерный калейдоскоп” [Гендерный калейдоскоп 2001] и некоторые другие. Но было бы однобоко рассматривать различные течения в женском развитии Казахстана именно с этой точки зрения.

Мы ставим в своем исследовании задачу выявления и изучения существующих тенденций, перспектив развития и сосуществования моделей самореализации современной восточной женщины в условиях модернизации казахстанского

социума переходного периода на пути к постиндустриальному обществу. Особенную актуальность этому исследованию придает тот факт, что оно само по себе, как результат научного подхода, способно сформулировать, ясно очертить и выявить те тенденции и тренды, которые не осознаны самими казахстанцами, в них участвующими, а также, в некотором роде, оказать влияние на предмет исследования в качестве катализатора.

Постановка перед обществом и поиски решения комплекса существенных в социальном, культурном, психологическом, нравственном аспектах проблем современного этапа развития нашей страны, проблем, касающихся, в первую очередь, самосознания и самореализации одного из двух важнейших составляющих социального организма – женской части общества, являющейся во многом гарантом его стабильного и поступательного развития, является одной из актуальных, но до сих пор не рассмотренных на должном уровне задач казахстанской науки. Очевидно, что накопление теоретической базы и практической информации для последующего их применения в социальной, внутренней и экономической политике государства необходимо. Очевидно и то, что существующие тенденции развиваются, фактически, без участия самого общества, стихийно и бесконтрольно.

XX век и начало XXI века во многом изменили положение женщины, ее социальный статус, самооценку, политические и экономические возможности, участие в общественном производстве. Особую роль сыграло вовлечение женщины во властные и бизнес-структуры. Женщина начала претендовать на положение равного с мужчиной социального партнера в профессиональной среде. Каждый раз мощнейший рывок в этом направлении давал какой-то мощнейший кризис – Великая депрессия, мировая война, кризисы культурных доминант и прочие. В Казахстане катализатором подобного процесса стал распад Советского Союза и становление рыночной экономики в стране, где частная собственность никогда не была укоренена. В этих условиях подвергается трансформации нормативно-ценностная структура общественного сознания: формируются новые модели поведения женщин в обществе, новые идеалы, происходит интенсивное разрушение устаревших стереотипов. Нельзя также забывать, что сегодня мир опять переживает очередной кризис, способный перекроить карту поведенческих императивов полов в разных странах, в том числе и в Казахстане. В этом смысле предмет изучения будет рассмотрен в уникальном, фактически, опытным времени-пространстве, в движении, а не статике.

При этом необходимо обратить внимание на то, что социальные установки и стереотипы, касающиеся роли женщины и мужчины, отражают ментальные характеристики общественного сознания. Эти ценностные представления формируются в разных культурах особым образом. Социологи отмечают большие различия в этнических стереотипах мужчин и женщин в разных культурах, а через изучение таких стереотипов можно проанализировать динамику изменения этнического сознания и самосознания представителей той или иной культуры. В этом плане казахстанское общество представляет нам самую настоящую мозаику или калейдоскоп различных этико-ментальных систем, устоявшихся и где-то даже зацементированных в самых различных условиях и отрезках исторического времени.

Мы попытались выявить основные теоретико-методологические подходы к изучению положения и роли женщины в казахстанском обществе, проследить эволюцию этих подходов, обозначить объективные и субъективные трудности на пути самореализации женщин, выявить степень их удовлетворения результатами своей деятельности, уровень их социального самочувствия.

Основная гипотеза: научно-обоснованная, объективная, трезвая политика органов государственной власти и управления сможет позволить всем женщинам

самореализоваться на государственной или иной службе, применить свой творческий потенциал, вселить в них уверенность в собственных силах, но также поддерживать и необходимый уровень нравственно-семейной жизни, рождаемости и гендерной гармонии.

Вспомогательные гипотезы:

- На профессиональное, эмоциональное и психологическое самочувствие женщин как равноправных членов казахстанского общества может положительно повлиять просвещенность и понимание ситуации руководителями властных и экономических структур.

- Проведение грамотной политики в сфере государственного управления должно привести к постепенному изменению стереотипного восприятия женщинами своих способностей и возможностей достижения профессиональных успехов.

- Мозаичность казахстанского общества способна предложить и проследить в перспективе множество вариантов развития, безболезненно моделировать социальные опыты.

К особенностям работы, как положительным, так и отрицательным, в системе государственной или негосударственной службы при проведении интервью женщины, представляющие вестернизированную модель самореализации, отнесли публичность, высокую ответственность, жесткую иерархию, ненормированный рабочий день, требование высокого профессионализма, креативности и оперативности в работе. Все эти факторы накладывают определенный отпечаток на самореализацию женщин-служащих, вызывая необходимость в выработке таких качеств, как требовательность к себе, высокая работоспособность, самоконтроль, потребность постоянного повышения своего профессионального уровня, гибкость, способность разрешать конфликтные ситуации, умение при этом отстаивать свою позицию. На профессиональное самочувствие и самореализацию женщин-служащих оказывают большое влияние гендерные стереотипы, присущие в большой степени самим женщинам, в которых преломляются определенным образом национальные традиции и особенности региона. С одной стороны, глубинные стереотипы заставляют женщин идентифицировать себя с патриархальных позиций. С другой стороны, реальность современного общества, втянутость женщин в современное общественное производство, высшее образование заставляют оценивать гендерные отношения по новым, еще только зарождающимся нормам. Это говорит о том, что мы находимся сейчас на начальной стадии становления новых социальных норм и ломки прежних стереотипов.

Для эффективного воздействия на процесс профессиональной самореализации женщин в органах государственного управления необходимы и принятие решений на уровне государственного законодательства, и последовательная работа по изменению стереотипного восприятия роли и места женщины в современном обществе.

Динамика социальных стереотипов в любой культуре, на наш взгляд, является наиболее ярким показателем глубоких внутренних изменений ценностно-смыслового ядра культуры, этнического сознания и самосознания ее представителей, так как сфера семейно-брачных отношений наиболее подвержена регуляции традиционными нормами культуры. Более того, кажущаяся политическая и социальная нейтральность этой сферы отнюдь не является таковой в действительности, — известно, что мобилизация масс в ходе этнических и религиозных конфликтов часто идет под лозунгами борьбы за сохранение и укрепление традиционных норм в сфере половых и семейных отношений. В связи с этим нам представляется очень важным проследить динамику изменения поло-ролевых стереотипов в казахстанской культуре с целью сравнения и выделения принци-

пиальных различий в содержании и направленности этих стереотипов. На современном этапе развития этнических культур в Казахстане основными и определяющими являются две противоположные тенденции: рост этнокультурной доминанты в сознании людей, с одной стороны (мы относим сюда и исламскую доминанту), и вестернизация общества – с другой. Эти тенденции соперничают и в то же время в чем-то уравнивают друг друга, порой даже (как это ни странно на первый взгляд) взаимопроникая друг в друга. Хотя очевидно, что рост этничности во многом является защитной реакцией культуры на проникновение в нее инокультурного влияния, в ее исламизированном смысле его можно рассматривать как иную форму глобализации – под зелеными знаменами. Точно также вестернизация в каком-то смысле представляется формой консервации и защиты мелких ячеек общества (семей) от “глобализующего” влияния крупных родственных кланов, стирающих мелкие связи и уводящих на второй план интересы отдельных субъектов.

В Казахстане в последние десятилетия произошли резкие изменения этнополитической реальности, что сказалось на изменении социально-культурно-религиозных стереотипов представителей многих народов. Исследователи-эмпирики отмечают, что на практике они нередко встречаются с большими различиями в этнических стереотипах женщин в разных подкультурах.

В контексте данного исследования актуален не только социально-психологический аспект, но и личностный аспект (использование изучения стереотипов как метода диагностики развития личности в контексте культуры и религии). Через изучение данных стереотипов и ценностей можно проанализировать динамику изменения личности, в частности, такой важный процесс, как самоактуализация личности. В том числе одну из наиболее важных составляющих процесса самоактуализации – социальную самореализацию, так как данная проблема является ярким показателем изменения роли женщин в современном обществе.

Основная характеристика вестернизированной модели развития – профессиональная деятельность, способствуя реализации творческого личностного потенциала, развитию ощущения личной независимости и самооценности, одновременно сокращает время самореализации женщины в семейной сфере, что может привести к ролевой перегрузке, напряжению и конфликту.

Актуальная социально-экономическая ситуация сегодня такова, что профессиональная деятельность женщины часто вызвана необходимостью обеспечить средний прожиточный минимум существования своей семьи. Совмещение работы и семьи, как основная причина ролевого напряжения, – реальность, которую нельзя игнорировать или решить социально-экономическим способом.

Восприятие себя как неуспешной в сочетании профессиональных и семейных ролей, либо только профессиональной, либо только семейной, приводит женщину с высоким ролевым конфликтом к тактике отказа от дальнейшего совмещения семьи и работы с полноценным выполнением ролей обеих сфер жизни либо жесткого выбора – только работа или только семья. Формируется стратегия отказа от полноценного включения в выполнении своей социальной роли. Неустановленную, но очевидно важную роль в данной проблеме играет уровень образования в стране, специфически обособленной, но в то же время активно включенной в общемировые процессы. Осветить и отобразить эту проблему, среди прочего, призвано данное исследование.

Парадоксально, но факт: степень неудовлетворенности своей самореализацией у работающей замужней женщины может быть порой выше, чем у неработающей женщины, в силу невозможности совмещения двух сфер деятельности – семейной и служебной. Ролевой конфликт воспринимается женщиной как

ощущение раздвоенности между семьей и работой, как острая нехватка времени и сил, как чувство вины перед семьей и отсутствие одобрения своей работы со стороны мужа. Одновременно актуализируется потребность в личном времени и желание больше заниматься собой, собственным саморазвитием.

Кроме этого, установлено, что существует связь между мотивацией профессиональной деятельности женщин и степенью выраженности у них ролевого конфликта. Причем ведущая мотивация работы женщины – материальное обеспечение – будет способствовать росту внутренней ролевой конфликтности работающей женщины. Потребность же в достижении успеха, в признании и высоком социальном статусе как мотив профессиональной деятельности женщин, напротив, связана со снижением ролевой конфликтности.

При второй модели (“исламизированная женщина”) женщины чаще всего придерживались ортодоксальных отношений в семье. Муж-добытчик, он работает, делает карьеру, а жена создает ему комфорт, воспитывает детей, и если работает, то не для того, чтобы сделать карьеру. Основной заботой женщины было создание семьи, а работа для нее была вспомогательным средством для семьи и общением. Обеспечивая комфорт мужу, она обеспечивала ему возможность свободно самореализоваться, оставаясь в тени. К настоящему моменту ситуация изменилась. Исламизированную женщину уже не устраивает существование “в тени” своего мужа. Она, естественным образом, чувствует себя гораздо более защищенной социально, но этого ей уже недостаточно. Молодые женщины в хиджабах точно так же стремятся к получению престижного высшего образования, не только на уровне бакалавриата и магистратуры, но и докторантуры PhD, причем в таких высших учебных заведениях, как Дипломатическая Академия, например. Правда, пока охотнее их принимают в Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак, чем в другие светские вузы. Хотя официального запрета на ношение хиджабов в Казахстане нет, и вузы, и школы старательно избегают педагогов в хиджабах как негативного образца в процессе воспитательной работы.

Однако сегодняшняя исламизированная женщина поняла, что она может быть функциональной, может достичь реального успеха, может сама содержать семью. Она уже не играет роли домашней хозяйки и мужней жены, ролевые отношения изменились. Женщина больше не инфантильна, а значит, независима, она уже не выбирает подчиненное положение в отношениях с мужчиной, она готова сражаться за равноправие. Женщина приобрела ценность как личность, отдельная от своего рода и семьи.

Для того, чтобы выяснить, каким образом вновь приобретенные личностные качества женщин влияют на их жизнь, а в частности на выбор способа адаптации к социуму, мы провели небольшой опрос. В нашем исследовании принимали участие 50 женщин в возрасте от 20 до 55 лет. В процессе исследования мы выделили три типа женщин, которые различаются по выбору способа адаптации к социуму.

- **Первый тип** (самая многочисленная группа, 36 человек) – это те женщины, которые хотят адаптироваться через свою работу.

- **Второй тип** (7 человек) – это женщины, которые выбрали способ адаптации к социуму через семью.

- **Третий тип** (7 человек) – это женщины, которые адаптируются к социуму как через свою собственную деятельность, так и через поддержку семьи.

Первый тип женщин, адаптируясь к социуму посредством своей работы, получает в результате своего труда то, к чему стремились – независимость, поэтому данная группа женщин нуждается только в коррекции своего поведения по отношению к окружающим и близким людям. Это касается отношений в семье,

отношений с подругами, родителями, мужчинами, детьми и т. д. Это относительно позитивная самореализация, которая приносит моральное удовлетворение, но и, как отмечалось выше, эмоциональную напряженность и порой профессиональные конфликты и стрессы.

Чаще всего, адаптируясь через работу, женщина хочет добиться успеха, сделать карьеру, но главная цель, все-таки, состоит в получении материальной независимости от мужчины. Женщина хочет быть лидером в социуме. Работа для нее уже не способ провести время, а возможность реализовать себя, свои умения, навыки, свой талант, изобретательность, ей необходимо признание себя как личности. Женщина не хочет уступать первенство мужчине только по причине принадлежности к полу. Она прекрасно оценивает свои возможности. Она готова управлять или быть на равных с мужчиной.

Второй тип или “исламизированная модель” женского поведения. Этот тип женщин во всем способствует, помогает, создает комфорт мужчине, рядом с которым она находится. Такая женщина готова безраздельно принадлежать и служить ему. Ее ценность для мужчины заключается в степени принадлежности ему. Женщина считает, что ему будет проще сделать то, что не смогла сделать она. Принадлежность к женскому полу является препятствием ее собственной реализации в той области, где это может сделать ее муж.

Такая женщина уже не разделяет себя и его на две личности, это для нее единое целое. Она полностью растворяется в мужчине с одной только целью – сделать его руками то, чего сама не смогла достичь. Такие женщины готовы к самопожертвованию, но в то же время строго диктуют правила игры, т. к. это ее игра, ее цель. Она вникает во все подробности его дел, иногда выполняет за него работу, дает советы, руководит его жизнью, она уже не отличает его жизнь от своей, у нее есть цель, и она к ней идет. Она возводит его на пьедестал, если сама когда-то того хотела, она заставляет его духовно расти, если сама об этом мечтала, она готова быть в тени, лишь бы он добился успеха, т. к. он – это и есть она сама.

Третий тип – образованная и в хорошем смысле амбициозная мусульманская женщина. Сегодня этим женщинам мало быть женой и матерью, им хочется независимости от мужа, прежде всего материальной, хочется собственных денег, собственного дела, обеспечивающего завтрашний день. Они создают и руководят фирмами и довольно успешно, они хотят управлять собственным делом и добиться в этом успеха и признания. Что заставляет этих женщин создавать и развивать собственное дело, приносящее прибыль? Почему у них существует такое непреодолимое желание быть независимой? Ответ простой – желание реализовать те качества, которые они приобрели, и то образование, которое они получили.

На сегодняшний день женщинами нашей страны созданы многочисленные общественные организации и фонды, регулярно проводятся всевозможные благотворительные акции, марафоны и фестивали, тем не менее, очень многое в этой важной области делается спонтанно, без четкой концепции и видения проблемы, а также без последующего анализа результатов. Необходимо осуществлять комплексные прикладные научные исследования по женской проблематике, укреплению семьи и ее нравственного потенциала, развитию социальной инфраструктуры, системы профессиональной реабилитации, подготовки и переподготовки женских кадров, что, в конечном счете, должно повлиять на стабильность и нравственное здоровье казахстанского общества.

Предмет данного исследования – большая часть казахстанского общества. Его итоги должны оказать важное влияние на государственную политику в социальной, образовательной, здравоохранительной и экономической сфере. Раз-

личные результаты исследования могут и должны быть обнародованы в СМИ, чтобы сыграть воспитательную и просветительную роль. Данная работа призвана ответить на те вопросы, которые не задаются вслух в казахстанском обществе, но формулируют те проблемы, которые оно уже не может игнорировать, то есть выполняет особенную гуманитарную роль, завещанную науке первыми подвижниками человеческой мысли.

ЛИТЕРАТУРА

Гендерный калейдоскоп: Курс лекций. Москва, 2001.

Здравомыслова О. М. Российская семья в 90-е годы: жизненные стратегии мужчин и женщин // **Гендерный калейдоскоп:** Курс лекций. Москва, 2001.

Корнилова Т. В., Пармей Т. В., Ениклопов С. Н. Апробация методики А. Эдвардса “Список личностных предпочтений” на российских выборках // **Психологический журнал**, 1995. Т. 16, № 2.

Попова Л. В. Отношение к социальным ролям женщин: кросскультурное исследование // **Гендерные аспекты социальной трансформации:** Сб. науч. ст. Москва, 1996.

Роль женщины-лидера в социально-экономическом развитии общества. Материалы V Международного Женского Форума. Рим, 23–27 февраля 2005.

РОЗДІЛ II

ДАЛЕКИЙ СХІД

В. О. Кіктенко

ТРАНСФОРМАЦІЯ МОДЕЛІ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО РОЗВИТКУ КНР

У статті досліджуються історичні етапи, головні концепції, результати та перспективи науково-технічного розвитку КНР. Проаналізовані державні програми та напрямки науково-технічного розвитку Китаю у зв'язку з економічним розвитком країни та формуванням держави інноваційного типу. Особливу увагу приділено методам науково-технічної модернізації та проблемам, що перешкоджають здійсненню якісного переходу Китаю до економіки знань.

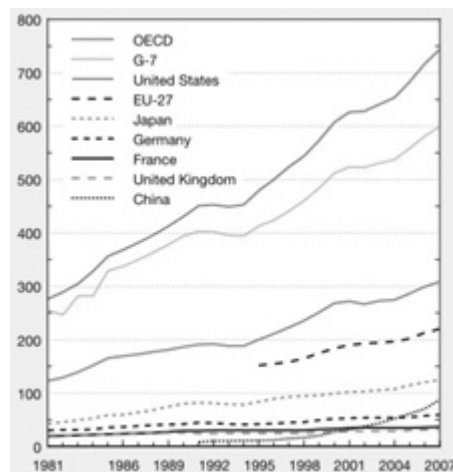
Китайська цивілізація зробила великий внесок у світову історію науки і техніки, створивши оригінальну школу наукової думки, принципово відмінну від західної традиції та інших цивілізацій. Це підтверджується значним списком відкриттів і винаходів китайських учених у домодерний період, коли настала доба стагнації традиційної китайської науки. Процес модернізації китайського суспільства був непослідовним, складним і суперечливим, і сьогодні, в перше десятиліття XXI століття багато в чому ці риси зберігаються, коли Китай прагне зайняти провідні позиції у світовій політиці, економіці та науці. І якщо досягнення в економічній сфері вже стали звичними, то заявка Китаю на прорив у науково-технічному напрямі є завданням сьогодення і найближчого майбутнього.

Основи планування наукових досліджень були закладені комуністичним Китаєм на початку 1950-х років у співпраці з Радянським Союзом, а в 1956 р. деталізовані у 12-річному плані науково-технічного розвитку. Фактично відтворювалася радянська модель державного, централізованого управління науково-технічних програм для стимулювання розвитку стратегічно важливих галузей. Хоча науково-технічний розвиток був ослаблений політичною нестабільністю в період Культурної революції (1965–1976), але розробки ядерної зброї і космічної техніки процвітали під гаслом “дві бомби, один супутник” (“两弹 一星”, “Liǎng dàn yī xīng”)¹. Після невдали і часто катастрофічних соціальних експериментів періоду правління Мао Цзедун китайське керівництво наприкінці 1970-х років взялося до здійснення економічної лібералізації країни, але крім цього одним із найважливіших напрямів стало реформування сфери науки та освіти, які багато в чому були знецінені в суспільстві. 1978 р. на Конференції з науки і техніки “архітектор китайських реформ” Ден Сяопін підтвердив ключове значення для Китаю науки і техніки у своїй програмі “чотирьох модернізацій”. Як і у Радянському Союзі, в КНР безумовною цінністю були наукові напрями, пов'язані з удосконаленням науково-технічного компонента військово-промислового комплексу, але вже на початку 1980-х років науковим дослідженням була відведена інша роль – основа економічного зростання Китаю. Протягом 1980-х років було сформовано державне фінансування науково-дослідних програм відповідно до п'ятирічних

¹ “Дві бомби, один супутник” – це атомна бомба, воднева бомба і штучний супутник Землі.

народно-господарських планів і з орієнтацією на економічні та військові потреби. Це призвело до того, що більш важливими виявилися прикладні дослідження, а не фундаментальні. Початок істотним змінам було покладено в 1996 р., коли на Всекитайській нараді з питань розвитку науки і техніки було прийнято рішення про початок здійснення *стратегії розвитку на основі прогресу науки, техніки та освіти*, що передбачало розгляд науки, техніки та освіти як передумови економічного і соціального розвитку, а також переорієнтацію економіки на науково-технічний прогрес і якісне підвищення рівня суспільного розвитку². Таким чином визначалося, що наука, техніка і освіта є основою економічного і соціального розвитку.

На початковому етапі реформування науки і техніки Китай придбав величезну кількість ноу-хау у різних країн, іноземних компаній та університетів. Китай значно розширив міжнародне співробітництво в галузі науки і використовував міжнародні контакти для навчання китайських студентів у провідних університетах світу, а також для запрошення на роботу в Китай іноземних вчених та інженерів. За тридцять років Китай досяг значних успіхів у технологічному розвитку, завдяки міжнародним науковим зв'язкам, але ця інтеграція поставила питання про занадто велику залежність економіки та національної безпеки країни від іноземних технологій. Було сформовано думку, що Китай повинен прагнути розвивати свої власні технології для захоплення нових ринків (*технологічний суверенітет*). Ця позиція була зафіксована у 2006 р. на Всекитайській конференції з науки і технологій, де були оприлюднені основи плану розвитку країни у сфері науки і технологій на середню та довгострокову перспективу (до 2020 р.). Ця програма передбачає підвищення можливостей самостійного інноваційного розвитку країни і побудову інноваційної економіки. Було визначено три пріоритети: 1) рівень залежності країни від іноземних технологій – знизити до 30%; 2) витрати на науково-дослідні, дослідно-конструкторські та технологічні роботи – підвищити до 2,5% ВВП; 3) внесок наукомістких виробництв у економічний розвиток – збільшити до рівня більше 60% [Чжао 2009, 94]. 1997 р. була прийнята “Програма розвитку фундаментальних досліджень”, зорієнтована на підтримку фундаментальних досліджень, які відповідають насущним потребам країни, сприяють утвердженню науки на передових позиціях і зачіпають проблеми довгострокового розвитку Китаю. З 1999 р. Китай різко збільшив витрати на роботу науково-дослідних інститутів: зростання на 20% у рік і на сьогодні складає 100 млрд. доларів (див. мал. 1).

Мал. 1. Динаміка витрат на науково-дослідні, дослідно-конструкторські та технологічні роботи [National Science Board... 2010, 4–35]

² Докладно див.: Россия–Китай: образовательные реформы на рубеже XX–XXI веков / Отв. ред. Н. Е. Боровская, В. П. Борисенков, Чжу Сяомань. Москва, 2007.

Важливим етапом у реформуванні науки і техніки стала комерціалізація наукових досягнень, що було пов'язано з появою в Китаї в 1997 р. високотехнологічних промислових парків та центрів для підприємців [Кузык, Титаренко 2006, 459]. У доповненні до власного фінансування науково-технічного сектору китайський уряд розробив програми із залучення прямих іноземних інвестицій для створення нових підприємств та заохочення інновацій. Створення сприятливого середовища для прямих іноземних інвестицій здійснюється шляхом проведення політики сприяння бізнесу, що виражається у встановленні податкових пільг, забезпеченні доступу до сучасного обладнання і кредитних можливостей. Як результат: низка провідних світових комп'ютерних і телекомунікаційних компаній мають сьогодні свої представництва в Китаї [Rowen 2005].

Нині Китай реалізує довгострокову програму розвитку науки і техніки, розраховану на період до 2020 р., згідно із “Середньостроковим планом розвитку науки і техніки” [Cong... 2006, 38–43]. Крім того, кілька подібних програм будуть розпочаті протягом наступних 15 років [Innovation in China... 2006, 9]. У 2010 р. в Китаї було завершено створення нової національної науково-дослідницької системи, а також в основному було досягнуто *органічного поєднання науки і техніки з економікою*. Стратегічним пріоритетом для КНР є *тісна співпраця з міжнародним науково-технологічним співтовариством й участь у побудові глобального інноваційного суспільства* і як результат – створення ефективної державної інноваційної системи [Китай... 2005, 227–229]. У цих документах визнається, що науковий потенціал КНР ще значно відстає від провідних інноваційних країн, але при цьому ставиться амбітна мета приєднатися до них до 2020 р., а до середини цього століття стати світовим науковим центром і досягти технологічної переваги [国家中长期科学... 2006].

Виходячи з останньої програми розвитку науки і техніки КНР, можна зробити висновок про певне зміщення державних пріоритетів у цій галузі: 1) закриття неефективних державних наукових інститутів Китаю, багато з яких розташовані всередині країни; 2) значне фінансування космічної програми, яка має велике символічне і військове значення; 3) роботи з розробки поновлюваних джерел енергії та енергоефективності були визначені в якості національних пріоритетів. Поряд із цим китайська влада розраховує використовувати потенціал науково-технічного розвитку для остаточної перемоги над бідністю китайського населення до 2050 р. Загалом, стратегія китайського уряду – це *використання науки як інструменту розвитку економіки, військово-промислового комплексу і суспільства* [Wu 2006], а напрями дослідження пов'язані з шістнадцятьма основними проектами (розробка ліків, проектування великих літаків, освоєння Місяця та ін.) Китайський уряд у цих дослідницьких програмах фокусується на біотехнологіях, квантовій фізиці, нанотехнологіях, проблемах розвитку та репродукції, що не повністю збігається із власними пріоритетами вчених. Деякі китайські вчені сподіваються, що буде збільшено фінансування фундаментальної науки, яка безпосередньо не пов'язана з китайською економікою, і, відповідно, китайський уряд не приділяє їй належної уваги, показуючи тим самим неповне розуміння механізмів та умов розвитку науки [Xin, Yidong 2006, 1548–1549].

Основою науки є система освіти й тут в останні роки Китай досяг значних успіхів, що пов'язано зі створенням у низці вищих навчальних закладів опорних центрів викладання певних наукових дисциплін, досягненням світового рівня якості викладання (згідно з рейтингом “QS World University Rankings 2011/12”, Пекінський університет посідає 46 місце, Університет Циньхуа – 47 місце та ін.)³

³ Більш високі місця в рейтингу посідають університети Гонконгу (Гонконгівський університет – 22-е, Китайський університет Гонконгу – 37-е, Гонконгівський університет науки і технологій – 40-е), але це пов'язано з досягненнями британських вчених, хоча, безумовно, сьогодні ці навчальні заклади впливають на стан вищої освіти КНР в цілому.

[QS... 2011], підвищенням якості освіти, державною підтримкою молодих талановитих вчених (Фонд природничих наук Китаю, Державний науковий фонд) та ін. 2006 р. 1,5 млн. осіб у Китаї отримали університетську освіту за науковими спеціальностями. Крім внутрішніх ресурсів Китай також активно залучає у країну висококваліфіковані кадри із закордону, що в першу чергу стосується китайської діаспори⁴. Дії вже дають результати. Так, наприклад, проведене опитування в жовтні 2008 р. 229 китайських студентів, що навчаються в американських університетах, показало, що тільки 10% із них хотіли б залишитися в США назавжди, 52% вважають, що в Китаї сьогодні створені найкращі можливості для наукових досліджень, і 74% вважають, що китайська економіка найближчим часом досягне ще значніших успіхів [Wadhwa... 2009].

Безпрецедентні зусилля Китаю з нарощування науково-технічного потенціалу, особливо в останні 15 років, призвели до того, що вже сьогодні китайські вчені працюють на передових рубежах сучасної науки (проблеми штучного інтелекту, корпускулярна фізика, енергетика, матеріалознавство, біологія, хімія, інтегральні схеми, авіаційні та космічні розробки, дослідження геному людини, біотехнології, гідротехнології), а в недалекому майбутньому через 20–30 років прогнозується, що це буде теоретична фізика, прикладна математика, нанотехнології, біоніка, геологія та екологія. Сьогодні КНР – це не просто майстерня світу, а країна, де бурхливо розвиваються наука і технології, що вже є певним викликом для провідних інноваційних держав [US Department... 2010]. Китай прагне бути лідером в галузі екологічно чистих енергетичних технологій і транспорту – це установки з низьким рівнем викидів вугілля, ядерні реактори третього і четвертого покоління, використання альтернативних джерел енергії для транспортних засобів, використання сонячної та вітрової енергії, а також високошвидкісні поїзди, що повинно скласти серйозну конкуренцію американським технологіям [US Department... 2010; Aston 2010]. Значні фінансові витрати на дослідження в галузі нанотехнологій, нових матеріалів, розробка систем озброєння (у тому числі недавно розгорнутих протикорабельних балістичних ракет і новий прототип винищувача-невидимки), стійкий прогрес в галузі телекомунікацій і інформаційних технологій, та інших передових галузей науки дають можливість припустити, що Китай буде відігравати провідну роль у розвитку науки і технологій у XXI столітті.

Згідно зі статистичним зведенням глобальної динаміки науково-технічного розвитку за 1995–2009 р. (“Science and Engineering Indicators 2010”) [National Science Board... 2010] Національного наукового фонду США, найшвидше наука розвивається саме в Китаї. При цьому вперше спостерігається ситуація, коли у країні витрати на науку 10 років поспіль стабільно зростають більш ніж на 20% щорічно [National Science Board... 2010, 4–57]. Результати цих зусиль відображаються у стрімкому зростанні таких ключових показників, як частка ВВП, що виділяється на науку і освіту, кількість випускників вишів і виробництво наукомісткої продукції. Ніяких ознак уповільнення зростання поки не спостерігається. Китай вже наздогнав США за кількістю наукових працівників: у обох країнах сьогодні працює майже по півтора мільйона вчених. Приблизно стільки ж їх у країнах Євро-союзу. Швидко зростає кількість вчених також і в інших східно-азіатських країнах, особливо в Південній Кореї, Тайвані та Сінгапурі. У Китаї щороку кількість вчених зростає майже на 9%. До важливих тенденцій слід віднести також швидкий розвиток міжнародної наукової співпраці. Так, у 1988 р. лише 8% всіх наукових статей було написано міжнародними авторськими колективами, а у 2007 – вже 23%.

⁴ Докладний аналіз конкретних програм науково-технологічної індустріалізації КНР див.: [Леонов, Домнич 2006].

Найважливішим показником продуктивності наукової діяльності є кількість публікацій у міжнародних рецензованих журналах. Загальносвітова кількість щорічних публікацій постійно зростає: 1988 р. опубліковано близько 460 000 статей, у 2008 р. – вже 760 000. При цьому частка статей, що припадає на вчених зі США та Євросоюзу, поступово знижується: 1995 р. вони написали 69% усіх статей, у 2008 р. – лише 59%. Частка азіатських країн за той же період зросла з 14 до 23%, причому це зростання в основному було забезпечено китайськими вченими, які опублікували в 1988 р. лише 1% усіх світових наукових статей, а у 2008 р. – 8%. Аналіз опублікованих наукових праць показує різке зростання останнім часом кількості публікацій китайських учених у міжнародновизнаних наукових журналах. Вперше такий аналіз наукових статей проводився в 1996 р. Тоді американські вчені опублікували 292 513 наукових статей, тобто в 10 разів більше, ніж вчені з Китаю. До 2008 р. ці цифри змінилися. Якщо загальна кількість наукових робіт, опублікованих американцями, лише трохи збільшилася – до 316 317, то кількість публікацій вчених із Китаю зросла в сім разів – до 184 080 (див. мал. 2).

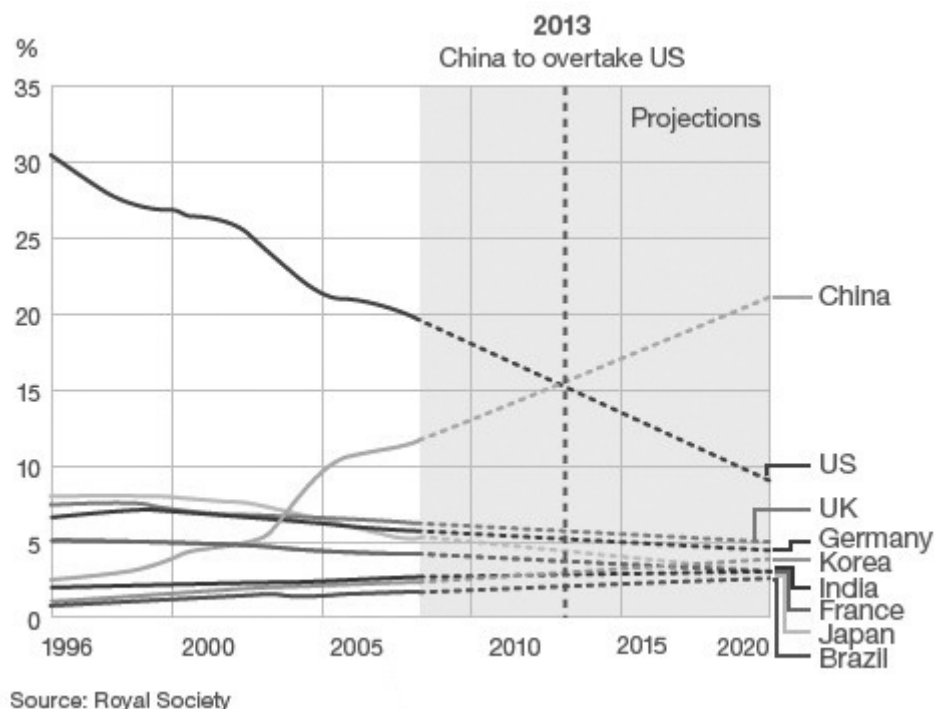
Rank	Country	1995	2007	Average annual change (%)	Percent of total (2007)	2007 cumulative world total (%)
na	World	564,645	758,142	2.5	na	na
1	United States	193,337	209,695	0.7	27.7	27.7
2	China	9,061	56,806	16.5	7.5	35.2
3	Japan	47,068	52,896	1.0	7.0	42.1
4	United Kingdom	45,498	47,121	0.3	6.2	48.3
5	Germany	37,645	44,408	1.4	5.9	54.2
6	France	28,847	30,740	0.5	4.1	58.3
7	Canada	23,740	27,799	1.3	3.7	61.9
8	Italy	17,880	26,544	3.3	3.5	65.4
9	Spain	11,316	20,981	5.3	2.8	68.2
10	South Korea	3,803	18,467	14.1	2.4	70.6
11	India	9,370	18,194	5.7	2.4	73.0
12	Australia	13,125	17,831	2.6	2.4	75.4
13	Netherlands	12,089	14,210	1.4	1.9	77.3
14	Russia	18,603	13,953	-2.4	1.8	79.1
15	Taiwan	4,759	12,742	8.6	1.7	80.8
16	Brazil	3,436	11,885	10.9	1.6	82.3
17	Sweden	9,287	9,914	0.5	1.3	83.6
18	Switzerland	7,220	9,190	2.0	1.2	84.9
19	Turkey	1,715	8,638	14.4	1.1	86.0
20	Poland	4,549	7,136	3.8	0.9	86.9
21	Belgium	5,172	7,071	2.6	0.9	87.9
22	Israel	5,741	6,622	1.2	0.9	88.7
23	Denmark	4,330	5,236	1.6	0.7	89.4
24	Finland	4,077	4,989	1.7	0.7	90.1
25	Greece	2,058	4,980	7.6	0.7	90.8
26	Austria	3,425	4,825	2.9	0.6	91.4
27	Iran	279	4,366	25.7	0.6	92.0
28	Mexico	1,937	4,223	6.7	0.6	92.5
29	Norway	2,920	4,079	2.8	0.5	93.1
30	Singapore	1,141	3,792	10.5	0.5	93.6
31	Czech Republic	1,955	3,689	5.4	0.5	94.0
32	Portugal	990	3,424	10.9	0.5	94.5
33	Argentina	1,967	3,362	4.6	0.4	94.9
34	New Zealand	2,442	3,173	2.2	0.4	95.4
35	South Africa	2,351	2,805	1.5	0.4	95.7
36	Ireland	1,218	2,487	6.1	0.3	96.1
37	Hungary	1,764	2,452	2.8	0.3	96.4
38	Egypt	1,388	1,934	2.8	0.3	96.6
39	Ukraine	2,516	1,847	-2.5	0.2	96.9
40	Chile	889	1,740	5.8	0.2	97.1
41	Thailand	340	1,728	14.5	0.2	97.3
42	Slovenia	434	1,280	9.4	0.2	97.5
43	Romania	678	1,252	5.2	0.2	97.7
44	Croatia	600	1,102	5.2	0.1	97.8
45	Serbia	NA	1,057	NA	0.1	98.0

Мал. 2. Рейтинг країн по науковим публікаціям (1995–2007)

[National Science Board... 2010, 5–31]

Якщо ця тенденція продовжиться, то вже у 2013 р. Китай зможе випередити США за кількістю публікацій наукових робіт в авторитетних міжнародних виданнях

[Mervis 2010]. До такої думки приєднуються також вчені Королівського товариства Національної академії наук Великобританії (див. мал. 3) [Shukman 2011].

Мал. 3. Прогнозоване зростання цитування в науковій літературі [Shukman 2011]

Тим не менше, кількість статей у наукових журналах не обов'язково відображає їхню якість. Традиційно вважається, що якість наукової статті виражається в тому, скільки разів на неї посилаються інші вчені у своїх публікаціях (*індекс цитування*). Ось за цим показником Китай відстає від багатьох інших країн. Найбільше вчені посилаються на статті американських колег, на другому місці – дослідники з Великобританії. Тут також багато що пояснюється кількісним моментом: у Китаї мільйони аспірантів, і всі вони зобов'язані публікувати результати своїх досліджень.

Поряд з очевидними успіхами існує низка проблем, які перешкоджають науково-технічному розвитку Китаю: 1) недостатньо розвинений ринок капіталів; 2) загрози, які походять від країн, більш розвинених науково і технологічно; 3) міжнародні обмеження на поширення технологій; 4) загрози інформаційної безпеки та інтелектуальних ресурсів; 5) проблеми правозастосування законодавства КНР в галузі охорони інтелектуальної власності та залучення висококласних фахівців [Бергстен 2007, 148]; 6) вплив ідеологічного фактора на розвиток науки; 7) ієрархія в наукових колах, пов'язана зі специфікою функціонування централізованої держави і багатовіковою традицією авторитарних взаємин *учитель – учень*.

У КНР склалася своєрідна ситуація, коли необхідно гармонізувати державне планування (культове для політичних та наукових еліт) і ринкові механізми, а також прагнення до асиміляції іноземних технологій та проблеми інноваційної системи всередині країни. Очевидно, що китайські бюрократи мають свої інтереси і цілі, які можуть не збігатися з державними інтересами (наприклад, це стосується розробок нового покоління атомної енергетики). Тобто, хоча Китай продемонстрував

потужний потенціал для технологічної модернізації, але його нинішня інноваційна система накладає обмеження на розвиток науки і техніки. Сильний бюрократичний елемент в організації науки істотно обмежує творчий пошук, а дрейф країни у бік *техно-націоналізму* може поставити під сумнів розвиток міжнародних наукових зв'язків.

Якщо природничі науки і технології розвиваються досить успішно в Китаї, то творча свобода представників гуманітарних і соціальних наук істотно обмежується в умовах ідеологічного диктату однопартійної системи, що перешкоджає появі істориків, економістів, політичних мислителів або демографів світового рівня. Яскравим прикладом є прихильність абсолютної більшості китайських вчених до *синоцентристської концепції* історії Китаю та формування китайського етносу, що явно суперечить фактам і являє собою архаїзацію сучасних наукових понять і відкриттів. Є приклади негативного впливу ортодоксальної позиції Комуністичної партії Китаю і на представників природничих наук: китайські біологи не можуть обговорювати низку питань, бо існує офіційна (дуже сумнівна) теорія етнічної та расової приналежності, згідно з якою вже первісна людина наділяється етнічними рисами і, наприклад, синантроп (*Homo erectus pekinensis*) називається давнім китайцем, хоча тут навіть про сформовану людину ще не можна говорити, оскільки, на думку багатьох антропологів, синантроп був тупиковою гілкою розвитку людей [История Китая 2004, 8]. Взагалі китайці (*ханьці*) згідно з офіційною доктриною представляються як повністю автохтонний етнос, який сформувався без будь-яких зовнішніх впливів і який до того ж дав початок багатьом сусіднім народам. Інші підходи неможливі, тобто об'єктивно досліджувати історію Китаю китайському вченому вкрай складно.

Поряд із модернізацією системи науки та освіти в останні роки відбулося посилення нової ідеологічної обробки шляхом вивчення марксизму, що багато в чому відриває від конкретних освітніх завдань і пригнічує вільне мислення. Також з ідеологічних причин китайська влада обмежує доступ до Інтернету через встановлення цензури, що, безумовно, обмежує і наукові дослідження [Jacobs, Helft 2010]. Ще однією негативною тенденцією є постійне збільшення кількості випадків плагіату та подання фальшивих даних у наукових публікаціях. Наприклад, у двох провідних міжнародних наукових журналах "Lancet" і "Science" були опубліковані редакційні коментарі, в яких повідомлялося про 70 надрукованих у 2007 р. робіт із кристалографії вчених Цзінганшаньського університету (井冈山大学), що містили фальшиві дані [Harrison... 2010, e1-e2; Lim 2011]. І це далеко не єдиний приклад. Так, за даними дослідження, проведеного Китайською асоціацією науки і техніки, більше половини китайських вчених, які взяли участь в опитуванні, повідомили про те, що їм відомі випадки непрофесійної поведінки їхніх колег [人民日报... 2009]. Зростання цього негативного явища пов'язано з кількома чинниками – це кар'єризм, прагнення до отримання матеріальних та інших винагород, відсутність автономії наукового співтовариства, а також бюрократична система, яка у своєму прагненні до кількісних показників "заохочує" підробку даних і виробництво неякісних наукових публікацій. Крім того, оскільки в Китаї наукові повноваження можуть давати значні економічні вигоди, а іноді і політичні можливості (наприклад, членство в Китайській Академії Наук (中国科学院) і Інженерній академії Китаю (中国工程院) є сходиною до управлінських ресурсів та отримання матеріальних привілеїв), то очевидна можливість корупційних дій з боку вчених. У цілому все це не сприяє появі наукових відкриттів, хоча китайське вище керівництво очікує відповідних до значних фінансових вкладень наукових і технологічних досягнень. Ймовірно, що Китай продовжуватиме стикатися із проблемами інноваційного розвитку, але у нього є шанс стати важливим гравцем науково-технічного розвитку на світовому рівні.

У цілому китайська *наздоганяюча модель* розвитку науки і техніки виявилася дуже ефективною, але Китай ще не став країною, яка розвивається на основі знань та державної інноваційної системи, хоча швидкими темпами рухається до цієї мети. У планах Китаю в найближчі роки завершити створення сучасної державної інноваційної системи, до 2030 р. – істотно скоротити розрив зі світовим передовим рівнем, а до 2050 р. – здійснити індустріалізацію нового типу на основі науки і освіти в тісному зв'язку з інформатизацією і створенням економіки знань. Найближче майбутнє покаже, чи судилося цим планам здійснитися: чи продовжиться прогрес Китаю в галузі науки, і чи зможе він повторити досвід провідних світових держав, що пов'язано з необхідністю переходу кількісних змін у якісні. Для цього Китаю необхідно буде подолати значні труднощі: 1) перекося в державному фінансуванні наукових програм; 2) серйозні проблеми в обмеженні свободи наукової творчості; 3) масові випадки плагіату і підтасовування фактів; 4) корупція у розподілі фінансування; 5) бюрократизація наукової діяльності; 6) поліпшення відбору висококваліфікованих учених і інженерів; 7) недостатній захист прав інтелектуальної власності; 8) нерозвиненість методів розподілу капіталу; 9) слабкі стимули для інновацій у деяких ключових галузях промисловості; 10) орієнтованість системи освіти на формалізацію знань, а не на творче мислення. Китайські вчені, бізнесмени та чиновники пропонують різні рішення цих проблем для різних секторів науки і техніки, тому якою буде остаточна модель майбутньої інноваційної системи, поки ще не ясно, але рішення знаходиться між плануванням і вільним ринком, міжнародним співробітництвом і техно-націоналізмом.

ЛІТЕРАТУРА

Бергстен, Фред. **Китай. Что следует знать о новой сверхдержаве**. Москва, 2007.

История Китая: Учебник / Меликсетов А. В. (ред.). Москва, 2004.

Китай: угрозы, риски, вызовы развитию. Москва, 2005.

Кузык Б. Н., Титаренко М. Л. **Китай – Россия 2050: стратегия соразвития**. Москва, 2006.

Леонов С. Н., Домнич Е. Л. Государственная инновационная политика в КНР // **Вестник ДВО РАН**, 2006, № 3.

Россия–Китай: образовательные реформы на рубеже XX–XXI веков / Отв. ред. Н. Е. Боровская, В. П. Борисенков, Чжу Сяомань. Москва, 2007.

Чжао Ганн. Инновационная политика Китая: параметры и национальный опыт // **Инновационное развитие: международное развитие и стратегия России**. Москва, 2009.

Aston, Adam. 7 Technologies Where China Has the U.S. Beat // **Reuters** / <http://www.reuters.com/article/idUS376800032720101207>. – December 7, 2010.

Cong Cao; Suttmeier, Richard P.; Simon, Denis Fred. China's 15-year science and technology plan // **Physics Today**. – December 2006.

Harrison, William T. A.; Simpson, Jim; Weile, Matthias. Editorial // **Acta Crystallographica Section E**, January 2010. Vol. 66. P. 1.

Innovation in China. Operation, Performance and Prospects for China's Industrial Innovation System: Impact of reform and Globalization. New York, 2006.

Jacobs, Andrew; Helft, Miguel. Google, Citing Attack, Threatens to Exit China // **The New York Times** / <http://www.nytimes.com/2010/01/13/world/asia/13beijing.html>. – January 12, 2010.

LaFraniere, Sharon. China Imposes New Internet Controls // **The New York Times** / <http://www.nytimes.com/2009/12/18/world/asia/18china.html>. – December 17, 2009.

Lim, Louisa. Plagiarism Plague Hinders China's Scientific Ambition // **NPR**. – <http://www.npr.org/2011/08/03/138937778/plagiarism-plague-hinders-chinas-scientific-ambition>. – August 3, 2011.

Mervis, Jeffrey. Trends Document China's Prowess // **Science**, 22 January 2010, Vol. 327.

National Science Board. 2010. Science and Engineering Indicators 2010. Arlington, VA, 2010.

QS World University Rankings 2011/12 // **QS topuniversities** / <http://www.topuniversities.com/university-rankings/world-university-rankings/2011>. – 25.11.2011.

Rowen H. Some key factors in China's remarkable rise in the technologies of information // **The U.S. China Economic and Security Review Commission: Hearing on China's High Technology Development**. Stanford University, April 21–22, 2005 / http://www.uscc.gov/hearings/2005hearings/written_testimonies/05_21_22wrts/rowen_henry_wrts.htm. – April 21–22, 2005.

Shukman, David. China 'to overtake US on science' in two years // **BBC News** / <http://www.bbc.co.uk/news/science-environment-12885271>. – 28 March 2011.

US Department of Energy, "Secretary Chu: China's Clean Energy Successes Represent a New 'Sputnik Moment' for America" // Department of Energy. – <http://www.energy.gov/news/9829.htm>. – November 29, 2010.

Wadhwa V., Saxenian A., Freeman R., Salkever A. **Losing the World's Best and Brightest: America's New Immigrant Entrepreneurs, Part V**. Berkley, 2009.

Wu Chong. China unveils plans for science-based development // SciDev.Net / <http://www.scidev.net/en/content/overview/>. – 10 February 2006.

Xin, H.; Yidong, G. Research Funding: China Bets Big on Big Science // **Science**, 17 March 2006, Vol. 311, № 5767.

人民日报: 学术不端为何升级 //中国科学技术协会/ <http://www.cast.org.cn/n35081/n35593/n38830/11418132.html>. – 2009年08月11日.

国家中长期科学和技术发展规划纲要 (2006–2020年) // 中国政府门户网站 / http://www.gov.cn/jrzg/2006-02/09/content_183787_2.htm. – 2006年02月09日.

О. А. Коваль

ДАЛАЙ-ЛАМА І ТРАНСФОРМАЦІЯ ТИБЕТСЬКОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЛАДУ

У статті простежено формування та трансформацію традиційної моделі політичного устрою Тибету від пізнього середньовіччя до сучасності та роль інституту лідера тибетської буддистської школи гелук далай-лами у цих процесах. Також розглянуті останні події щодо запровадження Далай-ламою XIV серед тибетської діаспори в Індії модерної моделі управління, заснованої на секулярних та демократичних принципах.

Теократична державність у Тибеті – це історичний феномен, створений у межах тибетської буддистської культури, і панування далай-лами – як теократичного очільника – є підсумком багатовікового розвитку його політичної історії. Натомість сьогодні ми є свідками кардинальних змін, початих з ініціативи духовного лідера тибетців самого Далай-лами XIV Тензін-г'єцо, у напрямку демократизації та модернізації системи тибетського управління. Вони почалися не сьогодні, проте саме тепер закладається основа, яка може дозволити тибетцям, насамперед тим, які живуть за межами Тибету, продовжити зберігати свою ідентичність, віру та культуру, незалежно від того, хто є їхнім керманичем. Стійке бажання Далай-лами XIV зректися політичних повноважень, передати їх обраному народом лідеру, натомість, означатиме остаточну відмову тибетців від традиційних форм політичного устрою, в якому тісно переплелися релігія та політика, і у підсумку навіть може призвести до секуляризації і подальшого видалення буддистської релігії з низки інших сфер суспільного життя тибетців. Воно змінить міжнародне становище і статус тибетських діаспор у країнах перебування і вже стало причиною посилення внутрішніх протиріч всередині тибетської громади.

Опосередковано ці зміни можуть також відбитися на житті тибетців у КНР, їхньому ставленні до Далай-лами, політиці емігрантського уряду в цілому. А також поставлять на порядок денний для сучасної влади у Пекіні кілька важливих та делікатних питань релігійного та політичного характеру і можуть викликати необхідність розробки додаткових заходів щодо утримання стабільності у Тибетському автономному районі КНР та на прилеглих територіях.

Формування тибетської моделі управління

Історично-культурна специфіка функціонування буддизму у Тибеті полягала в її замкненості на теократичну державність і станову ієрархію, яка, до того ж, мала релігійний вимір. У тибетських буддистських історіографічних творах серед найбільш важливих тем ідеологічного осмислення набули саме питання релігійно-станової ієрархії та проблеми правомірності (легітимності) буддистської ієрархії у Тибеті. Це пояснюється тим, що релігійна модель буддистського суспільства, зафіксована у пост-канонічній літературі, не мала догматичного обґрунтування

можливості теократичної форми правління. Важливо також зазначити факт, що далай-лама був вищим релігійним авторитетом лише школи гелук. Проте сама ідеологічна доктрина вищого релігійного ієрарха школи, який одночасно був втіленням бодхісатви Авалокітешвари, була вперше сформульована та розроблена послідовниками школи карма-каг'ю [Островская-Младшая 2002, 100].

Лише у XVII столітті ця концепція релігійного очільника школи була розширена, і в часи Лобсан-г'єцо (1617–1682), Далай-лами V, отримала додаткову інтерпретацію – релігійний голова школи гелук стає теократичним правителем Тибету. Саме він заклав і перші основи тибетського ладу, в якому б поєднувалося світське та релігійне, провів адміністративну реформу країни, розділивши її на регіони.

Однак слід зазначити, що сучасне трактування статусу далай-лами як абсолютного правителя, безмежному авторитету якого підкорялися всі тибетці, не є безумовно коректним відносно політичного та історично-культурного минулого Тибету. Воно стосується головним чином правління Далай-лами V та Далай-лами XIII (1876–1933), яких називають “Великими”. При цьому, щодо першого з них також слід зазначити, що його влада над Тибетом базувалася на військовій могутності монгольських військ Гушрі-хана, який спрямовував їх на придушення внутрішньотибетської опозиції Далай-ламі, зокрема і з боку прибічників буддійської школи каг'ю [Лерд 2010, 223]. У періоді кількох століть від кінця XVII ст. до кінця XIX ст. влада інших далай-лам була короткочасною і подекуди номінальною. Тим не менше, саме діяльністю далай-лам, а не світських правителів, були обумовлені найбільш суттєві зрушення у політичній структурі Тибету. Навіть китайський імператорський двір у своїх ініціативах щодо Тибету мав діяти за погодженням релігійних ієрархів. 1751 р. Далай-лама VII створює Раду міністрів – Кашак (тиб. *bka'-shag*), яка складалася з 4-х осіб – калонів (тиб. *bka'-blon*): трьох світських та одного духовного. Затверджений у цей самий рік цинським імператором Цяньлунем Статут із 13 пунктів “Про дійсні моральні правила у Тибеті” визнав таку політичну систему, формально також підтвердивши, що далай-лама обіймає як духовну, так і світську владу у Тибеті [Ван Цзявэй, Нимацянцзан 2003, 58]. У 1793 р. Цинський імператорський двір затвердив “Статут щодо ефективного урядування у Тибеті” із 29-ти статей, яким, зокрема, встановлювався склад тибетського уряду з вищих посадовців – калонів, у кількості 4-х осіб, та нижчих у ієрархії – цепонів – у ранзі міністрів, у кількості 6-ох. Тим самим документом Цинський двір вперше спробував уніфікувати систему виборів реінкарнації духовних ієрархів Тибету далай-лам та панчен-лам і одночасно поставив їх у залежність від амбана, резидента уряду Китаю, який вже від 1727 р. постійно перебував у Лхасі, столиці Тибету, як представник імператорського уряду, а також затвердив умови, що обмежували доступ іноземцям до Тибету [Chen Qingying 2005, 67–76]. Лише політичне та дипломатичне мистецтво Далай-лами XIII значно сприяли тому, що вже на початку XX століття був відновлений політичний та релігійний авторитет очільника школи гелук у статусі теократичного правителя Тибету.

Перетворення у Тибеті під владою Китаю

Такий стан проіснував фактично до часу створення КНР. Далай-лама XIV обійняв політичну владу в Тибеті 17 листопада 1950 р., хоча йому на той час було 15 років, за рішенням регента та тибетського уряду, до складу якого входили представники впливових аристократичних родів. Весь подальший період його перебування у Тибеті супроводжувався посиленням впливу Китаю, який унаслідок так званого “мирного визволення” Тибету у 1950–1951 рр. остаточно встановив свій суверенітет над цією територією, проте пообіцяв не змінювати існуючого

у Тибеті суспільно-політичного ладу, у формі “національної автономії”, що було підтверджено “Угодою щодо мирного визволення Тибету”, відомою також як “Угода із 17 пунктів” від 23 травня 1951 р. Там, зокрема, йшлося, що “існуючий в Тибеті політичний лад; статус та повноваження далай-лами та панчен-лами залишатимуться без змін, урядовці всіх рангів будуть й надалі виконувати свої обов’язки” (ст. 4 та ст. 5 Угоди).

Натомість одночасно з поширенням влади КНР на Тибет почалося активне залучення тибетських духовних ієрархів до створення нових владних структур. Так Далай-лама XIV обійняв державні посади у КНР, зокрема посаду заступника голови Постійного комітету Всекитайських зборів народних представників 1954 року, яка зберігалася за ним аж до 1964 р., хоча на той час він вже 5 років перебував у Індії. Він також був почесним головою “Китайського буддійського товариства” (1953–1959 рр.) та від 22 квітня 1956 р. – головою Підготовчого комітету зі створення Тибетського автономного району (ТАР) у складі КНР [Кому принадлежит суверенитет над Тибетом... 1992, 18]. Зазначимо, що метою голови КНР Мао Цзедуна при створенні ТАР якраз і було реформування та врешті ліквідування традиційного для Тибету політичного устрою і залишків старої адміністрації, уніфікація адміністративного керівництва під контролем Пекіну, фактичне звуження існуючої автономії. У 1955–1957 рр. на територіях із переважно тибетським населенням були створені нові адміністративні одиниці КНР – провінція Цинхай, а частина інших районів приєднані до існуючих китайських провінцій, відтак вони вийшли з-під контролю Лхаси. Хоча при заснуванні Підготовчого комітету зі створення ТАР йшлося про те, що він вестиме роботу із введення місцевої національної автономії, оскільки це передбачалося “Угодою із 17 пунктів” [Великодержавная политика маоистов... 1975, 106]. Далай-лама XIV зізнавався, що сам у ті роки захоплювався комуністичною ідеологією, проте після повстання у Лхасі у березні 1959 р. втік до Індії.

Цікаво відзначити, що під час повстання у Лхасі 10–20 березня 1959 р. прибічники тибетської незалежності, окрім збройної боротьби, політично самоорганізувалися знизу і провели “Збори народних представників” та “Народні збори Тибетської незалежної держави”, фактично денонсувавши “Угоду із 17 пунктів” та проголосивши Тибет незалежним від Китаю [Кому принадлежит суверенитет над Тибетом... 1992, 30]. Далай-лама XIV, який перебував у своїй літній резиденції Норбулінка, повівся в цей зламний для долі Тибету момент пасивно, і хоча й намагався щось вдіяти, аби не допустити кровопролиття, одначе став заручником ситуації, мусив врешті залишити Тибет. Для китайців повстання у Лхасі також стало приводом не дотримуватися угод із тибетським урядом, про що свідчить досить оперативне рішення Держради КНР від 28 березня 1959 р. про денонсацію “Угоди із 17 пунктів” від 1951 р. та ліквідацію тибетського уряду, якого між іншим було названо винуватцем збройного заколоту. Дата 28 березня може вважатися кінцем існування традиційної для Тибету системи управління, уряду і влади на території, яка була підконтрольна Китаю. Всі повноваження перейняв на себе Підготовчий комітет зі створення Тибетського автономного району, зі складу якого, проте, були виключені 18 осіб – ті, хто підтримував повстання [Кычанов, Мельниченко 2005, 279]. Деякі чиновники тибетського уряду, а також духовні очільники найбільших буддійських шкіл, ба навіть релігії бон, втекли разом із Далай-ламою, інші натомість залишилися в Тибеті і взяли участь у будівництві нового ладу. Цікаво й те, що за Далай-ламою рушили 5 % наявних на той час у Тибеті монахів.

Через запровадження у 1959 р. Тибетського комітету Народної політичної консультативної ради Китаю (НПКРК) влада продовжувала рекрутування до роботи в нових умовах старих чиновників тибетського уряду та тибетську молодь,

яка отримувала відповідне патріотичне виховання, часто за межами Тибету. Така практика збереглася й дотепер, зокрема, 1980 р. заступником голови Тибетського комітету НПКРК і членом Всекитайського комітету НПКРК, а згодом і керівником ТАР став один із колишніх калонів місцевого тибетського уряду Лхалу Цеван Дордже, який, до речі, був активним учасником, ба навіть називав себе одним із ватажків, антикитайського повстання 1959 р. [孙炯; 拉鲁 次旺多吉]. До різних інстанцій призначалися також “живі будди” та переродженці, але всі вони вже навряд чи могли змінити стан речей, і вплинути на нову владу.

Так зокрема, Лобсан-принле (1938–1989), Панчен-лама Х, який є другою особою в тибетській буддійській ієрархії після далай-лами та був заступником Далай-лами XIV у підготовчому комітеті зі створення ТАР, не втік до еміграції і спробував відстоювати права тибетців, залишаючись у Китаї та співпрацюючи з комуністичною владою. 1962 р. з-під його пера вийшла відома “Петиція у сімдесят тисяч ієрогліфів”, де він перелічує помилки КПК у Тибеті, під час розгортання колективізації. За неї він був підданий принизливим тортурам, як у Лхасі 1964 р., так і у Пекіні 1966 р., вже під час “Великої культурної революції”. Потім на дванадцять років він зник у нетрях китайських виправних таборів і був звільнений лише 1978 р., але ще до 1982 р. утримувався під домашнім арештом у Пекіні. Він одружився з китайкою і у шлюбі мав дочку. Помер у січні 1989 р. у віці 51 рік після того, як знову виступив із критичними заявами [Лерд 2010, 460]. Далай-лама вважає, що його доля у Китаї могла б бути подібною.

Складна військово-політична ситуація примусила владу Китаю фактично ввести і тривалий час утримувати в Тибеті військовий стан, влада належала військово-контрольним комітетам, партійним органам військового округу, де головну роль відігравали ханьці, згодом – локальним партійним осередкам, а також Підготовчому комітету зі створення ТАР. Цікаво, що Тибетський Автономний Район врешті було проголошено лише у вересні 1965 р., незадовго перед тим, як Тибет знову поринув у хаос “Культурної революції” [Великодержавная политика... 1975, 108].

Цікаво, що в цей час, на відміну від решти районів Китаю, де боротьба йшла за оновлення КПК на основі маоїстських ідеалів, в Тибеті людей утримували від критики на адресу партії, адже її представниками в Тибеті були переважно етнічні китайці. Натомість китайське керівництво підштовхувало тибетців до виступів проти власної традиційної суспільно-політичної та релігійної системи [Лерд 2010, 460–461], яка в китайських джерелах отримала тавро “феодального та рабовласницького” ладу [Китай... 2009, 21].

Лише від 1980 р. ситуація у Тибеті починає стабілізуватися та переходити на мирні рейки розвитку, від 1985 р. регіон поступово відкривають для зовнішнього світу. Проте слід також зазначити, що й сьогодні Тибет залишається найбільш проблемною з усіх національних автономій КНР.

Тибетський уряд Далай-лами XIV на еміграції

Тим часом Далай-лама XIV, перебуваючи на еміграції в Індії, спершу у містечку Масурі (штат Уттар-Прадеш), де він у червні 1959 р. заявив, що “Тибет фактично завжди був незалежною державою” (і тим фактично визначає до себе ставлення Китаю), та згодом у Дхарамсалі (штат Хімачал-Прадеш), закладає основи нового тибетського управління, яке, хоча зберігало риси традиційного уряду, що існував в Тибеті до 1959 р., натомість, було більш сучасним, демократичним, секулярним та базувалося на букві закону. Тибетський уряд в екзилі, що отримав офіційну назву “Центральна тибетська адміністрація (ЦТА) його Святості Далай-лами”, створений 29 квітня 1959 р. у містечку Масурі, від самого

початку ствердив свою легітимність тим, що є правонаступником уряду Тибету і незалежно від місця, де перебуває духовний лідер тибетців (та його уряд – Кашак), він і надалі залишатиметься їхнім правителем і виразником інтересів. З 1960 р. Тибетський уряд в екзилі перебуває у Дхарамсалі [Kelsang Gyaltzen 2011].

Кашак керує сімома департаментами: внутрішніх справ; релігії та культури; освіти; охорони здоров'я; безпеки; фінансів; інформації і міжнародних зв'язків.

Отже головними завданням цього Кашаку та Далай-лами особисто стали питання привернення світової уваги до проблем Тибету, “тибетського питання”, ситуації у китайському Тибеті та піклування про тибетських біженців, які рушили за своїм лідером. На сьогодні, за різними відомостями, їх по світу налічується 100–130 тисяч осіб, головним чином в Індії.

Про свої подальші плани Далай-лама ще у квітні 1959 р. повідомив прем'єр-міністру Індії Джавахарлалу Неру, який відвідав його у Масурі. Він сказав, що домагатиметься незалежності Тибету, проте без застосування сили. Тоді Неру заявив, що неможливо домогтися незалежності Тибету без кровопролиття. Далай-лама наполягав на своєму, і його дотримання принципів ненасилля було відзначено Нобелівською премією у 1989 р., тим не менше не призвело до незалежності Тибету [Лерд 2010, 447].

Китай одразу звинуватив тибетського лідера в розкольницькій діяльності і виступив проти політичної активності Далай-лами, якнайгостріше засуджуючи його за це, говорячи, що Далай-лама, прикриваючись своїм статусом ченця, духовної особи, веде політичну діяльність. Проте ізолювати його не вдалося, влада Китаю не змогла чинити перепони зростанню його популярності у світі. При цьому відзначимо й той аспект, що офіційний Китай тривалий час не зазіхав на релігійні повноваження Далай-лами зокрема і в Тибеті, хоча й намагався дискредитувати його як людину та особистість, а також постійно наполягав, що Далай-лама не має ніякої політичної влади і повноважень [Кузнецов 2006, 229–235]. Так, зокрема, коли Китай 2002 року погодився на перемовини з особистими представниками Далай-лами, він жодного разу не трактував їх як представників тибетського уряду в екзилі.

Тим часом, розробляючи конституцію та основи демократичного майбутнього незалежного Тибету, Далай-лама XIV говорив, що не слід для нового тибетського суспільства механічно відтворювати традиційну політико-адміністративну структуру, яка б об'єднувала в одній особі вищу релігійну і світську владу. Натомість від самого початку тибетці на еміграції, зокрема в Індії, намагалися відтворити історичну тибетську модель суспільства. Перш за все це було видно в апелюванні до буддизму, як до “національної релігії тибетців”, відтворення монастирів із тими самими назвами, що існували у Тибеті.

Уряд Далай-лами XIV завжди дотримувався точки зору, що еміграція для тибетців – тимчасовий стан, який триватиме лише до часу повернення Тибетом незалежності. Відтак у діаспорі необхідно відтворювати єдність тибетської нації. А згідно позиції емігрантського уряду, єдність тибетської нації невідривна від буддизму як релігії народу. На цій основі Центральна Тибетська Адміністрація висула завдання консолідації тибетських емігрантів на базі релігійних цінностей і через відтворення традиційних соціально-релігійних інститутів, які існували у традиційному Тибеті [Островская-Младшая 2002, 106].

Тим не менше, вже у березні 1969 р. Далай-лама вперше заявив, що “настане час, і Тибет буде керуватися людьми, які самі вирішуватимуть, яку систему правління вони захочуть. Чи буде там місце для Далай-лами? Можливо – так, а можливо – ні”. Ця заява була першим попередженням тим тибетцям, які ще довго не могли уявити, що Далай-лама може відійти від політичної діяльності.

1990 р. Далай-лама сам ініціює демократичну реформу свого уряду і запроваджує спочатку механізм обрання представників тибетського парламенту – Асамблеї народних депутатів Тибету, склад якого було розширено до 46 членів, які тепер отримали право обирати членів Ради міністрів – Кашагу, який тепер ставав підзвітним законодавцям. Була створена й урядова судова установа – Верховна судова комісія Тибету, яка дістала від індійської влади навіть повноваження розглядати суперечки між тибетцями, якщо вони не мають кримінального характеру. Асамблея народних депутатів Тибету виробила та затвердила 14 червня 1991 р. тибетську Конституцію, яка отримала назву “Хартія тибетців в екзилі” [Charter of the Tibetans In-Exile].

2001 р. відбулися перші прямі вибори прем’єр-міністра Центральної тибетської адміністрації – калона-тріпа, яким став переродженець Лобсан-тензін, Самдон V-й, який здобув схвалення майже 90 % виборців. За 5 років він був переобраний на другий термін.

Тим не менше Далай-лама і в цей час зберіг за собою важливі повноваження – право розпуску парламенту, а також за ним визнавалося формальне право остаточного затвердження всіх рішень, які приймають тибетські урядовці.

Від 2001 р., відколи калон-тріпа став обиратися прямим голосуванням, Далай-лама часто повторював, що “наполовину я вже у відставці і більше не займаюся політичними справами кожен день”. Більше часу він приділяє піклуванню про ціле людство та духовним практикам. У 2007 р. він вперше заявив, що зробить так, аби ще за свого земного життя визначити свого наступника – Далай-ламу XV.

Після того, як унаслідок нових масштабних заворушень у Лхасі у березні 2008 р., Пекін знову звинуватив Далай-ламу та його уряд у підбурюванні до повстання, духовний лідер тибетців знову заявив про готовність зректися політичних повноважень і цілковито відсторонитися від політики.

Відтоді, його бажання зробити це ставало все більш рішучим. Від 17 листопада 2008 р. у Маклеодганджі, поряд із Дхарамсалою, було проведено “Збори тибетського народу”, які мали сформулювати більш широку візію тибетців щодо свого майбутнього. У зібранні взяли участь понад 600 представників тибетських громад із цілого світу. Далай-лама не брав участь у заходах і обговоренні. У Меморандумі зборів зокрема йшлося про те, що в разі, якщо зусилля Далай-лами домогтися правдивої автономії для Тибету у складі Китаю будуть марні, метою тибетського руху стане домагання повної незалежності для Тибету. Таким чином, Пекіну було запропоновано погодитися на “серединний шлях” – концепцію вирішення тибетського питання, яку вже давно сформулював Далай-лама, – інакше позиція тибетців стане більш радикальною та безкомпромісною. Пекін, звичайно ж, відкинув цей “ультиматум”.

Тим не менше, “Збори” дали також зрозуміти, що всередині тибетських громад, особливо серед молодшого покоління, зростають радикальні настрої – аж до прийняття концепції збройної боротьби, і політична концепція Далай-лами про мирне визволення Тибету, про “серединний шлях”, про правдиву та широку автономію Тибету у складі Китаю, про що він заявив у Страсбурзі 1987 р., втрачає ґрунт.

Після цього з’їзду Далай-лама виступив із заявою, що “хоча я вже наполовину відсторонився від політичних справ, не може бути й мови про те, що я облишу інститут далай-лами”. Далай-лама стверджував, що буде разом зі своїм народом, аж доки тибетці не матимуть можливості повернутися на Батьківщину. “Коли тибетці повернуться на Батьківщину, моя робота буде скінчена, і я стану звичайним громадянином”, – заявив Далай-лама. Отже тут він ствердив дуже важливу річ, що намагатиметься зберегти сам “інститут далай-лами”, і підтвердив, що він не проти “реінкарнації”, навіть якщо це буде жінка. У жовтні 2008 р. він також у черговий раз сказав, що готовий до цілковитого відсторонення від політичних справ.

За рік, у грудні 2009 р., калон-тріпа Лобсан-тензін, Самдон V запропонував провести позачергові вибори голови Тибетської Центральної Адміністрації, для того, щоб дати можливість новому лідеру взяти до рук владу. Натомість Далай-лама просив його залишитися при своїх повноваженнях до кінця терміну, який спливав навесні 2011 р. Отже на той час Далай-лама ще не був готовий до остаточного рішення. 2010 р. тибетські депутати просили його залишитися на чолі уряду.

Дату 52-ї річниці початку повстання у Лхасі, 10 березня 2011 р., Далай-лама XIV використав для заяви про бажання цілковито відсторонитися від політичного лідерства. Цю новину тибетці на еміграції сприйняли як шок. Дуже мало тибетців на еміграції можуть змиритися з думкою про те, що Далай-лама не буде їхнім політичним лідером, адже його релігійні та політичні повноваження розглядаються ними як одне ціле. Тим більше, це розділення не буде сприйнято в середині Тибету, де тибетці не сприймуть повноваження будь-якого обраного поза межами Тибету політичного лідера, який не матиме тої харизми та святості, як теперішній Далай-лама.

Незважаючи на ці суттєві заперечення, Далай-лама XIV 14 березня просив парламент розглянути питання про його відставку. Після бурхливих дебатів у тибетському парламенті 18 березня депутати звернулися до нього з новим проханням залишитися при владі. Далай-лама відповів рішучою відмовою, сказавши, що тибетцям так чи інакше слід приготуватися до того моменту, що він сам особисто не зможе очолювати уряд. “Я хочу передати повноваження у руки тибетського народу на довгу перспективу. Це надзвичайно важливо зробити, щоб забезпечити тяглість існування нашої тибетської адміністрації в екзилі, а також нашої боротьби до того часу, як проблему Тибету буде успішно вирішено”, – заявив він. “Не йде мова про те, що склавши повноваження, я облишу й відповідальність за свій народ. Це рішення в майбутньому принесе користь всім тибетцям... Керівництво духовних лідерів, королів і раджив не відповідає сучасності. Я не хочу, щоб до мене ставилися так, як до колишнього президента Єгипту Мубарака”, – підкреслив Далай-лама [Dalai firm... 2011].

Демократизація, що посилюється по цілій Азії, переконує Далай-лама в тому, що рішення його є вірним.

Далай-лама в будь-якому разі залишатиметься духовним лідером, оскільки на цю посаду його не призначали і не обирали.

26 квітня відбулися вибори нового прем'єр-міністра. Переможцем став Лобсан Санг'є – 43-річний тибетець, що є правником і науковим співробітником Гарвардського університету, тривалий час жив у США. Він спершу був шокований тим, що йому перейдуть всі політичні повноваження далай-лами. Натомість вже під час виборів у інтерв'ю газеті “The Times of India” він заявив, що буде докладно вивчати досвід Ізраїлю, а також інших країн, які правовим шляхом домоглися міжнародного визнання, тож таким чином він буде намагатися переконати уряд Китаю [Sanjay Sharma 2011].

До кінця травня тривало обговорення пропозицій щодо змін “Хартії тибетського народу”, зокрема статті 19, у новій редакції якої всі повноваження далай-лами щодо затвердження та промульгації законодавчих актів тибетського парламенту переходять до прем'єр-міністра. Інші повноваження далай-лами розподілені між спікером Асамблеї, віце-спікером, головою юридичної комісії та іншими урядовцями.

Змінений варіант “Хартії” також проголошує, що Тибетський уряд матиме нову назву “Центральна тибетська адміністрація”, згадка про далай-ламу з назви усунута. Тепер, зазначають оглядачі, “політична і легальна влада і повноваження ЦТА представляти тибетський народ базується на демократичних перетвореннях, які щойно завершилися. Суверенітет – питання, вирішення якого належить самим тибетцям” [Kelsang Gyaltzen 2011].

Вірогідно, саме на цьому демократичному принципі базуватиметься подальше оформлення та консолідація тибетських інститутів влади, перед якими стоїть непросте завдання одержання визнання та поваги з боку демократичних міжнародних інституцій та інших держав.

31 травня 2011 р. Далай-лама XIV затвердив названі зміни і офіційно передав свої повноваження новообраному калону-тріпа Лобсану Санг'є, тим не менше той мав вступити у свої права у серпні 2011 року, до часу поки діятимуть повноваження попередника. Щодо далай-лами, то за ним у змінений "Хартії" стверджується роль "захисника і символу Тибету і тибетського народу". Його теперішнім зобов'язанням є консультування та спрямування тибетців у їхніх зусиллях із вирішення тибетського питання у потрібний їм спосіб. Він може головувати на відкритті сесійного засідання Асамблеї тибетських народних депутатів, а також зустрічатися зі світовими лідерами та іншими важливими особами і виступати на перемовинах із ними від імені тибетського народу.

Китайська реакція на ці зміни була очікуваною. Нового тибетського прем'єра у Пекіні назвали "терористом", адже у молоді роки він був членом "Тибетського молодіжного конгресу" – організації, яку Китай вважає "терористичною" за радикальні підходи до вирішення "тибетського питання". Представник МЗС Китаю Цзян Юй заявила, що «Далай-лама використовував свою релігійність як прикриття і за кордоном веде розкольницьку діяльність тривалий час. Він багато разів говорив про намір піти у відставку. Тому ми гадаємо, що це "трюк", щоб привернути увагу міжнародного співтовариства». Китай жодним чином не дав зрозуміти, що готовий до перемовин із новим складом ЦТА.

Тим не менше, у Китаї більше уваги приділяють не питанню демократизації тибетського управління, а питанню наступної реінкарнації далай-лами і питанням релігійного, а не політичного характеру, які справді можуть вплинути на ситуацію у Тибеті. До цього в Китаї вже готуються, законодавчо затвердивши повноваження уряду КНР щодо визнання реінкарнації вищих буддійських ієрархів. За словами Цянби Пунцока (Qiangba Puncog), який донедавна був головою Тибетського автономного району, а тепер обраний головою Всекитайських зборів народних представників, у Тибеті далай-ламу досі шанують лише як релігійного лідера, і він не має там жодних політичних повноважень, а отже його останні кроки залишаються без відповіді. Тим часом "напевно будуть деякі коливання, [коли він помре], через цей релігійний чинник, натомість ми взяли це до уваги і зробимо все можливе для того, щоб забезпечити довготермінову стабільність у Тибеті" [Tania Branigan 2011].

У членів тибетської буддійської сангхи рішення Далай-лами не викликало бурхливого обговорення. В усякому разі з коментарів релігійних лідерів інших шкіл на сьогодні публічно з цього питання висловився лише Ург'єн Трінлей Дордже (Ugyen Thinley Dorje), Кармапа XVII, який заявив, що рішення Далай-лами "ніяким чином не торкаються і не зменшують його духовних повноважень. У цьому сенсі вони залишаються незмінними".

Хоча в діаспорі вдалося зберегти інститут теократичного правителя, яким в останні століття історії Тибету виступав далай-лама, за нових умов його легітимізація базується на міжнародній активності та ідеологічній претензії бути фігурою символічної консолідації тибетського народу [Островская-Младшая 2002, 136]. Водночас його релігійний статус та духовна сутність як перевтілення бодхісатви Авалокітешвари ставали в цей час менш значущим фактором для посилення його владних повноважень і бралися до уваги лише віруючими тибетцями. Хоча релігійний чинник залишається найбільш суттєвим для об'єднання всіх тибетців, а отже далай-лама залишатиметься духовним лідером цього народу, його символом.

Сформований Далай-ламою уряд в екзилі не одержав офіційного визнання. Центральна Тибетська Адміністрація, що базується на території Індії, незважаючи на розгалужену мережу неофіційних і неформальних зв'язків із різними державами (у світі є 12 представництв, зокрема у Нью-Делі, Женеві, Нью-Йорку, Токіо, Лондоні, Катманду, Будапешті, Москві, Парижі, Канберрі, Преторії і Тайбеї) і міжнародними інституціями, де-факто є установою, політична діяльність якої ніким не була санкціонована [Островская-Младшая 2002, 112].

Завданням нового Тибетського уряду в екзилі, що був обраний 2011 р. на демократичних засадах, є здобуття визнання інших демократичних урядів та міжнародних установ, а також продовження перемовин із Китаєм.

Після кардинальних змін, які відбулися у світі та тибетському суспільстві, Далай-лама передав свою владу демократично обраному лідеру тибетської діаспори, що, фактично, є фінальною фазою еволюції тибетського політичного проекту, який має понад 350-літню історію. Натомість сам він прагне присвятити більший час свого життя духовним практикам та питанню визначення свого наступника, Далай-лами XV, адже це питання також може багато в чому вплинути на долю та традиційні вірування тибетців.

ЛІТЕРАТУРА

- Ван Цзявэй, Нимацянцзан. **Исторический статус Тибета Китая**. Пекин, 2003.
- Великодержавная политика маоистов в национальных районах КНР**. Москва, 1975.
- Китай: Тибет. Факты и цифры 2009**. Пекин, 2009.
- Кому принадлежит суверенитет над Тибетом и как в Тибете обстоит дело с правами человека** / Пресс-канцелярия Госсовета КНР. Пекин, 1992.
- Кузнецов В. С. **Буддийский фактор во внешней политике КНР**. Москва, 2006.
- Кычанов Е. И., Мельниченко Б. Н. **История Тибета с древнейших времен до наших дней**. Москва, 2005.
- Лерд Т. **История Тибета. Беседы с Далай-ламой**. Москва, 2010.
- Островская-Младшая Е. А. **Тибетобуддийский социально-политический проект: история и современность**. Москва, 2002.
- Charter of the Tibetans In-Exile (неофіційний переклад англійською). – http://www.servat.unibe.ch/icl/t100000_.html
- Chen Qingying. **The system of the Dalai Lama Reincarnation**. Beijing, 2005.
- Dalai firm on his decision to quit politics. Повідомлення агенції CNA March 17, 2011. – http://focustaiwan.tw/ShowNews/WebNews_Detail.aspx?Type=aALL&ID=201103170049
- Exclusive! Interview with Karmapa Lama, June 17, 2011. – <http://www.rediff.com/news/slide-show/slide-show-1-exclusive-interview-with-karmapa-lama/20110617.htm>
- Kelsang Gyaltzen, Envoy of H. H. the Dalai Lama. The legitimacy and role of the Central Tibetan Administration. 2011, June 21. – <http://www.phayul.com/news/article.aspx?id=29660&t=1&c=4>
- Sanjay Sharma. “China’s ‘terrorist’ Harvard professor may be Tibetan PM” Apr. 21, 2011. – http://articles.timesofindia.indiatimes.com/2011-04-21/india/29458956_1_tibetan-youth-congress-lobsang-wangyal-tibetan-government-in-exile
- Tania Branigan. Dalai Lama’s retirement is a trick, says China 10 March 2011. – <http://www.guardian.co.uk/world/2011/mar/10/dalai-lama-retirement-trick-china>
- 孙炯茶马古道上的西藏故事. – http://book.sina.com.cn/longbook/1098245693_chamagudao/33.shtml
- 拉鲁·次旺多吉. – <http://zh.wikipedia.org/wiki/拉鲁次旺多吉>

І. В. Отрощенко

ОБРАЗ ЧИНГІЗХАНА У СУЧАСНІЙ МОНГОЛІЇ

Статтю присвячено тій величезній ролі, яку наразі відіграє образ Чингізхана у суспільно-політичному житті Монголії. Стисло розглядається ставлення монгольських політичних еліт до постаті Чингізхана у різні періоди історії XX ст. Наводяться оцінки діяльності великого полководця, зроблені монгольськими політиками та науковцями на початку нового тисячоліття, разом із коментарями закордонних дослідників. Робиться висновок, що спалах шаленої популярності великого середньовічного полководця спочатку був спричинений зверненням монгольської еліти до національних цінностей та традицій і відсутністю безумовної авторитетної постаті у монгольському суспільстві кінця 1980-х – початку 1990-х років. Від початку 1990-х рр. великий завойовник поступово перетворюється на просвітника та гуманіста, талановитого організатора та менеджера, провісника демократичних змін у країні. Привертають увагу спроби прив'язати Чингізхана до сьогодення, зробити його невід'ємною частиною нинішнього монгольського буття. У славетному минулому сучасна монгольська еліта намагається віднайти джерело натхнення для руху вперед та пояснення свого сьогодішнього демократичного вибору.

Статтю присвячено трансформації, що її зазнав образ Чингізхана впродовж 1990–2000-х рр., насамперед на монгольських теренах. Ті, хто нещодавно відвідав Монголію, згадують про захоплення великим полководцем, поширене на теренах постсоціалістичної країни. Ще наприкінці 1980-х – на початку 1990-х у монгольському суспільстві розпочалася переоцінка історичного минулого, особливо тих його фрагментів, які б могли сприяти зміцненню єдності нації, державності та зростанню авторитету Монголії на світовій арені. До них, безумовно, належить возвеличення особистості Чингізхана [История Востока 2008, 899]. Цікаво, що свою увагу монгольські політики та суспільні діячі зосередили не на суперечливій історії Монголії XX ст., а надали перевагу образу імперії Чингізхана, який поступово стає символом національного відродження. Країна змінюється, відкривається світу і, разом із нею, змінюється на очах її перший правитель, залишаючись великим завойовником і, водночас, набираючи рис першого глобалізатора та батька монгольської демократії. Зазначений феномен знайшов відображення у науковій думці [Campi 1992; Humphrey 1992; Khan 1994; Mongolia...1995; Kaplonski 1998, 2000, 2004, 2005; Sabloff 2001, 2002; Скородумова 2006; Скрынникова 2006; Амоголонова 2008 та ін.], що допомагає прослідкувати його динаміку. Вибір вдалого історичного прикладу для консолідації етносу та створення успішного національного бренду, відстоювання та популяризація власної історії, як можна зауважити за сьогодішнім станом речей, заслуговують на додаткову увагу та аналіз.

Культ Чингізхана існував у монголів від часів Хубілая, який оголосив свого діда Великим прашуром роду монгольських каганів і спорудив на його честь

святинище в Ордосі¹, відоме під назвою “Вісім білих шатер”, де знаходилися “особисті” речі Чингізхана. Духові Чингізхана регулярно робили пожертви у спеціально встановлені дні року, й кожен новий претендент на престол кагана мав отримати благословення Духу Великого прашура в його святині [Жуковская 1980, 109]. З часом на монгольські землі прийшов буддизм. За буддійською традицією Чингізхан, як грізне божество, що потребувало кривавих жертв, був приборканий панчен-ламою, який заборонив приносити в його честь криваві жертви, замкнув його домовину з кістками, а ключі забрав до Тибету у свою резиденцію Ташилхумпо. Чингізхан опинився у ранзі божества-захисника монгольського буддизму. Відомі молитви про переродження Чингізхана і танка із зображенням його самого та дев’яти духів-хранителів його дев’ятибунчужного знамена [Жуковская 1980, 109]. З культом Чингізхана пов’язаний і культ сульде – його військового духу (генія), втіленого у знамені. Йому приносилися спеціальні жертви, воно вважалося хранителем воїнської доблесті та воєнної удачі не лише Чингізхана, а й всього монгольського народу [Жуковская 1980, 110]. Відомі чотири знамена Чингізхана, зокрема “Цагаан сульдэ” (“Біле знамено”).

Звернемося до сюжетів навколо постаті Чингізхана у XX ст. У період Автономії (1911–1919) спеціально не відзначалися річниці Чингізхана. Разом із тим при написанні історії держави, а також у різних церемоніальних заходах обов’язково прославлялося ім’я славетного завойовника, відзначалися його заслуги [Далай 2003, 9]. Тоді в монгольському народі був свій глибоко шанований владика – богдо-хан (богдо-геген VIII), який поєднував у своїх руках світську та духовну владу. Слід зазначити, що богдо-гегена VIII сприймали також як “нащадка колишнього Хана Великого Чингіза, який втілювався у сина Тушету-хана й відтоді сповнений чеснот і якостей провидця всіх часів” [РГВИА, ф. 2000, оп. 1, ед. хр. 7889, л. 17] (два перші богдо-гегени походили з роду Чингізидів). Отже, за часів Автономної Монголії помітного спалаху популярності Чингізхана не спостерігалося [див., зокрема: Karlonski 1998, 39–40], хоча, звичайно, гордість за великого прашура постійно жила в серцях монголів.

За часів національних демократів у МНР були державні діячі, які позитивно згадували про славетного правителя. Деякі їхні міркування певним чином передавали нинішній його оцінці співвітчизниками. Так, видатний політичний діяч А. Амар писав у “Стислій історії Монголії” (1934): “...якщо наші монголи зуміють перейняти та засвоїти ідеї та цінності Чингізхана, хоча в сучасну епоху неможливо повторити історичні діяння Чингіза, вони, думається мені, твердо зможуть довести світові свою історичну спроможність, відстояти національність та свободу” [цит. за: Далай 2003, 10]. Г. Меліхов, російський історик-китаєзнавець, народжений у Харбіні, згадував про монгольський світ першої половини XX століття: “Монголи ділилися на безліч племен і родів (аймаків), але пам’ятали всіх своїх предків у десятках поколінь і свого великого Чингізхана; відчували себе єдиним національним цілим” [Меліхов 2003, 42].

Впродовж 1930-х – першої половини 1940-х років про “продовження великої справи Чингізхана” часто говорили японці, які перебували на теренах Внутрішньої Монголії та Маньчжоу-Го [див., зокрема: Jagchid 1999, 147]. У свою чергу, комінтернівці вважали, що внутрішньомонгольська інтелігенція з японською освітою благоговіла перед міражем, легендами про колишню монгольську могутність, про Чингізхана [РГАСПИ, ф. 532, оп. 4, ед. хр. 335, л. 128]. Нібито Демчигдонров, глава “нової об’єднаної монгольської держави” – Менцзяну, повинен був під контролем та наглядом свого японського радника писати листи підлеглим на тему відновлення незалежності Монголії та створення Монгольської

¹ Нині це – міський округ під назвою “Ордос” у складі Автономного району Внутрішня Монголія (КНР).

імперії за прикладом великого завойовника [РГАСПИ, ф. 514, оп. 1, ед. хр. 930, л. 12].

Внаслідок наступних радикальних змін у монгольському суспільстві, під радянським тиском, ім'я Чингізхана разом із багатьма іншими ознаками національної самобутності та історії надовго йде в тінь. На думку монгольських дослідників, із 1940 року, коли політичне життя в Монголії набуло ідеологічної спрямованості, стало неможливим об'єктивне дослідження діяльності Чингізхана та його епохи. Більше того, 27 жовтня 1947 р. вийшла постанова Політбюро ЦК МНРП, у якій заслуги Чингізхана обмежувалися лише сферою військової діяльності, та й то не завжди у прогресивному плані [Далай 2003, 10]. Щоб краще проілюструвати ставлення радянської влади до постаті Чингізхана [див. також: Tillett 1977, 255], зупинимось на конкретних випадках. Наприклад, у 1948 р. перший секретар Бурят-Монгольського обкому КПРС О. Кудрявцев, призначений на цю посаду за директивою Москви, звинуватив письменника С. Метелицю у прихильності до "націоналістичної панмонгольської доктрини". Була піддана нищівній критиці збірка поезій С. Метелиці "Дороги", як така, що просякнута ідеєю панмонголізму. Критики стверджували, що у вірші "Курган", присвяченому подіям на Халхин-Голі (1939), проводиться ідеалізація епохи Чингізхана задля обґрунтування ідеї панмонголізму. Справа в тому, що поет, зокрема, назвав монголів нащадками Чингіза. Мовляв, шляхом реабілітації епохи завойовника Чингізхана автор, по суті, закликає монголів до продовження чингізівських завоювань, спрямованих проти російського народу [Базаров 2005, 71]. З іншого боку, епос "Гесер" став об'єктом політичних маніпуляцій, а вчені, що займалися його вивченням, зазнали репресій. Зокрема, тодішні функціонери ототожнювали Гесера з Чингізханом² ["Гэсэриада"... 2008, 436–437, 444, 448]. Сучасні російські дослідники вважають, що, наповнюючи етнічні категорії негативним змістом, учасники тодішнього політичного процесу (у цьому випадку Кудрявцев) створювали видимість націоналістичної загрози радянському ладу і за рахунок цього розраховували зміцнити своє політичне становище, спираючись на підтримку центра [Скрынникова, Батомункуев, Варнавский 2004]. Так чи інакше, у СРСР згадування Чингізхана в позитивній тональності могли стати підставою для переслідування за панмонголізм [Скрынникова 2006].

Наприкінці грудня 1949 р. ЦК МНРП "викрив" монгольських націоналістів у царині історії та літератури. ЦК МНРП нібито спостеріг «використання такого важливого органу друку, яким є журнал "Наука", фактично як трибуни для проповіді націоналістичних поглядів», що демонструє відсутність належної боротьби "із проявами ворожої нам ідеології буржуазного націоналізму", і закликав до "посилення боротьби із усякого роду проявами буржуазного націоналізму" [РГАСПИ, ф. 17, оп. 137, ед. хр. 410, л. 71]. Показовою була й історія щодо розмов з інтелігенцією начистоту, яка мала місце у МНР після XX з'їзду КПРС, у другій половині 1950-х років. Монгольський генсек Ю. Цеденбал доручив своїм підлеглим, зокрема майбутньому президенту Монгольської академії наук, тодішньому секретарю ЦК МНРП з ідеології Б. Ширендибу з'ясувати настрої столичної інтелігенції шляхом щиросердних розмов про проблеми в суспільстві. Під час таких розмов, за спогадами Ширендиба, окрім інших гострих питань, як-от: високі податки, питання зовнішньої торгівлі, "зловживання" Цеденбалом російською

² Своєрідний відгомін тих подій можна побачити і в сьогоденні. Так, у центрі столиці Бурятії – Улан-Уде – нещодавно спорудили пам'ятник Гесеру. Проти установки цього пам'ятника заперечували групи ветеранів, через яких плани двічі відкладалися. На їхню думку, Гесер – "це те ж саме, що Чингізхан", – говорить Д. Цибикдоржієв, науковець і керівник бурятської політичної організації "Эрхэ". – "Так що уявіть собі, що почнеться, якщо вони дійсно вирішать спорудити пам'ятник Чингізхану" [цит. за: Кусера 2009].

мовою під час ведення державних справ, – постало й таке: “Хто заборонив викладати у монгольських школах вітчизняну історію та згадувати ім’я Чингізхана?” [цит. за: Шинкарев 2006, 2, 289]. Як згадував майбутній академік, він не міг собі уявити, що на основі його відвертих звітів про настрої інтелігенції Цеденбал власноруч складе постанову ЦК МНРП про притягнення до відповідальності тих, хто “не розуміє” державну політику: “Багато людей, які нам довірилися, постраждали. Серед них були вчені, письменники, активісти молодіжного руху, яких ми добре знали, ставилися до них із повагою” [цит. за: Шинкарев 2006, 2, 289]. Ці спогади свідчать, що вже наприкінці 1950-х років ситуація навколо монгольської історії та, зокрема, Чингізхана, хвилювала монгольську еліту, якій обсяг інформації про великого співвітчизника здавався, вочевидь, недостатнім.

У 1962 році під час святкування 800-річчя від дня народження Чингізхана політичні діячі та науковці як у МНР, так і у Внутрішній Монголії, підкреслювали великі досягнення Чингізхана, який вперше об’єднав Монголію [Hyer 1966, 699]. Наприклад, 3 липня 1962 р. на відкриття пам’ятника у Хентейському аймаку МНР (ймовірно місці народження видатного полководця) зібралися сотні туристів і місцевих жителів. Голова місцевої адміністрації виголосив промову, заявляючи, що, завдяки здібностям Чингізхана як державного діяча, командуючого та організатора, під його проводом різні монгольські племена об’єдналися у незалежну об’єднану монгольську державу [Bolbaatar 1999, 243]. Святкування річниці сприяло зростанню національної свідомості монголів і закликам до возз’єднання з іншими монголами в Радянському Союзі та Китаї. Ще відбулася наукова конференція у Державній бібліотеці в Улан-Баторі, випустили серію поштових марок. Статті та навіть вірші з’явилися у різних газетах. На конференції, зокрема, виступив академік Ц. Дамдінсүрен, який зазначив: чому французькі діти дізнаються з підручників історії про Наполеона, грецькі – про Олександра Македонського, монгольські – про них обох, проте про Чингізхана та його походи не можна писати в монгольських підручниках для монгольських дітей. Мовляв, йому незрозуміла позиція радянських та монгольських істориків, літераторів та живописців, у яких ця постать асоціюється виключно із завойовницькими війнами. Ніхто не бачить і не хоче бачити сильну вдачу, геній полководця, мудрість збирача монгольських земель [Шинкарев 2006, 1, 200].

Запланований випуск кінофільму, публікація книг, відкриття пам’ятника в Улан-Баторі, найменування на честь Чингізхана вулиці та інші заходи не були здійснені. Матеріали вищезгаданої конференції не були опубліковані. Урочистості не зустріли підтримки з боку радянського керівництва. Під час зустрічі з Ю. Цеденбалом М. Хрущов спитав монгольського колегу: що, мовляв, відбувається в Улан-Баторі? Що за марки з Чингізханом друкують? Що за майки з Чингізханом одягла молодь? Про який офіційний візит М. Хрущова до Монголії може йти мова? [Шинкарев 2006, 1, 201]. Повернувшись до Улан-Батора, Цеденбал швидко згорнув святкування. Ювілейні марки стали вилучати з обігу, за їхнє приховування переслідували³. Організатором урочистостей був названий Д. Тумур-Очір, секретар ЦК МНРП з ідеології, невдовзі його усунули з усіх посад [більше про сюжет зі святкуванням 1962 року див.: Bolbaatar 1999]. “Перебуваючи на ідеалістичній позиції в оцінці ролі народних мас в історії і будучи зараженим націоналістичною отрутою, Тумур-Очір всіляко возвеличував Чингізхана, намагався насаджувати культ цього кривавого завойовника. Втративши класове чуття, він усіма способами ідеалізував середньовічне минуле Монголії, затушовував соціальні протиріччя в історії монгольського народу”, – зазначить Цеденбал [цит.

³ Лише через 40 років, 2002 року, чудом збережені оригінали малюнків для марок побачили світ у новому виданні “Таємного сказання” [В Монголии издано “Сокровенное сказание монголов”... 2002].

за: Шинкарев 2006, 2, 235–236]. У 1962 р. в СРСР була опублікована стаття академіка І. Майського “Чингис-Хан”, в якій регламентувався науковий дискурс монголознавчих досліджень [Скрынникова 2006]. На думку західних дослідників, таке втручання у монгольські справи було викликано частково напруженістю між Пекіном та Москвою (див. нижче) і частково – монгольським націоналізмом [Nyer 1966]. Репресії проти національно свідомих діячів, що були спровоковані тоді у МНР, засвідчили, що ера монгольської національної свідомості завершилася [Bolbaatar 1999, 244]. Проте, хоча безпосередній вплив річниці Чингізхана був зменшений, національний рух продовжував бути чинником монгольського життя. Водночас, на думку англійського монголіста К. Каплонського, саме в 1950-ті – 1960-ті роки Чингізхан виразно стає політичним (і національним) актором [Kaplonski 1998, 41]. За словами західного дослідника Л. Тіллета, зірка Чингізхана швидко піднялася у 1950-ті рр. як символ об’єднання для монголів, доки Радянський Союз не поклав їй край [Tillett 1977, 246].

На думку вищезгаданого К. Каплонського, заборона на ім’я Чингізхана не була настільки суворою, як зараз намагаються стверджувати [Kaplonski 2005, 173]. Мовляв, розмови про далеке минуле не були заборонені, хоча й не вартувало виходити на вулиці Улан-Батора з голосними промовами на честь Чингізхана у 1970-ті чи 1980-ті рр. Люди дійсно стикалися з наслідками своєї участі у конференції 1962 року. За спостереженням англійського дослідника, всупереч суспільному переконанню, великий завойовник з’являється у публікаціях впродовж соціалістичної ери, і лише наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. запроваджується стандартна соціалістична інтерпретація історичних подій, піднесена у ранг офіційної політики⁴. Це не означало, що всі могли писати про Чингізхана собі на втіху, проте навіть обмежена можливість згадувати про зазначену постать далека від повної заборони. І такі згадки зустрічаються і у шкільних підручниках, і в історичних працях. Одним словом, не було жодних систематичних спроб стерти його з народної пам’яті чи історії [Kaplonski 2005, 163]. Нині ж у Монголії, щоб підкреслити сучасну роль Чингізхана, важливим є висунути на перший план негативні аспекти соціалізму задля посилення контрасту.

Ймовірно, ситуація навколо постаті Чингізхана у МНР була не настільки гострою, як у Бурятії за умов суворого радянського контролю. Проте за наявного викриття націоналістів, що тривало у країні, можна дійти висновку, що вшанування та зайве згадування войовничого пращура було небезпечним для ініціаторів і небажаним для влади. До того ж, репресії періоду правління Ю. Цеденбала були, переважно, спрямовані проти інтелігенції. Основним заходом покарання ставало тривале заслання [Морозова 2006, 211]. Інтелігенція ж, теоретично, – основна верства, що мала б оперувати образом Чингізхана та славетного минулого за нормального стану речей. Ось як трактував ситуацію, принаймні у голос, Ю. Цеденбал. У 1980 році в розмові з відомим поетом Є. Євтушенком, який перебував у МНР, Цеденбал від розповіді про відносини влади з ламами перейшов до монголо-китайських стосунків і зазначив: “На початку 50-х років китайці розгорнули у Внутрішній Монголії будівництво усипальниці Чингізхана. Там побував наш письменник, академік Ц. Дамдінсурен. З великою помпою вони розгорнули роботи. А навіщо? Лише нещодавно завершилася революція, у країні повно проблем, отримували кредити та допомогу від Радянського Союзу – до чого таку громадину будувати? Щоби вплинути на нас. Це була цілеспрямована політика розпалювання націоналістичних пристрастей. І вони розпалювалися. Навіть серед

⁴ Схоже, з цим датуванням згодна й інша західна монголістка – А. Кемпі, яка зазначала на початку 1990-х років, що впродовж понад 50 років Чингізхан був витіснений із монгольської свідомості [Campi 1992].

членів ЦК МНРП були націоналісти» [цит. за: Шинкарев 2006, 2, 187]. За словами відомого монгольського письменника та історика Л. Тудева: «Ситуація стала змінюватися із середини 1950-х та у 1960-ті роки. Партійна влада вела боротьбу з так званим націоналізмом. Саме Цеденбал спрямовував нападки на письменників. Приводом могла стати зайва, як здавалося ідеологам, увага до значних постатей вітчизняної історії, до усної народної творчості, до традицій, кочівницького побуту. Варто, наприклад, назвати Чингізхана без ритуальної лайки на його адресу, як на тебе наклеювали ярлик “націоналіста”. ...Нападки на діячів культури координував, повторюю, Ю. Цеденбал, за його спиною стояли радянські інструктори-наставники. Вони постійно йому вказували, що правильно, що неправильно, хто “націоналіст”, кого треба виправити і т. д. Навіть проекти деяких постанов МНРП у цій сфері були написані їхніми руками. Не буде перебільшенням сказати, що в ті роки у монгольського керівництва був на вітчизняну літературу імпортований погляд» [цит. за: Шинкарев 2006, 2, 363].

Інакшою була ситуація в Автономному районі Внутрішня Монголія (КНР). За словами Л. Тіллета, китайці підтримували відродження Чингізхана як панмонгольського символу впродовж 1950-х рр., коли вони конкурували із СРСР за прихильність МНР [Tillett 1977, 255]. У 1962 році у Внутрішній Монголії відбулося святкування 800-річчя від дня народження Чингізхана у повному обсязі. Впродовж першої половини червня 1962 р. велике ювілейне святкування було проведене у парку навколо незадовго до того побудованого мавзолею Чингізхана. Захід відвідали понад 30 000 осіб, серед яких були і монголи, і китайці, і представники інших національностей Китаю [Нуге 1966, 698]. Під час святкування представник голови Автономного району Внутрішня Монголія (АРВМ) підніс церемоніальний шовковий шарфик (хадаг) зображенню Чингізхана і схвально відгукнувся про досягнення великого завойовника. Всі обряди були здійснені за монгольськими звичаями. 22–26 червня 1962 р. Історичним товариством АРВМ, Університетом Монголії та Академією вчителів Внутрішньої Монголії була проведена конференція. Зустрілися понад 20 монгольських і китайських спеціалістів, були захищені приблизно десять дисертацій. За китайськими повідомленнями, зібрання одностайно визнало Чингізхана як великого військового командуючого та державного діяча [Нуге 1966, 699]. Більшість мали подвійне ставлення до великого завойовника, відзначаючи його позитивні та негативні аспекти. Позитивні відгуки підкреслювали об'єднання монгольських племен і консолідацію монгольської нації. Китайці визнали, що Чингізхан заклав основу для об'єднання Китаю під династією Юань. Монголи критикувались за руйнівні наслідки їхніх кампаній у Центральному Китаї. Західні походи монголів трактувались як переважно руйнівні, проте не позбавлені позитивних рис, що витікали з культурного та економічного обміну між Сходом та Заходом [Нуге 1966, 699].

800-ту річницю Чингізхана з ентузіазмом відзначила маленька спільнота монгольських біженців на Тайвані. Підготовка до святкування розтягнулася на кілька місяців, а саму подію відвідали понад 270 монголів. Контролював процес святкування відомий представник монгольського національного руху у Внутрішній Монголії, який разом із гоміньданівським урядом опинився на Тайвані, багаторічний член ЦВК Гоміньдану Церендонров (Бай Юнті). Світлини зі святкування були потім видані окремим буклетом. Лідери монголів на Тайвані закликали до міжнародного визнання Чингізхана як історичного гіганта, далекоглядного воєначальника та державного діяча. Вони пропонували, щоб всі люди вшановували його кожен рік і висловлювали надію, що історики світу зможуть роздивитися історичну роль Чингізхана, “відчистять його від бруду, який кидався на нього впродовж століть, і використають його методи задля звільнення монгольських народів” [Нуге 1966].

У цей же період радянські науковці висловлювали подив, чому, хоча Чингізхан завоював Китай вогнем і мечем, сучасні китайські учені зображували його як великого збирача китайських земель і народів. Вони не погоджувалися з китайськими істориками, які стверджували, що довгий марш Чингізхана на захід просунув культурний обмін, тоді як фактично це було великою історичною трагедією для народів Близького Сходу та Східної Європи. Влітку 1964 р. радянський політичний журнал “Коммунист” звинуватив Пекін у тому, що той “витирає кров із рук Чингізхана”, якого “повторно хрестить китайська пропаганда у державного діяча, який відіграв прогресивну роль в історії Китаю” [цит. за: Нуге 1966]. Зі свого боку, західні дослідники вважали, що китайці мають безпосереднє управління Внутрішньою Монголією і відчують себе там більш впевнено. Разом із тим вони припускали: ймовірно, дії та кар’єра Чингізхана набагато більше відповідають наявному войовничому настрою КНР.

Проте змінилася ситуація і в КНР. Розпочалися важкі часи так званої культурної революції (1966–1976), однією з жертв якої став культ Чингізхана. “Якщо казати правду, Чингізхан – представник феодальних експлуатаційних класів”, – казала одна брошура, видана у той час [цит. за: Brown 2007, 183]. Мовляв, підняття мертвого духу Чингізхана і перетворення його на модель для монгольської та китайської єдності, продовження розвитку історії від Чингізхана лише означає продовження історії експлуататорських класів, продовження утиску та експлуатації національної меншини. Тому зображення великого хана були заборонені під час культурної революції. Бути його нащадком стало лайкою. Монгола Уланху, який очолював Автономний район Внутрішня Монголія упродовж 1947–1966 років і, зокрема, намагався захищати монгольську мову та культуру, назвали “сьогоднішнім Чингізханом”. Були зруйновані місця, якимось пов’язані з великим ханом, на кшталт його ймовірного місця поховання. Фестивалі, пов’язані з ним, були заборонені. Уланху, зокрема, звинуватили у спробі встановити нову “Династію Юань”, що склала б конкуренцію уряду Мао Цзедуну у Пекіні. Брошури, написані в той час, звинувачували Уланху в гордості та зарозумілості, що, мовляв, ясно вказує на амбіції побудувати державу, де головою був би Уланху, а Чингізхан набув би статусу державного божества [Brown 2007, 184].

Проте минула й культурна революція, і у 1980-ті роки у Внутрішній Монголії знов розпочалися вшанування Великого Пращура. За традицією жертвна церемонія на честь Чингізхана має проводитися, принаймні, сім разів щорічно, будучи приуроченою до ймовірного дня народження великого хана, зведення на престол, перемоги над ворогами й т. ін. [Khan 1994, 269]. За словами дослідників, церемонія вшанування Чингізхана в його мавзолеї у Внутрішній Монголії є одним із небагатьох випадків, коли внутрішні монголи можуть фізично зібратися у великій кількості, не викликаючи підозр. Тому для монгола, що раптово опиняється серед тисяч інших, які поділяють ті ж самі споконвічні почуття, це стає надзвичайно сильним емоційним досвідом. Учасники церемонії повертаються додому з історичним усвідомленням, підсиленням завдяки гордому символу Чингізхана [Khan 1994, 274].

У другій половині 1980-х рр. для МНР поступово розпочався час змін. Використання образу Чингізхана під час демонстрацій 1990 року підкреслило, зокрема, антирадянську природу протестів [Kaplonski 2000, 348]. Через апеляцію до минулого протестанти ясно давали зрозуміти, що специфічна модель минулого, незіпсованого радянським впливом, сформує підвалини для нової ідентичності. Правляча МНРП⁵ також намагалася використати образ Чингізхана, знявши з останнього табу, проте менш успішно [Kaplonski 2000, 348]. У 1990 р. уперше уряд, опинившись перед виборами до федеральних органів, що мали відбутися за

⁵ МНРП – Монгольська народно-революційна партія.

два місяці, дозволив скромне відкрите святкування на честь дня народження Чингізхана. Спеціальний випуск газети був повний статей, присвячених Чингізханові. Тоді ж широко відзначалося 750-річчя “Таємного сказання”⁶, за підтримки ЮНЕСКО. Присвячена цій події конференція, проведена в Улан-Баторі у серпні 1990 р., стала місцем, де з’єдналися зусилля опозиції та молодих вчених задля прославлення Чингізхана як великої постаті світової історії [Campi 1992, 54–55]. Зображення великого хана можна було побачити на глиняному посуді, килимках, картинах, сувенірах. У тому ж 1990 р. в місцевості Делюн-болдок – місці народження майбутнього володаря, розташованому у Хентейському аймаку, – був споруджений обеліск на честь 750-річчя “Таємного сказання”.

У 1990 році відома англійська дослідниця К. Хемфрі спостерегла, як постать Чингізхана перетворюється у Монголії на об’єкт приватного поклоніння. За її словами, монгольські родини купували керамічну статуетку чи репродукцію із зображенням великого пращура і розміщували її на домашньому вівтарі, розташованому там, де мав би бути буддистський вівтар, вклоняючись Чингізханові, нібито він – буддистське божество [Humphrey 1992, 381, 388]. Проте військовий аспект у цьому зображенні хана-завойовника був відсутній. Він мирно посідав на груді пласких подушок, ніби великий лама, і трьохмірна форма керамічної статуї була подібна зображенню буддистського святого. Лише капелюх, як на ранніх китайських портретах монгольських імператорів, свідчив про те, що це – Чингізхан. Він постає поважним законодавцем, із книгою у руці, а не зі зброєю. Мовляв, Чингізхан як законодавець менш відомий на Заході, ніж його військові звитяги та побудова імперії, проте для монголів це є важливим. На думку дослідниці, не випадково, що фабрика кераміки взялася за створення цього специфічного зображення Чингізхана саме тоді, коли у 1990 р. монгольський парламент обговорював нову конституцію [Humphrey 1992, 381]. Хтось підкреслював демократичну природу його правління. Разом із тим багато хто волів підкреслити в Чингізхані якості сильного лідера, вважаючи, що саме цього потребувала Монголія у такий критичний період, як початок 1990-х рр. Такі коментарі можна було почути від представників різних прошарків монгольського суспільства, не лише у політичних дискусіях. Потреба у сильному лідері, подібному Чингізханові, була спільною темою для розмов напередодні президентських виборів 1993 року [Kaplonski 2000, 349].

На початку 1990-х років американська дослідниця А. Кемпі спостерегла зростання випадків використання терміну “богд эзэн”⁷ (щодо Чингізхана) у газетах і документах, особливо представлених опозиційними партіями [Campi 1992, 52]. Щоденні молитви возносилися на його честь у столичному монастирі Гандан. Ще у 1980-ті рр. монголи зрозуміли: єдиним, що пересічний іноземець знав про Монголію, був Чингізхан. Дехто з посадовців, які відповідали за зовнішню торгівлю, зрозумів, що цей факт можна використати. Так, наприкінці 1989 р. архі, монгольська горілка, яка йшла на експорт, була перейменована на честь Чингізхана й отримала великий портрет лідера на лейблі, а також підвищену ціну [Campi 1992, 53]. Захоплення великим пращуром стало властивим і для монгольських рок-гуртів, що саме виникали у той час.

17 травня 1992 року в Монголії відбулися широкі урочистості, присвячені 830-річчю зі дня народження Чингізхана, для проведення яких була створена спеціальна урядова комісія [История Востока 2008, 899].

Атрибути влади Чингізхана після 1990 року набули знакового характеру. Це ключові символи національної ідентичності [Скородумова 2004, 149]. Указом

⁶ “Таємне сказання” – найдавніша літературна пам’ятка монголів. Уважається, що вона була створена у 1240 році за правління Угедей-хана. Оригінал пам’ятки не зберігся. “Таємне сказання” є неоціненним джерелом з історії, мови та етнографії монголів.

⁷ Богд эзэн – повелитель, найсвятіший владика, імператор.

другого президента Монголії Н. Багабанді (1997–2005) кожній монгольській родині запропоновано встановити у себе в будинку на найпочеснішому місці, зокрема, “Таємне сказання” [Пресса Монголии: Дайджест № 39: 10.01.06]. Державною реліквією стало дев’ятиножне бунчужне знамено, яке символізує піднесення Монгольської імперії, стійкість і міцність держави. Біла святиня складається з основного бунчука, оточеного вісьмома меншого розміру посильними святинями або знаменами. Сучасне дев’ятиножне бунчужне знамено Монголії зберігається у Держрезиденції на площі Сухе-Батора в Улан-Баторі. Воно врочисто виноситься під час традиційних спортивних ігор монгольського літнього свята Наадам та осіняє своєю присутністю різні врочистості та приїзд іноземних лідерів. У липні 2006 року в рамках святкування 800-річчя створення єдиної монгольської держави дев’ятиножне бунчужне знамено було виставлене на площі Сухе-Батора для загального огляду [Бунчужное знамя... 2011]. На рівні керівництва Монголії поступово складається система державних символів на основі традиції, які покликані скласти “візитну картку” Монголії XXI століття, де центральне місце посідає культ Чингізхана як персоніфікований символ національної ідеї [Скородумова 2004, 149]. Національне свято Монголії 11 липня, присвячене річниці перемоги Народної революції 1921 р., тепер ідентифікується як “чергова річниця утворення монгольської держави”.

У 2001 році президент Монголії Н. Багабанді видав указ про святкування 840-річчя від дня народження Чингізхана як великого свята монгольської державності. І різноманітні святкові заходи відбулися 2002 року з великим розмахом. Кульмінацією святкування стала церемонія “великого державного поклоніння”⁸, що розпочалася у степу Ходоо Арал (Хентейський аймак). До знаменної дати тут був споруджений меморіальний центр на честь великого полководця, що складався з білих юрт, в яких зібрані предмети, пов’язані з історією Чингізхана та його родини, близькими соратниками, монгольською історією, традиціями та культурою. Святкові заходи відкрив прем’єр-міністр Монголії Н. Енхбаяр, який підкреслив велике значення для Монголії ювілею цього полководця, який зробив величезний внесок у справу створення та становлення монгольської державності. Потім відбулося велике поклоніння та обряд закликання щастя, під час якого виконувалися пісні про Чингізхана та вічне блакитне небо⁹. У заходах брали участь сам президент Монголії, представники іноземних дипломатичних місій, визначні суспільні діячі країни [Церемония “большого государственного поклонения”... 2002]. Урочистості в місцевості Ходоо Арал поступово переросли у велике свято музики та поезії. Відомі монгольські поети та співаки виконували поеми і пісні, присвячені Чингізхану [В Монголии с большим размахом... 2002].

⁸ Перший такий обряд провів молодший син великого хана Толуй після кончини свого батька в 1227 році, тому він і був названий державним обрядом поклоніння священному духу великого хана [В Монголии с большим размахом... 2002]. Ось як розповідав про перебіг цієї церемонії кореспондент російського інформаційного агентства “Новини”. Головний обряд – вшанування священного вогню у вогнищі, виставленого у самому центрі церемоніальної площі. Цей обряд провів відомий монгольський шаман Бямбадорж. Під звуки його бубна всі ті, хто зібралися на врочистій церемонії, в якій взяли участь, окрім декількох тисяч гостей, президент Н. Багабанді та прем’єр-міністр Н. Енхбаяр, тричі вклонилися землі та вічному небу. Потім почався ритуал жертвоприношення вогню. Були піднесені дарунки монголів – молочна горілка, пряжене масло, шовк п’яти видів, корова. Після цього президент Монголії провів також обряд-церемонію “сэтэрлэх”, пов’язавши почесний блакитний хадаг (шовковий шарф) трирічному жеребцеві білої масті, при цьому окропляючи голову коня кумисом. Відтепер цей кінь мав привільно пастися в табуні. На ньому буде їздити лише священний дух Великого хана [В Монголии с большим размахом... 2002].

⁹ “Вічне Синє Небо” – божественна субстанція, що виступає як прародитель роду монгольських каганів [Жуковская 2002, 207].

У серпні 2002 р. в Улан-Баторі відбувся VIII всесвітній конгрес монголознавців, який проходив під гаслом “Монголія і зовнішній світ” і під патронатом Н. Багабанді. На офіційній церемонії відкриття конгресу з основною доповіддю “Чингізхан і сучасність” виступив прем’єр-міністр Н. Енхбаяр. Теми виступів багатьох провідних монголознавців із різних країн також мали бути присвячені ролі Чингізхана у світовій історії. У 2002 р. до ювілею ж була заснована Всесвітня Академія Чингізхана – громадська організація, що базується в Улан-Баторі. Організація поєднує визначних суспільних і політичних діячів країни, представників творчої інтелігенції Монголії, що займаються популяризацією його імені та історичної спадщини.

17 травня 2002 року постановою № 21 Великого державного хуралу Монголії за пропозицією президента країни Н. Багабанді був заснований орден Чингізхана – вища державна нагорода Монголії для відзначення видатних та особливих заслуг громадян у відстоюванні суверенітету та незалежності Монголії, зміцненні національної єдності, побудові та розвитку демократичного суспільства, вивченні національної культури та мистецтва, знайомстві інших країн із національною культурою Монголії, а також іноземних державних, суспільних і наукових діячів, що відзначилися у справі зміцнення міжнародного миру та співробітництва, у вивченні та піднесенні у світі імені монгольської культури. За словами прес-служби монгольського парламенту, “орден покликаний відіграти важливу роль в увіковіченні імені засновника єдиної монгольської держави Чингізхана” [цит. за: В Монголии учреждена... 2002]. Орден мав виготовлятися із золота, срібла та дорогоцінних каменів.

У 2006 році монгольська преса зазначала, що у 1990-х роках із випуском нових грошей, де був зображений Чингізхан, ім’я його звучало ще більш незвично, ніж слово “демократія”. З часом ім’я великого полководця стали давати багатьом дітям і, якщо спочатку воно звучало незвичайно, то тепер не відрізняється від інших імен. Наразі іменем Чингізхана називають будинки, продукти, є горілка “Чингізхан”, пиво “Чингізхан”, готель “Чингізхан”, університет “Чингізхан”, вокальна група та аеродром – виходить довжелезний перелік. Здається, що держава, уряд і весь народ хворіють на ім’я Чингізхана, – зазначали журналісти [Пресса Монголии: Дайджест № 48: 10.04.06]. Фільми, ігри, симпозиуми і навіть популярні пісні були присвячені його життю та значенню, його портрети прикрасили монгольські посольства за кордоном, і все від лейблів горілки до паперових грошей мало його зображення [Rossabi 2005, 197–198]. Разом із тим у кожному монгольському будинку – портрет Чингізхана на почесному місці, часто разом із Буддою або навіть замість Будди [Скородумова 2004, 151].

У переддень 800-річчя утворення Великої Монгольської держави третій президент Монголії Н. Енхбаяр (2005–2009) дав велике інтерв’ю національному телебаченню, що опублікували 4–5 липня 2006 р. щоденні газети “Зууны мэдээ”, “Унэн”. Він, зокрема, зазначив: “Владика Чингізхан створив Велику Монгольську державу, що зробило величезний внесок у розвиток людства, й Чингізхан об’єктивно належить всьому людству. Тому ООН прийняла спеціальне звернення до всіх народів відзначити 800-річчя утворення єдиної Монголії як загальне свято... Як показують дослідження істориків, Чингізхан завдяки мудрій, енергійній, конкретній політиці зумів у короткий термін мобілізувати енергію народу та домогтися стрімкого розвитку монгольської держави. Відзначаючи знаменну дату, ми повинні, як Чингізхан, швидко мислити та ясно бачити майбутнє для того, щоб забезпечити прогрес країни в найкоротший період часу. Тому концепція національного розвитку повинна бути максимально конкретною за метою й за часом реалізації” [Дайджест № 57: 10.07.06]. Невдовзі президент Н. Енхбаяр виступив зі зверненням до народу з нагоди зазначеного ювілею. У посланні, зокрема, йшлося: “Державотворення посідає одне з важливих місць у календарі пам’ятних дат.

Свідченням його широкого міжнародного визнання є прийняття в листопаді 2005 року спеціальної резолюції Генеральної Асамблеї ООН, що закликає всі країни широко відзначити 800-річчя утворення Великої Монгольської держави. Багато країн схвалили цей заклик і допомогли нам у поширенні інформації про Монголію, розширенні рівноправних дружніх зв'язків, розвитку підтримки нашої країни... Цей заклик ООН показав, наскільки увесь світ оцінює й почитає той історичний факт, що Чингізхан об'єднав розрізнені монгольські племена в єдину державу, що вплинуло на плин історії не лише Монголії, а й також позитивно позначилося на історії всього людства, стало початком ери нової цивілізації, що веде до прогресивнішого ладу, орієнтованого на багатонаціональне культурне середовище, по-стало історичною подією, яка широко відчинила двері для сучасної глобалізації. Це глибока повага, історична правда – не лише наша загальна гордість, але й те, що дає нам сили для просування вперед, зміцнення суверенності й недоторканності держави, зберегти державний лад, традиції історичної культури. Настанови великого Чингізхана й нині закликають нас жити вільними у злагоді та спокої і допомогли оголосити незалежність держави у 1911 році, у подоланні внутрішніх міжусобиць і вигнанні іноземних загарбників у 1921 році, проведенні демократичних перетворень у XX столітті й розгорнути мирні конструктивні перетворення” [Пресса Монголии: Дайджест № 58: 21.07.06]. Президент зазначив, що у 1990-х рр. Монголія розпочала перехід до демократичних оновлень у суспільстві та політиці, безповоротний перехід до ринкової економіки, тим самим увівши Чингізханівську Монголію у спільне русло всесвітнього процесу розвитку: “Монголія, виконуючи завіти великого Чингізхана, у рамках гуманного цивільного суспільства, на межі нового століття успішно вирішує виникаючі проблеми в рамках завдань Розвитку Тисячоріччя... Намагайтеся, прагніть до виконання нових вимог часу. Це особливо необхідно в умовах, коли бідність, безробіття, зростання цін, криміногенність і відмінність в умовах життя між містом і селом, збільшення різниці в доходах, нестабільність економіки разом із нами вступають у нове століття. У цих умовах важливо пам'ятати уроки історії, й нехай вона надихає нас. Прагніть творити добрі справи, пам'ятайте завіти великого Чингізхана!¹⁰” – сказав Н. Енхбаяр [Пресса Монголии: Дайджест № 58: 21.07.06].

Пояснюючи свою позицію виданню Newsweek, монгольський президент зауважував, що навколо особистості Чингізхана та його діянь створено безліч міфів. “Так, він був жорсткий, і його походи супроводжувалися великими жертвами, але такий був час. Він створив першу в історії глобальну імперію, з'єднавши Схід і Захід. Імперія – це єдиний інформаційний та економічний простір, вільний обмін знаннями, сприятливі умови для торгівлі між Європою та Азією, система безпечних шляхів і поштова служба, твердий курс обміну валют, залізний порядок і закон. Чингізхан був абсолютно терпимий до всіх релігій, тому в імперії не було релігійної ворожнечі й переслідувань¹¹. Чингізхан був чудовим, як зараз кажуть,

¹⁰ На думку деяких представників монгольської інтелігенції, аби у першому столітті нового тисячоліття опинитися в лавах розвинених націй світу, кожен громадянин нової Монголії має прагнути оволодівати духовним потенціалом великого прашура, має пишатися багатою історико-культурною традицією свого народу [Дамба 2002, 68]. Мовляв, коли відзначаються ювілейні дати, пов'язані з іменем Чингізхана, світова спільнота широко знайомиться з життям та боротьбою великого хана, що має велике значення у вихованні молоді світу.

¹¹ Тут ми зазначимо, що наразі такі думки частково поділяють не лише монгольські суспільно-політичні діячі та науковці [див. зокрема: Крадин, Скрынникова 2006, 472–489]. На початку червня 2006 р. науковці, що зустрілися в Китаї, щоб відзначити 800-ту річницю заснування монгольської імперії, зазначили: Чингізхан був батьком глобалізації. Зокрема, Хао Шиюань із Китайської академії суспільних наук сказав, що завдяки монгольським завоюванням: “Цивілізації стали пов'язаними” [цит. за: Jeffries 2007, 38].

менеджером. Він швидко думав, швидко діяв і швидко отримував результати дій. У цьому сенсі він становить приклад для всіх монголів і для мене особисто: ми хочемо створити ефективну державну систему, таку, як була в Чингізхана” [цит. за: Гинодман 2006]. За словами Н. Енхбаяра, ім'я засновника держави, творця монгольської нації, великого законодавця і просвітника тривалі роки було під забороною, однак сьогодні слово “Чингізхан” є паролем, що відкриває серце будь-якого монгола.

Звертаючись із вітанням до учасників і гостей Конвенту монголів світу¹² (який проходив 2–6 серпня 2006 р. в Улан-Баторі), Н. Енхбаяр, зокрема, зауважив: “Нині увесь світ поділяє думку про те, що велика монгольська держава була створена в 1206 році завдяки мудрості й волі Чингізхана. Вона закономірно послужила мостом між Сходом і Заходом, залишила незгладимий слід в історії людської цивілізації, соціального прогресу, а також у становленні та удосконалюванні всесвітньої державності й державного права. Зважаючи плюси й мінуси життєдіяльності Чингізхана, слід зазначити, що його позитивні діяння куди більше перевищують негативні сторони. Ці уроки та позитивні справи досліджуються в контексті залучення до процесу глобалізації й вирішення назрілих актуальних проблем... Сучасні монголи, у ході створення гуманного демократичного суспільства, розвитку вільних ринкових відносин, виступають за збереження національних цінностей, відродження національної гордості, за подальше збагачення мови, релігії, традицій, багатой інтелектуальної спадщини, за збереження національного коріння, споріднення, потомства...” [Пресса Монголии: Дайджест № 60: 10.08.06]. Там же з доповіддю “Монгольські етноси: глобалізація і співробітництво” виступив заслужений діяч культури, экс-міністр іноземних справ Монголії Ц. Гомбосурен. Він, зокрема, зазначив, що З. Бжезинський назвав державу, створену монголами у XIII столітті, першою імперією всесвітнього масштабу. «Створена нашими предками система вільної торгівлі та оподаткування, мережа естафетного поштового та комунікаційного зв'язку, а також посольських відносин розглядаються як прототип сучасних державних відносин і джерело глобальних інформаційних технологій. Напередодні нового тисячоріччя газета “Вашингтон пост” і ЮНЕСКО оголосили Чингізхана “Людиною тисячоріччя”. Ми сприймаємо це як данину поваги сучасників позитивній спадщині, залишеній цією видатною особистістю. Відомі вчені, політологи й військові історики одноставні в тому, що багато азіатських і європейських держав, перебуваючи у XIII–XIV століттях під пануванням і впливом Монгольської імперії, зуміли уникнути воєн і розбрату, досягти соціального прогресу й зміцнення державності. Сподіваюся, ви добре уявляєте, що екскурс в історичне минуле не має на меті ігнорувати ті великі нещастя і страждання, заподіяні Чингізидами скореним народам. Ми, монголи, підпадали під чужоземне ярмо та панування. Наша власна історія повна драматичних і трагічних сторінок. Ми, монголи, як і монгольські нації та народності, що входять до складу нинішніх наших сусідів, зазнали неправних втрат... у ході комуністичного експерименту XX століття...», – сказав Ц. Гомбосурен [Пресса Монголии: Дайджест № 60: 10.08.06].

У свою чергу, науковці Університету “Их Засаг” ім. Чингізхана стверджували: Чингізхан дав монгольським народам нову державну та політичну систему, намітив орієнтацію на ринкову економіку. Тому треба розвивати Монголію, слідує ідеї Чингізхана [Дамба 2002, 68]. Мовляв, обраний на Великому Хуралдаї

¹² Конвент монголів світу – створена у 2006 р. з ініціативи экс-президента Монголії Н. Енхбаяра міжнародна неурядова організація, що ставить перед собою мету – збереження та вивчення національної історії, мови, культури, традицій монгольських народів і діаспор, в умовах зростаючої глобалізації й поступового стирання міжнаціональних різноманітностей та особливостей.

Чингізхан, маючи вищу необмежену держану владу, був мудрим політиком і справжнім демократом. “Ми вважаємо, що попередником сучасного парламенту в часи раннього середньовіччя був перш за все Великий Хуралдай представників монгольського знатного роду, засновником якого був сам Чингізхан”, – пише монгольський історик Я. Лосолсурен [Лосолсурэн 2003, 225]. На думку Н. Ням-Осора, ректора Університету “Их Засаг” та голови Партії національної єдності Монголії, в умовах нинішнього поганого світу авторитет Чингізхана є небесним світилом, як сонце та місяць, і в майбутньому він буде лише зростати. Монголія буде розвиватися тоді, коли монголи підвищать свої моральні цінності, і кожен її громадянин стане людяним, як Великий Чингізхан. Мовляв, Чингізхан поважав та наближав до себе чесних, справедливих, ділових і творчих людей [Н. Ням-Осор... 2006, 9]. Бурятська дослідниця Д. Амоголонова зазначає, що сучасна міфологія про Чингізхана неминуче створює очікуваний образ людини, яка наділена величезними талантами, і разом із тим володіє глибоким гуманізмом, яка пройшла через особисті страждання і тому як ніхто інший розуміє біди та горе інших людей [Амоголонова 2008, 122].

Унаслідок послідовних зусиль монгольської дипломатії світова спільнота стала визнавати велику роль Чингізхана в історії розвитку світової цивілізації. У 2006 р. у зв'язку з ювілеєм був проведений міжнародний симпозиум, де вперше пролунали позитивні аспекти історичної місії Чингізхана. Зокрема, було відзначено, що ім'я Чингізхана пов'язано з реформами та прогресивними діями: він був одним із перших правителів тієї епохи, що проявив релігійну терпимість, повагу до прав жінок, дозволив їм відкрито висловлювати свою думку. Він став також одним із перших ініціаторів надання захисту посланникам інших країн [Ботиров 2008].

Разом із тим, на думку багатьох учених, що займаються вивченням Монголії, переосмислення погляду на монголів призвело до того, що маятник гойднувся занадто сильно в інший бік. Низка не цілком зрілих наукових праць – особливо бестселер Джека Уезерфорда “Чингізхан і процес створення сучасного світу” (2004) – призвели до формування деяких неправильних уявлень, що начебто Чингізхан був демократом і родоначальником міжнародного права [Чингисхан... 2009]. “Коли в дев'яностих роках, після епохи комунізму, Монголія стала відкритою державою, вони шукали шляхи зміцнення національної самосвідомості, і оскільки до неї безпосереднє відношення має Чингізхан, вони стали всіляко підкреслювати позитивні аспекти, пов'язані із цим історичним персонажем. Ці розмови підхопили деякі надто довірливі представники Заходу, що повірили, наприклад, у його демократичність, що є цілковитою нісенітницею”, – говорить відомий західний монголознавець М. Россабі [Чингисхан... 2009; Rossabi 2005, 197–198; див. також: Sabloff 2002]. “Вони стверджують, що оскільки збиралася знать та обирала нового хана, то це була демократія. Але хана обирали 15 осіб, і він повинен був походити з роду Чингізхана. Це не демократія, – підкреслює експерт. – А ідея, що Чингізхан є засновником міжнародного права, зовсім абсурдна” [Чингисхан... 2009; див. також: March 2003].

Один із монументів великому хану був побудований на головному майдані монгольської столиці – площі Сухе-Батора в період з 28 листопада 2005 року по липень 2006 року 370-ма будівельниками, що працювали цілодобово й у три зміни. Цей монумент сидячого Чингізхана входить у т.зв. галерею національної історії, що служить фасадом Палацу державного церемоніалу та пошани – частини парламентського комплексу. Пам'ятник великому прашуру вже став своєрідним талісманом для всіх монголів, що прагнуть під час екскурсії по площі доторкнутися до статуї. Також до галереї входять і статуї деяких полководців Чингізхана. Інший подібний символ у нинішній Монголії – це гігантська кінна статуя

Чингізхана на околицях Улан-Батора, що є центром комплексу з увіковічення пам'яті про великого завойовника. Цей комплекс за назвою “Золотий батіг” також почали споруджувати до 800-річчя Монгольської держави. Сорокаметрову статую з нержавіючої сталі будували в Монголії п'ять років, і тепер полководець здіймається над степами навколо Улан-Батора. Ця скульптура стала найбільшою у світі статуєю вершника. Усередині десятиметрового фундаменту – ресторан, крамниці із сувенірами, гігантська карта завоювань Чингізхана. І символічний золотий батіг у два метри завдовжки.

Восени 2006 р. у парламенті Монголії почався розгляд питання про регулювання використання імені Чингізхана в торговельних марках. Голова адміністрації Президента Т. Білегт представив спікерів Великого державного хуралу Ц. Нямдоржу проекти законів про “Використання імені Чингізхана та офіційного зображення Чингізхана” і про внесення змін і доповнень у закон про державну символіку. Проекти були ініційовані Президентом Монголії Н. Енхбаяром із нагоди 800-річчя утворення єдиної монгольської держави [Пресса Монголии: Дайджест № 56: 30.06.06]. Відповідно до розглянутого законопроекту, у майбутньому дозволи на використання імені Чингізхана з комерційною метою мали видаватися урядом. У випадку схвалення законопроекту планувалася також заборона використання імені Чингізхана або його зображення з політичною метою і неурядовими організаціями [Пресса Монголии: Дайджест № 65: 10.10.06]. Загалом же у 2006 році образу Чингізхана та його часу були присвячені здобутки письменників, художників, композиторів, кінематографістів, нові роботи театрів, професійних і самодіяльних артистів.

У травні 2007 р. президент Н. Енхбаяр видав указ “Про вшанування Чингізхана”. Для впорядкування режиму церемоніальних заходів щодо вшанування Чингізхана та його пам'ятника (церемоніального комплексу перед державною резиденцією) встановлені певні дні: у національне свято Наадам, День монгольської революції, День проголошення Великої монгольської держави, День проголошення Монголії республікою, у свято Цагаан Сар (Новий рік за Місячним календарем). Вшанування Чингізхана, відзначається в указі, це вивчення духовної спадщини, вчень Великого предка та їхня трансформація, використання у сучасних умовах [Дайджест №15 (51)...].

Музейна експозиція “Чингізхан”, що мала місце 2009 року в Музеї природознавства Х'юстона (США) 2009 року, характеризувала великого монгольського правителя не як кривавого варвара, а як “великого діяча, що несе цивілізацію, освіченого правителя, що поєднує європейську та азіатську культури” [Чингисхан... 2009]. Підготовка до цієї виставки тривала впродовж семи років. Хоча за останні 20 років учені значною мірою переглянули свої погляди на епоху Чингізхана, ця переоцінка не стала надбанням широкої громадськості, – сказав тоді М. Россабі, який був одним із консультантів виставки. “Ще 20 років тому монголи і Чингізхан уважалися просто розбійниками, грабіжниками, убивцями та гвалтівниками, – говорить Россабі. – Потім, приблизно 20 років тому, фахівці з Монголії почали переглядати своє ставлення: вони подивилися на монголів як на об'єднувачів світу, як на людей, що проводили політику, спрямовану на становлення та розвиток торгівлі й ремесел, а також захисників мистецтва. Ми не забули про грабежі та розбій, але у всього цього є й інша сторона” [Чингисхан... 2009].

За словами дослідників, практика відродження давніх шаманських культів, пов'язаних з іменем Чингізхана, посідає важливе місце в житті політичної та економічної еліти Монголії. Представники влади, бізнесмени щорічно у різних місцях проводять обряди вшанування великого предка, щоб він забезпечував процвітання країни, дарував удачу в індивідуальній діяльності. Основним місцем, що притягує велику кількість прочан, є урочище Делюн-болдок – місце

народження майбутнього володаря. Щорічно у перший день нового року вклонитися цьому місцю приїздить президент Монголії, члени уряду та багато простих громадян [Содномпилова 2011, 73].

Нинішній монгольський президент Ц. Елбегдорж (обраний 2009 р.) під час відвідин США восени 2011 року погодився, що, безумовно, воїни Чингізхана вбили багато людей. Проте робилося це з цілком виправданих причин. “Ви думаєте, ми просто вирушали кудись, щоб убивати? – каже він. – Ні, це не так” [Хиггинс 2011]. За його словами, Монголія своїми м’язами підтримувала торгівлю на Шовковому шляху, а також забезпечувала виконання писаних законів. Як зазначає професор монгольської історії з Улан-Батора Д. Сердарам: “Чингізхан вів війни, щоб дати мир” [Хиггинс 2011]. Отже, специфічні акценти, що надані Чингізхану в сучасній Монголії, роблять його парадигмою модернізації та раціональності [Kaplonski 2005, 169]. К. Каплонський передає слова монгольського урядового чиновника, сказані йому ще у 1993 році: “Якби не Чингізхан, нас не було б тут сьогодні” [Kaplonski 1998, 43]. Англійський дослідник додає, що зазначене уявлення не поодиноким. Воно було спільним, майже універсальним відчуттям у Монголії на початку 1990-х рр. і залишається таким сьогодні.

Аналіз трансформації образу Чингізхана у сучасних умовах є неповним без згадування того факту, що нинішнє захоплення великим завойовником поширилося набагато далі самої Монголії. Наразі його захоплено згадують у Внутрішній Монголії, Бурятії, Туві, Калмикії, Татарстані, Казахстані. У низці країн азіатського континенту деякі історики (їхня кількість зростає неухильно) заперечують монгольське походження великого завойовника: кожен із них по-своєму намагається довести, що Чингізхан був “геніальним вихідцем” саме з його етносу [Надиров 2005, 71]. Це стосується, зокрема, низки казахських і татарських істориків [Ботиров 2008; Малеев 2007]. “Поки ж ми спостерігаємо величезне зростання ідеї Чингізхана у Внутрішній Монголії, вмиле маневрування Китаю в цій темі”, – зазначає Б. Базаров, директор Інституту монголознавства, буддології та тибетології СВ РАН [Базаров 2003, 34]. Для тувинців усвідомлення приналежності їхніх пращурів до монгольських полководців та їхніх завоювань стало джерелом певної національної гордості та самоствердження. Наприклад, вони почали набагато частіше давати новонародженим дітям імена відомих монгольських завойовників – Чингіза, Мунке, Угедея [Монгуш 2010, 97]. “Новою головною історичною постаттю для калмиків став Чингізхан..., – зазначає калмицька дослідниця Е. Гучинова. – Коли ж цензури як такої не стало, то п’єдестал, що пустував, сам собою був заповнений легендарною постаттю монгольського полководця” [Гучинова 2003, 20]. Отже, на початку нового тисячоліття образ імперії Чингізхана (часто ідеалізований) стає символом національного відродження монголів, бурятів, калмиків, тувинців [Кузьмин, Свинин 2001]. На думку дослідників, пишання імперським спадком Чингізхана є, ймовірно, найістотнішим фактором об’єднання серед монгольських етнічних груп [Henochowicz 2008, 39; Severinghaus 2000, 139], із цим символом всі монголи можуть ідентифікувати себе [Bulag 1998, 255].

Особливу увагу образ Чингізхана викликає в середовищі бурятської інтелігенції [див.: Батомункуев 2005; Амоголонова 2008, 95–125]. За словами відомої російської монголістки Т. Скринникової, особистості Чингізхана приділяється особливе місце в дискурсі національно-культурного відродження: в етноідеології велика держава минулого та культурний герой, представлений реальною історичною особистістю, відіграють одну з центральних ролей у сучасному конструюванні національної ідентичності [Скринникова 2006]. У дискурсі розгортається, з одного боку, характеристика його людських рис і якостей, які маркіруються позитивною валентністю, насамперед його іпостась героя, воїна-полководця. Із другого боку, він усе більше стає вираженням/втіленням державності і здобуває риси

абстрактного ідеального володаря – вождя та стратега. Усе більше в історико-культурному дискурсі актуалізуються риси сакрального правителя, здатного космологізувати простір [Скрынникова 2006]. Наостанок наведемо слова про Чингізхана, які сказав сучасний бурятський буддійський діяч М. Чойбонов: “На сьогоднішній день і в наступні роки та століття він залишиться яскравим прикладом як духовний наставник, як найвеличніший організатор, що об’єднав тисячі й тисячі людей з різноманітними віросповіданнями та різноманітними укладами життя” [Чойбонов 2003, 245].

На думку К. Каплонського, є багато причин, чому Чингізхан майже ідеальний вибір задля переписування минулого. Він достатньо віддалений у часі, і збереглося небагато оригінальних джерел, що дає широкий простір для інтерпретацій. Хтось бачить його засновником монгольської держави; хтось – сильним керівником; хтось – законодавцем, тоді як інші все ще бачать його як втілення всього монгольського [Kaplonski 2005, 168]. Схоже, що постать Чингізхана набуває політичної ваги на теренах МНР десь у 1950-ті роки. Це можна пояснити як тодішніми зусиллями китайського керівництва з популяризації монгольського героя, так і захисною реакцією монгольської інтелігенції, її опором намаганням позбавити МНР власної історії та культури. А найяскравішою особистістю цього історичного минулого був Чингізхан, особливо за умов руйнації буддійської церкви в Монголії і відсутності поважних буддійських ієрархів. Спалах же шаленої популярності великого середньовічного полководця спочатку був спричинений зверненням монгольської еліти до національних цінностей та традицій і відсутністю безумовної авторитетної постаті у монгольському суспільстві кінця 1980-х – початку 1990-х років. Передумови цієї ситуації можна помітити при аналізі урочистостей 1962 року, коли, зокрема, вже практикувалося тиражування зображення великого полководця.

Від початку 1990-х рр. великий завойовник поступово перетворюється на просвітника та гуманіста, талановитого організатора та менеджера, провісника нинішніх демократичних змін у країні. Всі надії на краще майбутнє все частіше пов’язуються з виконанням заповітів Великого Пращура, які потрібно використовувати в сучасних умовах задля досягнення успіху. Привертають увагу спроби прив’язати Чингізхана до сьогодення, зробити його невід’ємною частиною нинішнього монгольського буття, чи то задля повсякчас присутнього символу успіху та перемоги, якого потребує нація на своєму шляху до розквіту та благоденства, чи то в якості традиційного символу унікальної кочової спільноти, яка колись об’єднала безліч країн, і про яку не слід забувати, аби не загубитися у глобалізованому світі. А може й тому, що колись Чингізхан різьбачив змінив буття монголів та їхню долю своїми походами. Нині ж Монголія знову вирушила у нові походи на захід та схід – назустріч демократичному світу та його цінностям, назустріч новій історії. І навіть у славетному минулому сучасна монгольська еліта намагається віднайти джерело натхнення для руху вперед та пояснення свого сьогодинішнього демократичного вибору.

ЛІТЕРАТУРА

Амоголонова Д. Д. **Современная бурятская этносфера: дискурсы, парадигмы, социокультурные практики**. Улан-Удэ, 2008.

Базаров Б. В. Чингисхан и исторические проблемы монголосферы // **Чингисхан и судьбы народов Евразии**. Материалы международной научной конференции. 3–5 октября 2002 г. Улан-Удэ, 2003.

Базаров Б. В. **Дело Максима Шулукушина, или очерк политической борьбы в послевоенные годы**. Улан-Удэ, 2005.

Батомункуев С. Д. Бурятское чингисоведение в постсоветской ситуации // **Цивилизационные процессы на Дальнем Востоке: Монголия и ее окружение**. Москва, 2005.

Ботиров Т. О роли Чингиз-хана в мировой истории // **ЦентрАзия**. 09.01.2008. – <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1199870640>

Бунчужное знамя монголов // **Радио ГОЛОС МОНГОЛИИ**. Передача 2011-10-03. – <http://www.vom.mn/ru>

В Монголии издано “Сокровенное сказание монголов”, проиллюстрированное ранее запрещенными красочными миниатюрами с изображением Чингисхана // **РИА НОВОСТИ**. 20.07.2002. – <http://ria.ru/society/20020720/194969.html>

В Монголии с большим размахом и помпезностью отмечают 840-летие со дня рождения Чингисхана // **РИА НОВОСТИ**. 04.08.2002. – <http://ria.ru/society/20020804/202404.html>

В Монголии учреждена новая высшая государственная награда – орден “Чингисхана” // **РИА НОВОСТИ**. 18.05.2002. – <http://ria.ru/society/20020518/148544.html>

Гучинова Э.-Б. **Постсоветская Элиста: власть, бизнес и красота: Очерки социально-культурной антропологии калмыков**. Санкт-Петербург, 2003.

“Гэсэриада”. Архивные материалы 1948–1951 гг. о подготовке к празднованию юбилея эпоса // **Цэндийн Дамдинсүрэн: к 100-летию со дня рождения** / Сост. А. Д. Цендина. Москва, 2008.

Дайджест № 15 (51) ежедневных монгольских газет и сообщений агентства МОНЦАМЭ с 20 по 30 мая 2007 года. – <http://rudocs.exdat.com/docs/index-256984.html>

Далай Ч. К истории изучения Чингисхана в Монголии // **Чингисхан и судьбы народов Евразии**. Материалы международной научной конференции. 3–5 октября 2002 г. Улан-Удэ, 2003.

Дамба С. Место чингисидов в истории Монголии // **Мир Центральной Азии**. Т. II. Ч. I. История. Социология: Материалы международной научной конференции. Улан-Удэ, 2002.

Жуковская Н. Л. Бурятская мифология и ее монгольские параллели // **Символика культов и ритуалов народов зарубежной Азии**. Москва, 1980.

Жуковская Н. Л. **Кочевники Монголии: Культура. Традиции. Символика**. Учебное пособие. Москва, 2002.

История Востока: В 6 т. Т. 6: Восток в новейший период (1945–2000 гг.) / Отв. редактор В. Я. Белокреницкий, В. В. Наумкин. Москва, 2008.

Крадин Н. Н., Скрынникова Т. Д. **Империя Чингис-хана**. Москва, 2006.

Кузьмин Ю. В., Свинин В. В. “Панмонголизм” как национальная идея консолидации народов Центральной Азии в XX веке // **Восточносибирский регионализм: социокультурный, экономический, политический и международный аспекты**. Материалы международной научной конференции, г. Иркутск, 10–12 апреля 2000 г. Москва, 2001. – http://lib.co.ua/politics/east-sib/east-sib.txt_Ascii.txt

Кусера Д. В поисках вождя. В Китае и России переосмысливают наследие Чингисхана // **ЦентрАзия**. 13.11.2009. – <http://www.centrasia.ru/newsA.php?st=1258094880>

Лосолсүрэн Я. Чингисхан – основатель монгольского парламентаризма // **Чингисхан и судьбы народов Евразии**. Материалы международной научной конференции. 3–5 октября 2002 г. Улан-Удэ, 2003.

Малеев С. Чингисхан. Татарский взгляд // **Мегаполис**. № 43 (358). 05.11.2007. – http://www.megapolis.kz/show_article.php?art_id=7214

Мелихов Г. В. **Белый Харбин: Середина 20-х**. Москва, 2003.

Монгуш М. В. **Тувэ век спустя после Каррутерса и Менхен-Хельфена**. Осака, 2010.

Морозова И. Ю. МНРП: старая история на новый манер // **Цирендоржиевськи чтения – 2006**. Київ, 2006.

Н. Ням-Осор... 2006. – Н. Ням-Осор: “Дух Чингис хаана до сих пор покровительствует нам” // **Монголия Сегодня**. № 24 (225). 17.06.2006.

Надиров Ш. Г. К вопросу об этническом происхождении Чингис-хана // **Владимирцовские чтения – V**. Доклады Всероссийской научной конференции (Москва, 16 ноября 2005 г.). Москва, 2006.

Пресса Монголии: Дайджест № 39: 10.01.06 // **Журнал “Открытый Мир Азия”**. – http://owasia.ru/digest_2006+M528cfb5cbf1.html#1

Пресса Монголии: Дайджест № 48: 10.04.06 // **Журнал “Открытый Мир Азия”**. – http://owasia.ru/digest_2006+M51e9b4cedb9.html#1

Пресса Монголии: Дайджест № 56 30.06.06 // **Журнал “Открытый Мир Азия”**. – http://owasia.ru/digest_2006+M5287f126da1.html

Пресса Монголии: Дайджест № 57: 10.07.06 // **Журнал “Открытый Мир Азия”**. – http://owasia.ru/digest_2006+M547f1691d6d.html#1

Пресса Монголии: Дайджест № 58: 21.07.06 // **Журнал “Открытый Мир Азия”**. – http://owasia.ru/digest_2006+M51278d7896a.html#1

Пресса Монголии: Дайджест № 60: 10.08.06 // **Журнал “Открытый Мир Азия”**. – http://owasia.ru/digest_2006+M58d7412b142.html#1

Пресса Монголии: Дайджест № 65: 10.10.06 // **Журнал “Открытый Мир Азия”**. – http://owasia.ru/digest_2006+M58b03f46603.html#1

РГАСПИ. – **Российский государственный архив социально-политической истории**. Ф. 17. Оп. 137. Ед. хр. 410; Ф. 514. Оп. 1. Ед. хр. 930; Ф. 532. Оп. 4. Ед. хр. 335.

РГВИА. – **Российский государственный военно-исторический архив**. Ф. 2000. Оп. 1. Ед. хр. 7889.

Скородумова Л. Г. Неотрадиционализм в монгольской культуре XXI века // **IX Международный конгресс монголоведов (Улан-Батор, 8–12 августа 2006 г.)**. Доклады российских ученых. Москва, 2006.

Скрынникова Т. Д. Возвращенная память: буряты в пространстве двух империй // **Бурятский информационный центр БАБР.РУ-Сибирь**. 2006. – <http://news.babr.ru/?IDE=28206>

Скрынникова Т. Д., Батомункуев С. Д., Варнавский П. К. **Бурятская этничность в контексте социокультурной модернизации (советский период)**. Улан-Удэ, 2004 // Иркутский межрегиональный институт общественных наук при Иркутском государственном университете. – http://mion.isu.ru/filearchive/mion_publications/buryat2/

Содномпилова М. Религиозные приоритеты духовной жизни монгольских народов в условиях глобализации // **Власть**, 2011, № 9.

Церемония “большого государственного поклонения” стала кульминацией празднования в Монголии 840-летия со дня рождения Чингисхана // **РИА НОВОСТИ**. 28.07.2002. – <http://ria.ru/society/20020728/198564.html>

Хиггинс Э. Монголия делится с Обамой уроками Чингисхана (“**The Washington Post**”, США) // **ИноСМИ.ru**. 15.06.2011. – <http://inosmi.ru/india/20110616/170787410.html>

Чингисхан... 2009. – Чингисхан был демократом и просвещенным правителем? Выставка в Хьюстоне // **Новые исследования Тувы**. Электронный информационный журнал. 03.03.2009. – <http://www.tuva.asia/43-chingishan.htm>

Чойбонов М. Р. Чингисхан – духовный наставник грядущих поколений // **Чингисхан и судьбы народов Евразии**. Материалы международной научной конференции. 3–5 октября 2002 г. Улан-Удэ, 2003.

Шинкарев Л. И. **Цеденбал и его время**. Москва, 2006. Т. 1: Любовь. Власть. Трагедия; Т. 2: Документы. Письма. Воспоминания.

Bolbaatar, J. The Eight-hundredth Anniversary of Chinggis Khan: the Revival and Suppression of Mongolian National Consciousness // **Mongolia in the Twentieth Century: Landlocked Cosmopolitan**. New York; London, 1999.

Brown, Kerry. The Cultural Revolution in Inner Mongolia 1967–1969: The Purge of the “Heirs of Genghis Khan” // **Asian Affairs**, 2007 (July). Vol. XXXVIII, № II.

Bulag, Uradyn E. **Nationalism and Hybridity in Mongolia**. New York, 1998.

Campi, Alicia J. The Rise of Nationalism in the Mongolian People’s Republic as Reflected in Language Reform, Religion, and the Cult of Chinggis Khan // **Central and Inner Asian Studies**, 1992. Vol. VI.

Henochowicz, Anne. Blue Heaven, Parched Land: Mongolian Folksong and the Chinese State // **Graduate Journal of Asia-Pacific Studies**, 2008, Vol. 6, № 1.

Humphrey, Caroline. The Moral Authority of the Past in Post-Socialist Mongolia // **Religion, State and Society**, 1992. Vol. 20, № 3–4.

Hyer, Paul. The Re-Evaluation of Chinggis Khan: Its Role in the Sino-Soviet Dispute // **Asian Survey**, 1966 (Dec.). Vol. 6, № 12.

Jagchid, Sechin. **The Last Mongol Prince: The Life and Times of Demchugdongrob, 1902–1966**. Bellingham, 1999.

Jeffries, Ian. **Mongolia. A guide to economic and political developments**. 2007.

Kaplonski, Christopher. Creating national identity in socialist Mongolia // **Central Asian Survey**, 1998. Vol. 17, № 1.

Kaplonski, Christopher. Reconstructing Mongolian Nationalism: the view ten years on // **Mongolian Political and Economic Development During the Past Ten Years and Future Prospect**. Taipei, 2000.

Kaplonski, Christopher. **Truth, History and Politics in Mongolia. The Memory of Heroes**. London; New York; 2004.

Kaplonski, Christopher. The case of the disappearing Chinggis Khaan: dismembering the remembering // **Ab Imperio**, 2005, № 4.

Khan, Almaz. Chinggis Khan: From Imperial Ancestor to Ethnic Hero // **Cultural Encounters on China’s Ethnic Frontiers** / Stevan Harrell, ed. Seattle and London, 1994.

March, Andrew F. Citizen Genghis? On explaining Mongolian democracy through “political culture” // **Central Asian Survey**, 2003 (March). Vol. 22, № 1.

Mongolia: The legacy of Chinggis Khan / Patricia Berger, Terese Tse Bartholomew; With essays by James Bosson [et al.]; Catalogue phot. by Kazuhiro Tsuruta. London, 1995.

Rossabi, Morris. **Modern Mongolia. From Khans to Commissars to Capitalists**. Berkeley; Los Angeles; London, 2005.

Sabloff, Paula L. W. Genghis Khan, Father of Mongolian Democracy // **Modern Mongolia: reclaiming Genghis Khan** / Paula L.W. Sabloff, editor. Philadelphia, 2001.

Sabloff, Paula L. W. Why Mongolia? The political culture of an emerging democracy // **Central Asian Survey**, 2002. Vol. 21, № 1.

Severinghaus Sheldon R. Mongolia in 1998 and 1999: Past, Present, and Future at the New Millennium // **Asian Survey**, 2000 (Jan. – Feb.). Vol. 40, № 1: A Survey of Asia in 1999.

Tillett L. The national minorities factor in the Sino-Soviet dispute // **Orbis. A Journal of World Affairs**, 1977. Vol. 21, № 2.

I. В. Отрощенко

“ТРЕТІЙ СУСІД” МОНГОЛІЇ

Пріоритетними напрямками сучасної зовнішньої політики Монголії є відносини із двома великими сусідами – Китаєм та Росією. На початку 1990-х років у монгольське суспільно-політичне життя ввійшло поняття – “третій сусід”, під яким розуміються інші країни, які не межують з Монголією, проте активно співпрацюють із нею – зокрема, США, Японія, Південна Корея, країни Європи, Індія, Австралія. Пошук третього сусіда серед розвинутих, демократичних країн на Заході та на Сході – це намагання нарешті звільнитися від історичної долі, волею якою невеликий народ опинився поміж двох гігантів, які намагаються так чи інакше залучити його до своїх сфер впливу. Монгольський досвід доводить слушність диверсифікації політичних та економічних міжнародних зв’язків для країни із сумним досвідом залежності від іноземців, оточеної й нині набагато сильнішими сусідами.

Влітку 2011 р., під час свого візиту до США, в одному із виступів монгольський президент Ц. Елбегдорж, зокрема, зауважив: “Ви знаєте, є небагато країн, які мають двох сусідів. У Монголії є два сусіди, Сполучені Штати Америки мають двох сусідів. І також у небагатьох країн є політика третього сусіда, і в моєї країни є політика третього сусіда. Коли держсекретар Джим Бейкер перший раз у 1990 р. відвідав Монголію, він використав той вислів: “Сполучені Штати Америки хочуть бути Вашим третім сусідом”, і нам сподобався той вислів. І тепер ми використовуємо це як один із головних пріоритетів нашої зовнішньої політики” [Mongolia’s Foreign Policy... 2011a, 10]. Двадцять п’ять років тому, у другій половині 1980-х рр. зовнішня політика Монголії почала змінюватися. Зокрема, 1987 року були встановлені дипломатичні відносини з США. У серпні 1990 р. держсекретар Дж. Бейкер у своєму зверненні до монгольської нації назвав Сполучені Штати третім сусідом Монголії (на додачу до географічних сусідів Китаю та СРСР). Риторичний жест, щоб підтримати перший рух до демократії (Монголія проводила перші вільні вибори у радянському блоці на схід від Європи у липні того року), багато значив для монголів. Ідею, про яку, ймовірно, швидко забули у Вашингтоні, негайно підхопила монгольська еліта [Dorjjugder 2011]. Вона проголосила, що Монголія зосередить увагу на розвитку дружніх відносин і з іншими державами, окрім своїх безпосередніх сильних сусідів. Така політика отримала назву “політика третього сусіда” і завдяки їй Монголія прагнула подолати ризики свого географічного розташування і зміцнити свою безпеку. Цей стратегічний концепт, в якого були політичні, військові, культурні та економічні компоненти, означав, що інша потужна сила, така як США, Німеччина чи Японія, буде діяти як “третій сусід” для Монголії, щоб врівноважити традиційні ролі, які відіграють сусіди Монголії – Китай та Росія [Campi, 89].

Зазначений феномен знайшов відображення у науковій думці [Ginsburg 1999, 254–256; Batbayar 2002; Лиштованный 2004; Campi 2004; Михалёв 2005;

Родионов 2005; Mitchell 2005; Кузьмин 2007; Soni 2008; Аюшиева 2008; Auslin 2008; Wachman 2009; Dorjjugder 2011 та ін.]. М.-О. Доржжугдер, науковець Інституту стратегічних досліджень при Міністерстві оборони Монголії, слушно зазначає, що оскільки термін “третій сусід” має американське походження, і поза Монголією використовується найбільш явно американцями, це часто перекручується як евфемізм для проамериканських позицій Монголії [Dorjjugder 2011]. На думку ж американських науковців, з початку 1990-х рр. Монголія дотримувалася незалежної зовнішньої політики на основі доктрини “третього сусіда”. Цей термін, який часто розуміють неправильно, описує стратегію, за якою Монголія працює на конструктивні відносини з усіма націями, шукає незалежності від двох своїх гігантських сусідів та уникає залежності від будь-якого єдиного партнера [Mongolia’s Foreign Policy... 2011].

Отже, “політика третього сусіда” була сформульована у перші роки переходу Монголії до ринкової економіки та демократії. Деякі дослідники вбачають витоки цієї політики в історії Монголії початку – першої третини ХХ ст., коли представники монгольських еліт сподівалися на підтримку третьої держави у процесі зміцнення свого становища між Китаєм та Росією (СРСР) [Лиштованный 2004; Михалёв 2005, 54; Кузьмин 2007, 92 та ін.]. Зазвичай, такою третьою країною виступала Японія. Інші вважають, що це досить новий підхід до економічної та стратегічної безпеки з боку Улан-Батора [Campi 2004; Soni 2006, 32]. У 1994 р. С. Баяр, майбутній директор Інституту стратегічних досліджень при Міністерстві оборони Монголії, голова адміністрації президента Монголії (1997–2001), генеральний секретар МНРП (2005–2007), і нарешті прем’єр-міністр Монголії (2007–2009), одним із перших сформулював основні положення цієї концепції. У своїй статті “Виклики національній безпеці Монголії” він писав, що, на відміну від минулого, коли доля Монголії визначалася розвитком китайсько-російських відносин, вага у монгольських справах США та Японії, а також інших західних країн значно зростає. Можна сказати, що геополітична мрія монголів мати третього великого партнера стає реальністю [Баяр 1994]. Чому монголи хочуть мати третього партнера? – запитував С. Баяр і відповідав – По-перше, вони вважають, що крім таких важливих вигід, як економічна допомога, інвестиції й контакти між людьми, наявність сильного третього партнера була б істотною протиположністю у відносинах Монголії з її безпосередніми сусідами. Така протиположність – це те, чого Монголії бракувало тривалий час. По-друге, Монголія знає, що існування лише двох партнерів може бути фатальним для будь-якої маленької буферної країни, оскільки це, ймовірно, означатиме союз із одним і відчуження від іншого. По-третє, наявність трьох відносно рівних партнерів дасть Монголії можливість вибудувати баланс незалежних відносин з кожним, уникаючи домінування одного з них. Монголія фактично придбала сильного третього партнера, – додавав С. Баяр [Баяр 1994]. За його словами, це не одна країна, а кілька країн, включаючи Сполучені Штати, Японію, Південну Корею і Німеччину, а також міжнародні фінансові та економічні інститути, такі як Світовий банк, МВФ, Азіатський банк розвитку та інші. Наявність цього “колективного” партнерства дозволяє Монголії тримати двері розчиненими для світу і успішно продовжувати радикальні економічні та політичні реформи.

Проте у С. Баяра залишалися слушні сумніви: наскільки корисним виявиться колективний сусід для національної безпеки Монголії [Баяр 1994]. Залишаються такі сумніви й у сьогоденні спостерігачів і політологів. Мовляв, навіть якщо припустити, що одного разу у Монголії будуть гарантії безпеки від її третього партнера, вона все одно матиме справу з реальністю географії, тобто з ізолюваним розташуванням між Китаєм та Росією. Навіть наприкінці ХХ століття цей фактор усе ще зберігав ключове значення і, ймовірно, матиме його в наступному

столітті. Тому Монголія повинна пам'ятати, що вона не може покладатися лише на одну сторону уявлюваного трикутника її партнерів. Вона має дотримуватися правил геометрії, які кажуть, що сума двох сторін трикутника завжди більше, ніж сторона, що залишилася. Отже, майбутній прем'єр-міністр доходив висновку, що, незважаючи на швидкий розвиток відносин з Японією, Сполученими Штатами та іншими країнами, їхньою підтримкою зусиль Монголії з демократизації та формування ринкової економіки, Росія та Китай і стан відносин між ними продовжують залишатися важливим фактором, що впливає на долю Монголії [Баяр 1994]. Він вважав, що і Росія, і Китай протидіятимуть намірам будь-якої третьої країни стати значимою силою в районах їхнього традиційного впливу¹. Для Монголії це означатиме, що спроби розвинути міцні та довгострокові інтереси з іншими великими державами зіштовхнуться з величезними перешкодами з боку великих сусідів Монголії. До того ж великі держави, такі як Сполучені Штати і Японія, навряд чи піддадуть ризику їхні відносини з Китаєм або Росією через Монголію, не кажучи вже про військову участь будь-якої третьої країни у справах безпеки Монголії.

Головні міжнародні цілі нової зовнішньої політики Монголії були накреслені у двох програмних документах монгольського парламенту, прийнятих 30 червня 1994 р., перший з яких представлений Концепцією національної безпеки Монголії, другий – Концепцією зовнішньої політики Монголії. За Концепцією національної безпеки Монголії, для безпеки суспільного ладу та державної системи Монголія повинна у зовнішніх відносинах, зокрема:

- дотримуватися політичного реалізму й послідовно принципового підходу, віддаючи найвищий пріоритет життєво важливим інтересам та іншим національним міркуванням, і прагнути мати багато партнерів у міжнародних відносинах. Сприяти політиці неприєднання, доки вона не загрожує життєво важливим інтересам країни. Коли інтереси Монголії конфліктують з інтересами інших країн, повинен шукатися гнучкий підхід, маючи на увазі життєво важливі національні інтереси Монголії;

- Віддавати найвищий пріоритет питанню відносин із двома сусідніми країнами й дотримуватися принципу збалансованих відносин з ними. Підтримка збалансованих взаємин не означає збереження рівної дистанції від них або обіймання ідентичних позицій із всіх питань, але ця політика означає зміцнення довіри й розвиток всебічних добросусідських відносин і взаємовигідного співробітництва з обома країнами. У відносинах із цими країнами необхідна увага має приділятися їхній політиці щодо національних інтересів Монголії, насамперед її життєво важливих інтересів. Політика неприєднання та нейтралітету повинна проводитися відносно спорів між двома сусідами, якщо ці суперечки не впливають на життєво важливі національні інтереси Монголії.

- Проводити відкриту зовнішню політику. Сприяти політиці консультацій із впливовими країнами з питань зміцнення міжнародного миру та безпеки, розвитку міжнародного співробітництва, підвищення стратегічного значення країни та заохочення стратегічної зацікавленості великих держав у Монголії [Концепція...].

Заради своєї економічної безпеки Монголія повинна, зокрема, розвиваючи торгівлю та економічні відносини з різними країнами, не допускати ситуації, коли економіка країни, особливо її галузі стратегічного значення, можуть стати об'єктом домінування однієї країни або групи країн, або коли країна може перетворитися на сировинний придаток. Також Монголія має викликати інтерес у впливових і розвинених країнах до вільної підтримки та розширення відносин із цією країною. Треба, задля економічної безпеки, розширювати двостороннє та

¹ Ці прогнози справдилися [див. також: Кобзев 2008; Soni, 10; Wang 2005, 12; Wang 2009, 27].

багатобічне рівноправне, взаємовигідне торговельне та економічне співробітництво із сусідніми країнами і розвиненими країнами Заходу та Сходу; забезпечити відповідне місце країни в регіональному торговельному та економічному комплексі [Концепция...].

На думку деяких дослідників, концепт “третього сусіда” увійшов до монгольської політики після виборів 1996 року і перемоги на них Монгольського Демократичного Союзу [Mitchell 2005, 186]. “Ми зрозуміли, що ми маємо взяти на роботу нового «сусіда» для Монголії”, – згадував Ц. Елбегдорж, який тоді обіймав посаду прем’єр-міністра (1996). “Коли мій кабінет був сформований, ми обговорювали зовнішню політику і національну безпеку у дуже визначених термінах,” – сказав він. “Ми були менш занепокоєні традиційними воєнними загрозами, ніж несподіваною хвилею економічних чи політичних біженців, які затоплять нашу країну. Площа Тяньаньмень все ще виглядала загрозовою, і ми спостерігали по телебаченню, як російські танки стріляли у будівлю свого парламенту. З таким маленьким населенням ми опинились перед реальними страхами, що наша країна буде поглинена іноземними біженцями...”, – заявив він [Mitchell 2005, 186]. Внаслідок припинення радянської економічної допомоги Монголія звернула свою увагу на світове співтовариство, розширюючи пошук партнерів і донорів, здатних замінити колишнього патрона. Крім двох сусідів, США, Японія, і Німеччина були розцінені як країни першочергової важливості [Batbayar 2003, 48]. У той же час Монголія шукала дружніх стосунків з такими державами як Індія, Республіка Корея, Таїланд, Сінгапур, Туреччина, Данія, Нідерланди, Фінляндія, Австрія, Швеція та Швейцарія.

“Теперішнє керівництво Монголії прагне залучити інвестиційну і технічну допомогу з Заходу і бачить цю участь як форму захисту майбутнього Монголії”, – писав у 2002 році відомий монгольський фахівець у царині міжнародних відносин Б. Батбаяр [Batbayar 2002, 333]. Прем’єр-міністр Монголії Н. Енхбаяр в інтерв’ю “Far Eastern Economic Review” (31 травня 2001 р.) відзначив, що “зв’язки з такими країнами змусять монголів почуватися безпечніше економічно, технологічно і навіть психологічно” [цит. за: Batbayar 2002, 334]. Під час свого візиту в США у листопаді 2001 р. Н. Енхбаяр в одній зі своїх промов розширив поняття “третього сусіда”. США та Євросоюз розглядалися в якості “сусіда” у стратегічному плані, Японія та Республіка Корея в економічному, а Індія – в культурному і цивілізаційному плані² [Batbayar 2002, 334]. Перебуваючи на посаді надзвичайного та повноважного посла Монголії в Росії (2001–2005), С. Баяр якось в інтерв’ю відомому російському журналісту Л. Шинкарьову зазначив: “Нам не потрібно російське або китайське превалювання. Нам це до болю було знайомо кілька сторіч. Ми хочемо рівної, симетричної, збалансованої присутності всіх. Були часи, коли Монголію хотіли бачити «китайською» або «російською». Сьогодні ситуація у цьому сенсі ідеальна: Монголія – нічия, вона – монгольська, і це всіх влаштовує. Це вам не дипломат каже – просто монгол... А як дипломат додаю: ми за найкращі відносини із двома сусідніми гігантами – Росією та Китаєм. Але ми й за те, щоб на нашій території були представлені інтереси (економічні, політичні) так званого третього (колективного, сумарного) «сусіда» – американців, японців, корейців, європейців і т.д., – здатного врівноважувати інтереси двох перших. Це ми називаємо нашою багатовекторною зовнішньою політикою” [Шинкарев 2003].

Один з результатів нового стратегічного міркування полягав у тому, що з середини 1990-х рр. монгольські політологи та економісти підтримували інтеграцію Монголії з Північно-Східною Азією як кращий шанс для країни, щоб розвиватися і процвітати, а також зрівноважити економічний і політичний вплив

² Індію ще називають “духовним сусідом Монголії” [див.: Soni 2008, 53].

Китаю. Північно-Східну Азію називали природною економічною територією Монголії, свого роду “регіональним третім сусідом” [Campi, 90]. На думку деяких дослідників, істотною причиною для сприйняття Північно-Східної Азії як “третього сусіда” була Південна Корея, яка на початку 1990-х рр. здавалася гарною моделлю розвитку для Монголії [Campi 2004]. Зокрема, монгольський дипломат Х. Олзвой уточнював, що тепер монгольська зовнішня політика вільна від ідеологічного диктату; є відкритою і такою, що дотримується політики неприєднання, і більше орієнтується на Азію [Olzvoy 1996, 47]. На його думку, Монголія повинна дотримуватися політики “Погляду на Північний схід”³. Ця політика мусить включати рух до економічної асоціації з технологічно передовими світовими державами, як Японія, Сполучені Штати та Південна Корея; модернізацію відносин з російським Далеким Сходом, Північно-Східним Китаєм і Північною Кореєю; відкриття для інвестицій багатого мінералами східного сектора Монголії; з’єднання Монголії із країнами Північно-Східної Азії залізницею та шосе, включаючи доступ до моря; просування її ролі як сухопутного мосту між Азією (Північно-Східною Азією) та Європою; і підтримку багатосторонніх форумів як-то Економічний форум Північно-Східної Азії [Olzvoy 1996, 48]. Монголії було зручне визначення Північно-Східної Азії, яке охоплювало США та Канаду через Тихий океан, так як і звичайні країни Північно-Східної Азії [Campi 2004].

Президент Монголії Н. Енхбаяр під час свого візиту в США (2007 р.), у частині своєї промови⁴, присвяченій політиці Монголії щодо Північно-Східної Азії, зазначив, що об’єднана економічна вага Китаю, Японії, Південної Кореї та Росії могла б бути дуже значною. Мовляв, якби технологічну потужність, фінансові, людські та природні ресурси країн регіону звести разом для його розвитку, Північно-Східна Азія була б однією з найпотужніших економічних областей у світі. Президент підкреслив, що у Монголії є сильна зацікавленість стати єдиною ланкою між областями Північно-Східної Азії, які динамічно розвиваються, і Центральною Азією і надалі поєднати євразійські ринки по суші [President Enkhbayar addresses... 2007]. У 2007 році перший президент Монголії П. Очирбат (1990–1997) писав: “Ми тепер дотримуємося стратегії побудови відносин із промислово розвиненими країнами Сходу та Заходу, серед них, особливо, з державами Північно-Східної Азії. У межах цієї нової стратегії ми запровадили в обіг поняття «третього сусіда», яке передбачає успішний розвиток взаємовідносин із державами Північно-Східної Азії” [Ochirbat 2007, 28–29].

Президент Монголії Н. Енхбаяр під час вищезгаданого візиту до США 2007 року наголосив: “З огляду на історичні, географічні та економічні фактори, монгольський зовнішньополітичний концепт надає дуже високий пріоритет збалансованим відносинам з Китаєм і Росією... З другого боку, багатопірний зовнішньополітичний концепт Монголії також може бути легко пояснений так званою політикою “третього сусіда”. В простих словах це значить, що Монголія більше буде не залежати лише від одного сусіда, а скоріше від настільки багатьох країн і міжнародних установ, наскільки можливо. Під цим поняттям ми розуміємо цілу спільноту розвинених країн на Сході та Заході, включаючи перш за все США, міжнародні організації та інші групи підтримки, які підтримують нашу демократичну національну розбудову та розвиток” [President Enkhbayar addresses... 2007]. До теми “третього сусіда” звернувся й монгольський філософ та публіцист Ч. Ердене у своїй статті “Євразійство та Англо-Саксонія” (газета “Новости Монголии”

³ У 1991–1992 рр. Індія запровадила нову політику “Погляд на Схід” (Look East Policy), яка стала спробою відшукати місце для індійської позиції в Азіатсько-Тихоокеанському регіоні [Борділовська 2011, 77–78].

⁴ “Mongolia’s Foreign Policy: Efforts Towards Regional Peace and Security”: Звернення до Центра стратегічних і міжнародних досліджень у Вашингтоні.

від 4 травня, 2007 року). В ній автор викладає своє оригінальне бачення розвитку Монголії у сучасному світі й самого майбутнього людської цивілізації. Зокрема, він пише наступне: “Монголія орієнтується на багатополарність світу й це природно, тому що сильно опеклась на двоуполарності. Монголія затиснута між Росією та Китаєм, тобто двома природно-політичними полюсами Євразії, й Монголія вічно ризикує стати жертвою короткого замикання між ними як в умовах їхнього стратегічного партнерства, так і в умовах можливого розриву такого партнерства. У деякому сенсі ситуація вічна і безвихідна. У цьому вся складність монгольської проблеми для самих монголів, які стали бачити порятунком у багатополарності світу, де вдавалося б провадити т.зв. багатополарну зовнішню політику. Це аж ніяк не від гарного життя, що виникло навіть таке поняття, як «третій сусід». Такі сусіди мисляться, такими, що перебувають де завгодно, у тому числі й у західній півкулі. У пресі промайнув навіть розпачливий вислів: «Чим далі перебуває третій сусід, тим краще». Із цієї та багатьох інших точок зору кращим третім сусідом не можуть не бути США й, якщо я правильно розумію, США вустами своїх офіційних осіб оголосили себе таким сусідом Монголії. Сусідство завжди накладає певні зобов’язання взаємного характеру. Принаймні, не можна блокуватися з одними своїми сусідами проти інших: неважливо – далеких або близьких. В умовах глобалізації Монголія шукає шляхи виживання всіма можливими засобами й у результаті ненавмисно опиняється посеред Євразії та англосаксонського світу, ризикуючи одного разу отримати удар короткого замикання. Й ті, й інші сусіди мають безумовне право жадати від нас певних зобов’язань перед ними, і ми добре розуміємо це. У той же час і сусіди ближні, і далекі також повинні розуміти незавидне становище свого бідного сусіда, який волає: згляньтесь над нами і не втягуйте нас у жодні блоки” [Дайджест № 13 (49) 2007].

Коли президент Росії Д. Медведєв заявив, що Москва прагне до збереження привілейованих позицій у тих країнах, які раніше входили в зону її впливу, західні журналісти задавалися, зокрема, питанням: чи не ввійде монгольська “політика третього сусіда” у колізію з амбіціями свого північного сусіда? Опитані ними фахівці вважали, що цього не станеться. Фахівець “Chatham House”⁵ К. Браун зазначив: “Монголія хоче розширити свої зв’язки на міжнародній арені, але при цьому Улан-Батор знає, де треба зупинитися” [цит. за: Фогарти 2008]. В. Інфанте, глава монгольського відділу неурядового фонду “Азія”, у свою чергу, сказав: “Не думаю, що Монголія боїться якихось дій з боку Росії, які могли б перешкодити їй у реалізації програми власної національної безпеки” [цит. за: Фогарти 2008]. У радянський час Москва не мусила “ділити” Монголію з іншими. Тепер китайські, американські, канадські, індійські, японські, корейські, європейські, австралійські чиновники та підприємці, як і представники міжнародних установ, ходять владними коридорами країни, зокрема, пропонуючи інвестиції [Wachman 2009, 15]. У 2011 р. С. Демберел, голова Національної Торгово-Промислової Палати (НТПП) Монголії, в інтерв’ю зазначив, зокрема, наступне: “На жаль, «північний сусід», постійно говорячи про дружбу, торгівлю й співробітництво, насправді (на відміну від Китаю, що оточує Монголію прикордонною інфраструктурою) не зробив жодних реальних кроків для того, щоб вирішити ці проблеми. І тим самим усе більше й більше підштовхує Монголію у південному напрямку, при цьому дуже нервово реагуючи на будь-які спроби знайти, для балансу, ще й «третього сусіда». Я кажу все це прямо, може не надто дипломатично, лише тому, що впевнений – співробітництво між Монголією та Росією носить стратегічний характер, а це вимагає найрішучіших дій, а не порожніх компліментів. Інакше може виявитися занадто пізно для того, щоб виправити ситуацію” [Президент НТПП... 2011].

⁵ “Chatham House” – неофіційна назва Королівського Інституту Міжнародних Справ (Лондон, Великобританія).

Монголія намагається різноманітнити свої міжнародні зв'язки, бачачи в цьому гарантію своєї політичної й економічної незалежності. “Ніхто не заперечує, що Китай і Росія є важковаговиками у цьому регіоні, – каже вищезгаданий В. Інфанте. – Але в той же час Монголія розуміє, що диверсифікованість торговельних і дипломатичних відносин додає їй стабільності” [цит. за: Фогарти 2008]. Із цією метою Монголія розширює свою участь у різних міжнародних організаціях і проєктах. Улан-Батор став членом Асоціації країн Південно-Східної Азії (АСЕАН) і намагається ввійти в організацію Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва (АТЕС). З 2000 року 5221 монгольський військовослужбовець брав участь у миротворчій місії в таких країнах як Афганістан, Судан, Ірак та Сьєрра-Леоне. В результаті цього не лише зріс авторитет Монголії на світовій арені, а й покращилася бойова виучка всього складу збройних сил, була забезпечена безпека країни дипломатичних шляхом, – сказав монгольський прем'єр-міністр С. Батболд [У Монголії свйше... 2011, 3].

Монголія бере участь у Шанхайській організації співробітництва (ШОС) як спостерігач. У промові на саміті країн-учасниць і держав-спостерігачів ШОС у Ташкенті в червні 2010 р. президент Монголії Ц. Елбэгдорж заявив, що Монголія, у рамках своєї політики ефективної участі в спільному регіональному політичному та економічному процесі, вважає ШОС одним із важливих каналів, через який вона може брати участь у багатобічному співробітництві центральноазіатського регіону. Президент особливо відзначив, що увагу Монголії привертає ідея здійснення “зразкових” проєктів в області енергетики, дорожнього транспорту та передових технологій [див. також: Tugsbilguun 2008–2009, 91]. Схоже, Росія проявляє очевидну зацікавленість у подальшій активізації участі Монголії у діяльності ШОС [Бойкова 2010]. На думку монгольського суспільно-політичного діяча Б.-Е. Батбаяра, існують деякі причини для того, щоб Монголія не приєднувалася до цієї організації [Баабар 2011]. Мовляв, при створенні даної організації Росія та Китай надавали першочергового значення врегулюванню питань, пов'язаних із кордонами, країн, що нещодавно сформувалися. З 1997 ж року кордони Монголії є демаркаційними, отже, вона є єдиною країною у своєму регіоні, що не має суперечок, пов'язаних із кордонами, не лише із сусідніми, а й всіма іншими країнами. Другим питанням, якому приділяє основну увагу ШОС, є питання про боротьбу з мусульманськими екстремістами та терористами. Монголія ж тримається на відстані від подібних суперечок. За словами Б.-Е. Батбаяра, в останні роки дана організація усе більше набуває ознак військового союзу. Минуло понад 20 років після того, як Монголія офіційно проголосила нейтралітет і неприєднання до будь-якого військового об'єднання. Країна турбується про свою безпеку шляхом активної участі у миротворчій діяльності в рамках міжнародного співтовариства, – пояснює відомий історик і публіцист [Баабар 2011]. До того ж, на думку деяких західних дослідників, членство Монголії в ШОС відрізало б шлях політиці “третього сусіда” [Bedeski 2006, 84; див. також: Iwashita 2008].

Показовою є й ситуація навколо одного з найбільших у світі вугільних родовищ – монгольського Таван-Толгою. Результати конкурсу по ньому були оголошені у липні 2011 р. Уряд Монголії вирішив, що всі три заявки на розробку родовища, які потрапили до short list претендентів, будуть визнані переможцями. Врешті-решт, консорціум за участі російських компаній отримав 36 %, американська гірничорудна компанія “Peabody Energy” – 24 %, а СП китайської та японської компаній – 40 %. На думку дослідників, таке рішення монгольського керівництва ще раз продемонструвало слідування зовнішньополітичній стратегії, спрямованій на дотримання балансу щодо Китаю і розвиток співпраці з “третім сусідом” – стратегії, яка диктує необхідність диверсифікації економічних зв'язків [Глазова 2011; Lee 2011]. Однак у вересні 2011 року Монгольська рада з національної безпеки не схвалила угоду з переможцями тендера на розробку Таван-

Толгою. За неофіційним даними, монгольські чиновники мають намір переглянути розподіл часток Таван-Толгою між учасниками тендера, із цією метою “будуть проведені додаткові переговори” [Таван-Толгой... 2012]. “Дане питання лежить не стільки в економічній, скільки в політичній і геополітичній площині”, – зізнається один з депутатів монгольського парламенту [Китай... 2012, 7]. Монголія, граючи на економічних та енергетичних інтересах впливових держав, сподівається отримати максимум із конкуренції Пекіна, Москви та Вашингтона за свої природні багатства. На думку експертів, Улан-Батор, намагаючись “всидіти на всіх стільцях”, для початку запропонує зацікавленим країнам якусь частину величезного родовища для спільного освоєння [Китай... 2012, 7]. Ще раніше (2009 року) права на розробку великого золото-мідного родовища Оюу-Толгой монгольський уряд віддав альянсу австралійсько-британського концерну “Rio Tinto” і канадської “Ivanhoe Mines”. Відповідно до документа, Монголії в проекті належить 34 %.

Восени 2011 р. під час свого візиту до Великобританії в одному з виступів монгольський президент Ц. Елбэгдорж, зокрема, зауважив: “Монголія є відкритою та вільною країною, що посідає десяте в світі місце по своїм запасам природних ресурсів... Монголія також прагне зберегти збалансованість в економічних стосунках з двома сусідніми державами і дотримується політики розвитку зв’язків із третім сусідом... Ми безумовно враховуємо китайський ринок, тому плануємо прокласти залізницю як у Росію, так і в Китай, а також експортувати природні багатства в інші країни, в тому числі в Японію і Республіку Корея” [Ц. Элбэгдорж... 2011, 2]. “Монголії як повітря потрібна нова залізниця в Китай. От лише будувати гілку слід таким чином, щоб від неї можна було б легко продовжити альтернативні маршрути в Японію та Південну Корею, і таким чином, уникнути потрапляння Монголії під повну енергетичну залежність від Китаю. Це питання нашої національної безпеки”, – переконаний міністр транспорту та будівництва Монголії Х. Баттулга [Китай... 2012, 7]. За словами Б.-Е. Батбаяра, новий принцип під назвою “політика про третього сусіда” був проголошений, виходячи з 300-річного гіркого досвіду, коли Монголія ворогувала з однією з сусідніх країн, ставала васалом іншого сусіда залежно від обставин конкретних періодів [Баабар 2011]. Під цим принципом розуміється встановлення рівноваги сил у відносинах із двома сусідніми країнами, у тому числі в інвестиціях, співробітництві та напрямку безпеки, торгівлі й т.д. “Дійшли думки, що втримання такого балансу є гарантією, що має життєво важливе значення, незалежності та безпеки Монголії в майбутньому. Прийнято закон, що передбачає створення рівноваги у стратегічних інвестиціях, не створюючи переваги для будь-якої країни й стримуючи на рівні 30 %. Монгольський парламент нещодавно назвав «третьім сусідом» приблизно 10 країн, інвестиції яких нас цікавлять”, – зазначає непересічний монгольський діяч [Баабар 2011]. Він підкреслює: політика Монголії про “третього сусіда” не спрямована проти будь-якої країни, у тому числі, проти двох сусідніх країн. Крім цього, у Конституції та інших законах зазначено, що Монголія буде дотримуватися нейтралітету в міжнародних відносинах, не вступаючи у будь-які союзи, спрямовані проти будь-якої країни.

Може здається, що останнім часом апеляції до політики третього сусіда серед монгольського істеблішменту лише почастишали. Наприклад, 9–10 червня 2011 р. в Інституті сходознавства РАН⁶ відбувся третій російсько-китайсько-монгольський форум “Росія, Китай і Монголія: разом назустріч сучасності”. Однак основні побоювання монгольських учених обумовлені проблемою збереження незалежності країни. На думку президента Інституту міжнародних досліджень МАН⁷ Л. Хайсандая, китайська економічна експансія має на меті поступове

⁶ РАН – Російська академія наук.

⁷ МАН – Монгольська академія наук.

поглинання його країни. У зв'язку із цим він підкреслив важливість зовнішньополітичної концепції узагальненого “третього сусіда” Монголії, на роль якого претендують США, Японія та ЄС [Терехов 2011]. 13 вересня 2011 р. у конференц-залі Російського інституту стратегічних досліджень відбувся круглий стіл “Місце Росії та Монголії в сучасній регіональній конфігурації”. У ході круглого стола обговорювалися найбільш актуальні питання регіонального співробітництва та безпеки, проблеми взаємин Монголії з “третьим сусідом”, роль країни у міжнародних регіональних організаціях, пріоритетні напрямки економічного співробітництва Росії та Монголії [Российско-монгольский диалог 2011]. На засіданні, зокрема, виступив директор Інституту стратегічних досліджень Монголії Г. Дамба із доповіддю “До питання про «третього сусіда»”, в якій він розповів про зовнішню політику та міжнародні проекти Монголії з іншими державами. Г. Дамба торкнувся історії Монголії, нагадавши, що лише 100 років тому країна віднайшла свою незалежність. За його словами, перебудова у СРСР, вивід радянських військ із Монголії дозволили провадити політику “третього сусіда”, яким може бути США, Японія, Корея та розвинені країни Західної Європи [Российско-монгольский диалог 2011]. Один з екс-прем'єрів Монголії у розмові з американським дипломатом якось зазначив: “Лише розвиваючись і поєднуючись безпосередньо з іншими демократичними державами з ринковою економікою, особливо з нашими третіми сусідами, такими як США, Японія, Південна Корея та Німеччина, і з регіональними організаціями можемо ми розвивати свій народ і гарантувати наш суверенітет” [Briefing... 2011].

Замість терміну, що маскує проамериканські настрої, доктрина “третього сусіда” – скоріше колективна соціопсихологічна угода, якої монгольська держава та суспільство досягли після демократичної революції 1990 року, – стверджує М.-О. Доржжугдер [Dorjjugder 2011]. Вона базується на самоусвідомленні маленької держави з досвідом підлегливості до сусідніх великих держав та місцевій культурі, що іноді трактується як “найпівнічніше розширення індосфери,” між трьома великими цивілізаціями – християнською, ісламською та конфуціанською Східною Азією. За словами М.-О. Доржжугдера, це також пояснюється самоусвідомленням неопереної ліберальної демократії, розташованої між країнами, якими управляють авторитарні режими, особливо за відсутності регіональної безпеки та механізму інтеграції аналогічно мислячих націй, геополітичної переваги, яку, на відміну від Монголії, мають колишні товариши по соціалістичному табору, країни Східної та Центральної Європи [Dorjjugder 2011]. Не в останню чергу це “третьє сусідство” відбувається на ґрунті доброї волі та історичних щільних зв'язків із іншими країнами, які часто ґрунтуються на спільних цінностях, інтересах чи навіть простій соціальній симпатії. Так, Індія “духовний сусід Монголії”, оскільки більша частина інтелектуальної та культурної монгольської спадщини походить із субконтиненту; Японія – сусід завдяки щедрій підтримці економічного росту Монголії, інтенсивним культурним та гуманітарним відносинам між двома націями, частково внаслідок прояпонського налаштування монгольського суспільства. Сполучені Штати та когорта західних демократичних держав, безсумнівно, також потрапляють до цієї категорії, як і Південна Корея, що є одним із найбільших торговельних партнерів Монголії. Всі ці “третьі сусіди” є державами, що підтримують демократію, та потужними економічними системами, які допомагають обережно балансувати поміж Росією та Китаєм і окреслити місце Монголії на світовій арені [Dorjjugder 2011].

За даними останніх соціологічних досліджень, громадяни Монголії, відповідаючи на питання, кого вони вважають кращим другом і партнером своєї країни, на перше місце поставили Росію, за якою йдуть чотири третіх сусіди – США, Японія, Південна Корея, Європейський Союз, а вже потім – Китай [Китай... 2012, 7]. Найбільш згадуваною серед третіх сусідів є наступна четвірка – США, Японія,

Південна Корея та Німеччина. Зокрема, Президент Монголії наголошує, що Німеччина є основним сусідом Монголії в Європі. Мабуть, не випадково, найбільша діаспора монголів (понад 20 тисяч) спостерігалася в Південній Кореї, друга по чисельності – у Німеччині, третя – у США [Шинкарев 2003].

З огляду на нещодавню історію радянського домінування і страх перед Китаєм, кращим вибором для Монголії є пошук третьої сили. Це – логічний розвиток космополітичного націоналізму Монголії, – стверджують деякі дослідники [Ginsburg 1999, 256]. На думку відомої американської монголістки А. Кемпі, розширення групи країн континентальної Північно-Східної Азії задля включення активних і зацікавлених партнерів через Тихий океан – США та Канади – було особливістю демократичної ери Монголії, і в основному працювало на користь країни [Campi 2004]. Однак такі поглиблені зв'язки несуть загрозливий потенціал – втягнення країни до глобальної політики та міжнародних проблем, як-то війна з тероризмом і т.д. Поряд із тим дослідниця зауважувала, що інтеграція з Північно-Східною Азією, здається, не є вирішенням всіх численних викликів, що стоять перед країною [Campi 2004]. Західний дослідник Е. Портер вважає, що завдяки блискучій міжнародній дипломатії, що майже нікого не ображає, Монголія забезпечила собі спеціальне місце у міжнародних відносинах [Porter 2009, 15]. Старі друзі з радянських днів – усе ще друзі, і нові друзі від західних демократичних держав – однаково добрі друзі. Доктрина “третього сусіда” відправляє повідомлення першим двом сусідам, що є новий сильний гравець, від якого може залежати Монголія. І Китай, і Росія мають враховувати цей фактор, розглядаючи свої відносини з Монголією. Дослідник зазначає: у Сполучених Штатах немає фізичного кордону з Монголією, але у сьогоdnішньому об'єднаному світі це не настільки важливо. Разом із тим Монголія знає, що щоденні стосунки з її східно-азійськими сусідами мають рівне, якщо не більше значення у побудові безпечного та динамічного суспільства. І для Монголії важливо у майбутньому відігравати більшу роль у Північно-Східній Азії [Porter 2009, 15].

Отже, всі “треті сусіди” є державами, що підтримують демократію, та потужними економічними системами, які допомагають обережно балансувати поміж Росією та Китаєм. Окрім США, Японії, Південної Кореї, країн ЄС, Канади, до числа “третіх сусідів” входять також Індія та Австралія. Першими серед цього співтовариства можна назвати США, які, завдяки своїй силі, багатству, демократії і відстані від Монголії, стали дуже цінним джерелом підтримки і безпеки для країни, – зазначає американський дослідник А. Вачман [Wachman 2009, 3]. Загальна конкуренція за вплив в Азії виявляється у специфічній конкуренції за вплив у Монголії. Вагомим аспектом у цій конкуренції великих держав є питання експлуатації мінеральних та енергетичних ресурсів країни. На думку А. Вачмана, Монголія, граючи на економічних та енергетичних інтересах впливових держав, намагається отримати максимум, зокрема і з конкуренції Пекіна, Москви та Вашингтона за свої природні багатства. Вона шукає процвітання та безпеку в стосунках з державами, які, окремо, конкурують одне з одним за власні процвітання та безпеку. Це – геополітичний гамбіт [Wachman 2009, 9]. Наприклад, у КНР іноземні інтереси в Монголії розглядаються як геополітичні чи геостратегічні амбіції, а “треті сусіди Монголії” вбачаються джерелами потенційної загрози. Разом із тим, – каже дослідник, – безпека Монголії, здається, спирається на надто багато факторів, які знаходяться поза її контролем. Найсуттєвіший з них – третя, що виникає у стосунках між двома великими сусідами Монголії та “третіми сусідами”, переважно, – хоча й не винятково – з США [Wachman 2009, 29].

Звертаючи свій погляд на “третіх сусідів”, – США, Японію, Південну Корею, Німеччину, – на країни, які прагнуть до гармонійного та гідного життя своїх громадян, монгольська еліта розуміє, що саме в демократичному устрої полягає головна таємниця їхнього успіху, і не дивно, що саме вони стали для Монголії

новими центрами тяжіння, бажаними партнерами та друзями. Пошук третього сусіда серед розвинутих, демократичних країн на Заході та на Сході – це намагання нарешті звільнитися від історичної долі, волею якою невеликий народ опинився поміж двох гігантів, які намагаються так чи інакше залучити його до своїх сфер впливу. І хоча обидва великі сусіди постійно тиснуть на Улан-Батор у зв'язку із такою політикою, монголи твердо стоять на своєму. Такий досвід відстоювання власної позиції, інтересів, зміна усталеної віками картини світу задля нових перспектив є цікавими й для нашої країни, яка також має могутніх сусідів.

Монгольський досвід доводить слушність диверсифікації політичних та економічних зв'язків для країни із сумним досвідом залежності від іноземців, оточеної й нині набагато сильнішими сусідами. Разом із тим слід зауважити, що нині урядові чиновники та бізнесмени з усього світу виявляють безпрецедентну цікавість до Монголії. Завдяки своїм багатим корисним копалинам країна перетворюється на “гарячу точку” залучення іноземних інвестицій. Економіка країни збільшується на 17 % щорічно⁸, що робить її однією з найбільш швидкозростаючих економік світу [Garvey 2011]. Планується, що економічний ріст складе 15,2 % у 2013 році завдяки зростанню прибутків від гірничорудної промисловості та її впливу на інші сфери, збільшенню вакансій і сприятливих умов для іноземних інвестицій, а також росту галузі тваринництва. Як знаковий розцінили світові ЗМІ візит Ангели Меркель до Монголії у жовтні 2011 року, в розпал європейської кризи, здійснений задля підписання багатомільярдних контрактів в області гірничодобувної промисловості. Вона стала першим німецьким політиком такого рівня, який відвідав Монголію. У результаті укладання Міжурядової угоди про співробітництво у сферах корисних копалин, промисловості та технологій, під час цього візиту комплексне партнерство між двома країнами перейшло на рівень стратегічного партнерства. Згадуючи про цей візит, впливовий щотижневик “The Economist” завершив свій огляд монгольських перспектив промовистими словами: “Монголія може все ще потребувати сусідів, але цілий світ хоче бути її другом” [The Mongolian sandwich 2011]. Характерно, що наприкінці 2011 року Ц. Елбэгдорж звернувся до представників монгольських народів, які перебувають за межами Монголії⁹: “100 років тому наші предки у боротьбі за проголошення національної незалежності та волі спиралися на силу народу. Вони сердечно приймали розкиданих і роз'єднаних своїх співгромадян, у силу чого Монголія стала цілісною країною з єдиним народом. Сьогодні я, як людина, уповноважена тримати державну печатку, хочу звернутися до всіх монголів із закликом стати численнішими, приїхати на свою споконвічну батьківщину... Наші предки споконвіків мріяли щасливо жити разом на цій землі. В історії існування монгольських націй були часи і відродження і спаду. Зараз настає час, коли ми разом можемо творити й успішно розвиватися. У наших руках є можливість вирішувати самим свою долю” [Элбэгдорж 2012, 3].

ЛІТЕРАТУРА

Аюшиева И. Г. Современная концепция внешней политики Монголии – попытка преодоления буферного характера государственности // **Вестник Томского государственного университета**. № 316. 2008 (Ноябрь).

Баабар Б. Вечная обида вечного соседа. (Монхийн хоршийн монхийн гондол). Газета “Одрийн сонин” (№ 226, 21.09.2011 г.) // **Россия и Монголия**. Журнал, 2011. – <http://rusmongol.blogspot.com/2011/11/blog-post.html>

⁸ У 2011 р. економічне зростання Монголії склало 17,3 %.

⁹ Промова на урочистому засіданні Великого Державного Хуралу, який 29 грудня 2011 року провів Урочисті збори із приводу 100-річчя декларації незалежності Монголії та відновлення національної волі.

Бойкова Е. Российско-монгольские отношения в контексте региональных связей в ЦА // **Новое восточное обозрение**. Интернет-журнал, 2010. – <http://journal-neo.com/?q=ru/node/2856>

Борділовська О. А. **Зовнішня політика Республіки Індія у постбіполярний період (1991–2008)**. Київ, 2008.

Глазова А. В. Перспективы развития российско-монгольских отношений // **Российский институт стратегических исследований (РИСИ)**. 2011. – <http://www.riss.ru/upload/activity/56/Перспективы%20развития%20российско-монгольских%20отношений.pdf>

Дайджест № 13 (49) ежедневных монгольских газет и сообщений Агентства МОНЦАМЭ с 1 по 10 мая 2007 года. – <http://rudocs.exdat.com/docs/index-76191.html>

Китай активно осваивает месторождения соседней Монголии // **Новости Монголии**. № 4. 27.01.2012.

Кобзев Д. “Революция юрт”: Военные интересы США в Монголии столкнулись с Олимпиадой, учения Khaan Quest отложены // **Информационное агентство REGNUM**. 02.07.2008. – <http://www.regnum.ru/news/1022260.html>

Концепция национальной безопасности Монголии // **Азиатская библиотека**. – http://asiapacific.narod.ru/countries/mongolia/conception_of_security/conception_1.htm

Кузьмин Ю. В. К проблеме “третьего соседа” Монголии // **Пятые восточные чтения**. Иркутск, 2007.

Лиштованный Е. И. Современные геополитические тенденции и Монголия // **Байкальский регион и геополитика Центральной Азии: история, современность, перспективы**. Материалы международного научного семинара-совещания. Иркутск, 2004.

Михалёв А. В. Монголия в XXI в.: геополитика и глобализация // **Цивилизационные процессы на Дальнем Востоке: Монголия и ее окружение**. Материалы научных круглых столов. Москва, 2005.

Президент НТПП Монголии С. Дэмбэрэл: “Сегодня наша палата – в двадцатке лучших!” // **Россия и Монголия**. Журнал. 3.05.2011. – <http://rusmongol.blogspot.com/2011/05/blog-post.html>

Родионов В. А. Третий “коллективный” сосед как фактор суверенитета современной Монголии // **Цивилизационные процессы на Дальнем Востоке: Монголия и ее окружение**. Материалы научных круглых столов. Москва, 2005.

Российско-монгольский диалог // **Российский институт стратегических исследований (РИСИ)**. 14.09.2011. – http://www.riss.ru/meroprijatija_risi_/?activityId=56/

Таван-Толгой не дошел до Гонконга // **Газета.Ru**. 13.01.12. – http://www.gazeta.ru/financial/2012/01/13/kz_3961901.shtml

Терехов В. Ф. К итогам очередного форума “Россия, Китай и Монголия: вместе навстречу вызовам современности” // **Российский институт стратегических исследований (РИСИ)**. 15.06.2011. – http://www.riss.ru/aktualnye_kommentarii/?commentsId=170/

У Монголии свыше пяти тысяч военных-миротворцев // **Новости Монголии**. № 43. 28.10.2011.

Фогарти Ф. Зачем Монголии “третий сосед” // **ВВС. Русская служба**. 10.09.2008. – http://news.bbc.co.uk/hi/russian/international/newsid_7608000/7608229.stm

Ц. Элбэгдорж: уверен, что Монголия идёт в правильном направлении // **Новости Монголии**. № 43. 28.10.2011.

Шинкарев Л. “Лучше по своей прихоти нуждаться, чем по чужой воле преуспевать” // **Известия**. 20.02.2003. – <http://www.izvestia.ru/news/273260>

Элбэгдорж Ц. Пусть вечно живет моя Монголия! // **Новости Монголии**. № 1. 06.01.2012.

Auslin, Michael. A "Third Neighbor" Strategy for Asia // **American Enterprise Institute for Public Policy Research**, 2008 (October), № 3.

Batbayar Tsedendamba. Geopolitics and Mongolia's Search for Post-Soviet Identity // **Eurasian Geography and Economics**, 2002, 43, № 4.

Batbayar Tsedendamba. Foreign policy and domestic reform in Mongolia // **Central Asian Survey**, 2003 (March). Vol. 22. Issue 1.

Bedeski, Robert E. Mongolia as a Modern Sovereign Nation-State // **The Mongolian Journal of International Affairs**, 2006. № 13.

Borowiec, Steven. Why All Roads Lead to Mongolia // **The Diplomat**. September 14, 2011. – <http://the-diplomat.com/2011/09/14/why-all-roads-lead-to-mongolia/comment-page-1/#comments>

Briefing: Mongolia Moves Toward Europe // **Commission on Security & Cooperation in Europe: U.S. Helsinki Commission**. October 12, 2011. – <http://csce.gov/>

Campi, Alicia. Mongolia in Northeast Asia – the new realities // **U.S.-Mongolia Advisory Group, Inc.** 2004. – http://usmongoliagroup.com/article_northeastasia.htm

Campi, Alicia J. U.S. Government policies towards Mongolia in the last 20 years – A review // **Mongolian & Tibetan Affairs Commission / Mongolian & Tibetan Quarterly**. – http://www.mtac.gov.tw/mtac_quarterly/quarterly_e/7/1292554591.pdf

Dorjjugder Munkh-Ochir. Mongolia's "Third Neighbor" Doctrine and North Korea // **Brookings Institution**. January 28, 2011. – http://www.brookings.edu/papers/2011/0128_mongolia_dorjjugder.aspx

Garvey, Paul. Mineral riches drive Mongolia's dream transformation // **The Australian**. September 16, 2011. – <http://www.theaustralian.com.au/business/economics/mineral-riches-drive-mongolias-dream-transformation/story-e6frg926-1226138294851>

Ginsburg T. Nationalism, Elites, and Mongolia's Rapid Transformation // **Mongolia in the Twentieth Century: Landlocked Cosmopolitan**. New York, London, 1999.

Iwashita, Akihiro. The Shanghai Cooperation Organization and Japan: Moving Together to Reshape the Eurasian Community // **Brookings Institution**. January 28, 2008. – http://www.brookings.edu/articles/2008/0128_asia_iwashita.aspx?1

Lee, Peter. Mongolia hands it to a cast of neighbors // **Mongolian views**. 9.30.2011. – <http://www.mongolianviews.com/2011/09/mongolia-hands-it-to-cast-of-neighbors.html>

Mitchell, Michael J. Mongolia: A Delicate Balancing Act // **Asian security handbook: terrorism and the new security environment** / Edited by William M. Carpenter and David G. Wiencek. 3rd ed. New York, London, 2005.

Mongolia's Foreign Policy... 2011. – Mongolia's Foreign Policy in the 21st Century. A Statesman's Forum with Tsakhia Elbegdorj, President of Mongolia // **Brookings Institution**. – http://www.brookings.edu/events/2011/0616_mongolia.aspx

Mongolia's Foreign Policy... 2011a. – Mongolia's Foreign Policy in the 21st Century. A Statesman's Forum with Tsakhia Elbegdorj, President of Mongolia // **Brookings Institution**. June 16, 2011. – http://www.brookings.edu/~media/Files/events/2011/0616_mongolia/20110616_mongolia.pdf

Ochirbat P. Mongolia's efforts toward peace and stability in North East Asia // **The Mongolian Journal of International Affairs**, 2007. Number 14.

Olzvoy Khumbagyn. A Mongolian's View of Economic Development and Cooperation in Northeast Asia // **6th Northeast Asia Economic Forum**. Honolulu, 1996.

Porter, Edgar A. Mongolia, Northeast Asia and the United States: Seeking the Right Balance // **Ritsumeikan Journal of Asia Pacific Studies**, 2009 (Dec.). Vol. 26.

President Enkhbayar addresses... 2007. – President Enkhbayar addresses at the Center for Strategic and International Studies in Washington DC. Mongolia's Foreign Policy: Efforts Towards Regional Peace and Security // **Embassy of Mongolia**. – http://www.mongolianembassy.us/mongolia_and_usa/mongolian_presidents_visit_to_us.php

Soni, Sharad K. Mongolia's Security Thinking and Outside World: A Reappraisal // **Bimonthly Journal on Mongolian & Tibetan Current Situation** (Taipei), 15:6, 2006 (November).

Soni, Sharad K. India-Mongolia Relations: Implications for Regional Cooperation in North East Asia // **Mongolian & Tibetan Affairs Commission / Mongolian & Tibetan Quarterly**, 2008. – http://www.mtac.gov.tw/mtac_quarterly/quarterly_e/2/1249109132.pdf

Soni, Sharad K. Towards Confidence Building: Sino-Mongolian Relations in the Post-Cold War Era // **The Asian Scholar**. Issue № 4. – <http://www.asianscholarship.org/asf/ejournal/articles/Sharad%20K%20Soni2.pdf>

The Mongolian sandwich // **The Economist**. – Oct. 8th 2011. – <http://www.economist.com/node/21531521>

Tugsbilguun T. Does the Shanghai Cooperation Represent an Example of a Military Alliance? // **The Mongolian Journal of International Affairs**, 2008–2009. № 15–16.

Wachman, Alan M. Mongolia's Geopolitical Gambit: Preserving a Precarious Independence While Resisting "Soft Colonialism" // **East Asia Institute (EAI) Fellows Program Working Paper Series**. № 18. 2009 (May).

Wang Peiran. Mongolia's Delicate Balancing Act // **China Security**, 2009. Vol. 5, № 2.

Wang Wei-fang. "Pan-Mongolism" and U.S.-China-Mongolia Relations // **China Brief. A journal of analysis and information**, 2005 (May 5). Vol. V. Issue 10.

М. А. Таран

**РЕГІОНАЛЬНІ ВИМІРИ
ТА ГЛОБАЛЬНА ПРОЕКЦІЯ “М’ЯКОЇ СИЛИ”:
ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КИТАЮ НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.**

У представленій статті розглядається спектр зовнішньополітичних установок, концепцій та концептів, які на загальнотеоретичному рівні характеризують зовнішню політику КНР у ХХІ ст. Фактологічний матеріал, пов’язаний із зовнішньополітичною активністю Пекіна, демонструє, яким чином наявна концептуальна основа реалізується на найбільш важливих, на думку автора, напрямках відносин: із США, Тайванем, Японією, Африкою та Латинською Америкою. У висновках йдеться про те, що китайська зовнішня політика більше керується практичними, реалістичними та економічно детермінованими підходами, аніж ідеологічно-ідеалістичними.

Новий ідейно-теоретичний багаж.

Інтерес і навіть захоплення плодами китайської цивілізації (кухнею, мистецтвом, мовою тощо) були значущим елементом розвитку людства з моменту, коли історія стала всесвітньою. Культурний феномен Піднебесної притягував до себе різні верстви західних суспільств: інтелігенцію, торгівців, політиків [див. досить цікаву в цьому плані роботу: Jones 2001]. Проте навіть більшу частину ХХ століття Китай залишався хоча й помітним, але все ж більшою мірою пасивним учасником глобальних процесів.

“Ера Ден Сяопіна” та успіхи в соціально-економічних перетвореннях, які стали очевидним явищем у 1990-ті рр., суттєво підвищили статус країни у світовій політико-економічній системі. Китай відійшов від синоцентризму та сприйняв глобалізацію і вестернізацію, що зменшило концептуальну відстань між ним та зовнішнім світом. Саме в останнє десятиліття ХХ ст. склалися передумови для активізації ролі Китаю в міжнародних відносинах: Ден Сяопіну вдалося передати владу фактично своєму ідейному спадкоємцю, представникові “третього покоління” керівників – Цзян Цземіню; економічні реформи стали на шлях незворотності; КНР накопичила достатній фінансово-економічний потенціал для виходу на арену світової економіки; розпочалася т.зв. “четверта модернізація” – реформи у збройних силах КНР – Народно-визвольній армії Китаю (НВАК). Політичний, економічний та військовий потенціали КНР (або “сукупна державна потужність”) на початку ХХІ ст. об’єктивно змушували нове китайське керівництво на чолі з Генеральним секретарем та Головою КНР Ху Цзіньтао адаптувати зовнішньополітичний курс до вже глобального міжнародно-політичного статусу країни, а також до світу, який швидко глобалізовується.

Зовнішня політика КНР протягом тривалого часу ґрунтувалася на проголошених ще у грудні 1953 р. тогочасним прем’єром Чжоу Еньлаєм “П’ятьох принципів мирного співіснування” (взаємоповага до суверенітету та територіальної цілісності, заперечення агресії, невтручання у внутрішні справи, рівність і взає-

мовигода, мирне співіснування). Як свідчать історичні факти, коли це було вигідно, Пекін користувався цими формулюваннями. І в той же час вони ігнорувалися, коли з'являлася відповідна політична кон'юнктура. Сьогодні звернення до цих принципів не таке часте, але вони не покладені "під сукно" повністю, а знаходять продовження і в інших зовнішньополітичних установках.

Наприкінці 1980-х та в 1990-ті рр. спочатку китайські політологи, а потім і політики озвучили нові концептуальні підходи Китаю щодо світової політики: світ рухається у бік багатополюсності; існує необхідність формування нового світового порядку; головними загрозами миру та розвитку є політика з позиції сили та гегемонізм. На XVI з'їзді Комуністичної партії Китаю (КПК) Цзян Цземінь у своєму прощальному виступі заявив: "Ми проти будь-яких форм гегемонізму та силової політики. Китай ніколи не прагнути гегемонії і не вдаватиметься до експансії" [Jiang Zemin's report... 2002].

"Нова концепція безпеки" Китаю, яка доктринально та практично почала формуватися в середині 1990-х рр., одним із принципів проголошує багатостороннє співробітництво як один із стимулів просування в бік багатополюсності. Хоча вона і спрямована перш за все на "формування азійського... прокитайського регіонального співтовариства", проте принцип взаємної вигоди стосується і відносин на глобальному рівні [Боровой 2007, 7; 11; 13]. Найбільш динамічним в економічному плані регіоном світу залишається Азійсько-Тихоокеанський регіон (АТР). І, на думку А. Свешнікова, «китайці бачать всі передумови для перетворення своєї країни в центр регіону світу, який розвивається найбільш динамічно і, на цій основі, в "серединну державу" нової світової структури» [Свешников 2001, 132].

Більш справедливий, багатополюсний світопорядок, де відносини між державами ґрунтуються на засадах рівноправності, на думку китайських зовнішньополітичних стратегів, відповідає визначенню "гармонійний світ" (*hexie shijie*). Останній фігурує як якась кінцева точка розвитку міжнародної системи за участі Китаю. Така "гармонійність" забезпечується тим, що великі держави відмовляються у міжнародних відносинах між собою застосовувати принцип сили, і заперечує принципи реалізму та неореалізму, згідно яких міжнародна система характеризується об'єктивними суперечностями між великими державами, неминучістю конфліктів та відповідним балансом сил. Безпека, в такому контексті, ґрунтується не на військових союзах або військовому потенціалі, а на взаємній довірі та спільному інтересі [Qang 2000, 78].

Такий підхід корелюється з установкою Ден Сяопіна, яка неодноразово дублювалася і Цзян Цземінем: "Ми повинні послідовно проводити в життя курс товариша Ден Сяопіна – триматися в тіні і намагатися нічим не проявляти себе, іншими словами, ні в якому разі не заходити вперед..." [цит. за: Галенович 2003, 215–217]. Китайська "багатополюсна гармонія" – результат поступальної консенсусної еволюції міжнародної системи. Пекін, іншими словами, не має наміру кидати виклик світопорядку, останній має трансформуватися в результаті покращення моделі співробітництва, в якій Китай як експортоорієнтовна країна має значні економічні переваги, а не має бути результатом використання фактору сили.

Як відповідь на дискусії стосовно можливих негативних наслідків зростання китайської економічної та військової потужності – використання Пекіном економічної зброї для посилення політичного впливу чи застосування сили – у 2003 р. Чжен Біцзянь, впливовий радник Ху Цзіньтао, запропонував термін "мирне піднесення Китаю" (*zhongguo heping jueqi*). Але представлення цієї концепції західній аудиторії [Zheng 2005] викликало новий виток дискусії навколо питання: якщо піднесення Китаю може бути мирним, то що буде потім, після досягнення фази підйому? Визнаючи політичну доцільність терміна, китайські лідери відклали

його на полицю риторики і почали використовувати фразу “мирний розвиток Китаю”, який концептуально подібний, але не зовсім ідентичний попередньому поняттю.

У науковому середовищі дискусія щодо спрямованості “мирного розвитку Китаю” концептуалізувалася в іншому терміні – “велика стратегія Китаю” (*China's grand strategy*). Це поняття має цілу гамму підходів, які загалом об’єднує спроба визначити стратегічні національні пріоритети та засоби їхнього досягнення [див., зокрема: Бергер 2006; Goldstein 2005; Gill 2007; Guo 2006]. “Велика стратегія” – комплекс засобів для досягнення “комплексної державної потужності” [Tellis 2009, 27]. Це і “широке завдання модернізаційних зусиль Китаю досягти багатства, сили, відновивши, таким чином, свої позиції значного міжнародного впливу та статусу, яким володів Китай до цього більшу частину свого існування” [Garver 2005, 1].

Поєднуючи установки китайського керівництва на уникнення конфліктів, сприяння формуванню багатополюсного світу з динамічним зростанням політичного, економічного та військового потенціалу країни, низка авторів, припускаючи, що перетворення Китаю на світову наддержаву є процесом неминучим, запропонували застосування теорії “гегемонії співробітництва” (*the theory of cooperative hegemony*). У нашому контексті гегемон, який налаштований на співробітництво, використовує економічний вплив для розвитку відносин із малими державами. Зокрема, для досягнення швидких результатів у політичних переговорах такий вид держави максимально використовує фактор стимулювання, більше схильний не до диктату сили, а до, нехай і асиметричного, проте розподілу влади. Пекін розглядає економічне зростання як ключ до досягнення “комплексної державної потужності” і не покладається цілком на військовий інструмент задля посилення своєї безпеки [Castro 2006, 86–92].

Зіставлення зовнішньополітичних формулювань та практичних кроків дало підстави академічним колам характеризувати поведінку Китаю як на глобальному, так і на регіональному рівнях, застосовуючи термін “м’яка сила” (*soft power*). Теорія “м’якої сили” у прикладенні до Китаю має чималу літературу та досить широке коло характеристик. До компонентів “м’якої сили” належать: міжнародна торгівля, інвестиції, сприяння в розвитку, дипломатичні ініціативи, культурний вплив, гуманітарна допомога, освіта, туризм [China’s... 2008, 3]. У Китаї концепт “м’якої сили” було підхоплено експертними колами, і він набув широкого вжитку. Не існує, щоправда, консенсусу у визначенні цього поняття. Його китайські переклади залежать від семантичного наповнення конкретного вченого (*ruanquanli*, *ruanguoli*, *ruanlilang*) [Pang 2005, 62]. Але в цілому їм властива загальна ідея автора концепції “м’якої сили”, американського політолога Дж. Ная, щодо важливості таких ключових ресурсів цього виду політики держави, як: культура, політичні цінності та ідеї, а також зовнішня політика [Nye 2004, 18–19, 30–32]. Автори звертають увагу на використання Пекіном таких методів та механізмів досягнення своїх завдань, як: підтримка динамічного політичного діалогу та одночасного економічного проникнення; використання фактора гуманітарної допомоги; розвиток культурно-соціальних контактів на рівні суспільств. На сьогодні, м’яка сила Китаю залежить від таких ресурсів, як: китайська модель розвитку, зовнішня політика, сконцентрована на пріоритетах мирного піднесення або теоріях мирного розвитку та китайській цивілізації [Young, Jong 2008, 461].

Психологічно-іміджевою стороною і зримим результатом політики “м’якої сили” стало, зокрема, проведення Олімпійських ігор у Пекіні у 2008 р. Олімпійські ігри, попри декларовані принципи, часто-густо поєднуються з політичними мотивами. Так було і під час Берлінської Олімпіади 1936 р., Сеульської 1988 р., коли в Республіці Корея почався новий етап демократичного розвитку. Величезні

витрати та грандіозне відкриття, на думку багатьох спостерігачів, забезпечили КНР новий імідж в очах світового співтовариства, імідж держави, що динамічно розвивається в економічному й технологічному плані. Водночас питання прав людини, Тибету тощо, які постали під час підготовки до цих ігор, і які китайському керівництву в цілому успішно вдалося нейтралізувати, на думку західних авторів, засвідчили також і досить суперечливу відповідність КНР міжнародним нормам та універсальним політичним цінностям [De Lisle 2009, 180].

У якості одного з інструментів “м’якої сили”, який повинен сприяти розвитку суспільних та культурних відносин, популяризовувати Китай, китайську цивілізацію і загалом сприяти створенню іміджу КНР як носія унікальних культурних цінностей глобального значення, розглядаються Інститути Конфуція. Перший Інститут Конфуція було створено у 2004 р. в Сеулі і на сьогодні мережа цих культурно-освітніх установ швидко зростає. Вони знаходяться практично на всіх континентах і є своєрідною китайською альтернативою аналогічним західним освітньо-культурним закладам на кшталт німецького Інституту Гете. Відкриття Інститутів Конфуція та сприяння у просуванні китайської мови й культури значною мірою було пов’язане з дискусіями у США та Європі щодо “китайської загрози” – стурбованості розбудовою Китаєм своїх збройних сил та можливістю використання економічного тиску [Paradise 2009, 655–657]. Звичайно, Інститути перш за все спрямовані на посилення академічних обмінів та контактів, на сприяння більшої глобалізації китайської культури та мови, і політичний підтекст тут не може бути на поверхні. Але залишається фактом, що навіть вище китайське політичне керівництво, зокрема Ху Цзіньтао у жовтні 2007 р., закликав до «посилення “м’якої сили” китайської культури» [Hu Jintao calls... 2007].

Теоретико-концептуальні формулювання, що стосуються характеру зовнішньої політики у ХХІ ст., доповнилися ще одним – теорією “Пекінського консенсусу”. У 2004 р. вийшла книга старшого радника інвестиційної компанії “Голдман Сакс” та професора за запрошенням Університету Цінхуа Д. Рамо під назвою “Пекінський консенсус” [Ramo 2004]. Термін досить швидко набув міжнародного поширення, в тому числі почав активно використовуватися китайськими науковцями. По суті, це теоретична концепція-узагальнення комплексної моделі розвитку Китаю. На думку Рамо, “Пекінський консенсус” складається із трьох теорем: китайська модель розвитку ґрунтується на інновації; китайська модель розвитку тяжіє до стійкості та рівноправності; Китай бореться за самовизначення у зовнішній політиці. Китайська парадигма розвитку надає певний емпіричний досвід країнам, що розвиваються в обставинах, коли є “Вашингтонський консенсус” (термін Д. Вільямсона з Інституту світової економіки, що з’явився в 1990 р. як пропозиція серії реформ для вирішення латиноамериканських економічних проблем: реформа податків, торговельна лібералізація, лібералізація прямих іноземних інвестицій, дерегуляція тощо. Ці заходи стали синонімічними терміну “неолібералізм” та “політика МВФ” [Williamson 2000]). Китайська модель представлена як альтернатива неоліберальним принципам реформування для держав із перехідною системою, впровадження яких у багатьох випадках призводило до поглиблення фінансово-економічних та соціальних криз. Тези Рамо перегукуються з такими словами китайських керівників, як “наукова концепція розвитку”, яка передбачає поступальні обережні нововведення. Теорія “Пекінського консенсусу” була сприйнята в КНР позитивно не стільки завдяки її обґрунтованості, а як «відправна точка, яка спровокувала вибух інтересу до обговорення історичного значення “китайської моделі”, її застосування у глобальному масштабі...» [Карнеєв 2007, 56].

Але сучасна зовнішня політика КНР більшою мірою ґрунтується на прагматизмі, ніж на ідеологічних засадах. На відміну від домінування ідеології в маоїстську

епоху, вищенаведені політичні та наукові теоретичні формулювання лише відображають характер зовнішньополітичної діяльності Пекіна на глобальному та регіональному рівнях. Поведінка Китаю на міжнародній арені визначається такими трьома історично детермінованими факторами: національна модернізація, менталітет жертви історичної несправедливості з боку сильних країн та погляди на оборонну стратегію [Medeiros 2009, 7–13].

Основними практичними завданнями китайської дипломатії в сучасних умовах можна визначити такі:

- Розбудова відносин із США та унеможливлення виникнення будь-якої коаліції, спрямованої проти Китаю;
- Запевнення азійських сусідів у мирному характері китайської політики;
- Збереження “зони миру” навколо Китаю (“мирного оточення”) як однієї з головних передумов забезпечення сталого та стабільного розвитку;
- Забезпечення та диверсифікація доступу до природних ресурсів (насамперед енергетичних), які необхідні для наповнення китайського “економічного двигуна”;
- Сприяння економічному співробітництву як додатковому фактору зростання китайської економіки та “комплексної державної потужності”.

Прагматизм, партнерство та багатополюсність.

Як зазначалося вище, китайська дипломатія, слідуючи принципам обережності, поступальності та уникнення конфліктів, більше спирається на економічну складову та політично-іміджеву гру, аніж на політико-військовий авторитет і тиск. Китай не опонує і не критикує відкрито глобальні міжнародні інституції (ООН, СОТ, МВФ, Світовий Банк тощо), він лише демонструє свою позицію у рамках їхньої діяльності. Пекін діє начебто знизу міжнародної ієрархії. У практичній площині новітні китайські підходи до зовнішньої політики проглядаються у відносинах на двосторонньому та регіональному рівнях.

“Не друзі й не вороги” (відносини зі США)

Відносини з Вашингтоном визнаються в Пекіні як життєво важливі. Нормалізація американсько-китайських відносин із початку 1970-х рр. на антирадянській основі та початок реформ Ден Сяопіна сформували досить динамічну та взаємовигідну модель. Саме американські інвестиції та технології стали одним із найголовніших зовнішніх факторів модернізації китайської економіки. Наприклад, у другій половині 1980-х рр., коли КНР вже впевнено стала на рейки ринкових перетворень, американські інвестиції були другими за обсягом, після гонконгівських [Котляров 2003, 247].

Основні установки китайської політики щодо США були артикульовані ще Ден Сяопіном (до речі, його перший офіційний закордонний візит в якості китайського лідера був саме до США): “збільшувати довіру, зменшувати проблеми, посилювати співробітництво та уникати конфронтації” (*zengjia xinren, jianshao mafan, jiaqiang hezuo, bu gao duikang*). У період Цзян Цземіня ця формула дещо скоротилася – “розвивати співробітництво та уникати конфронтації” (*fazhan hezuo, bu gao duikang*) [Zui Gao Juese... 2004].

Сполучені Штати перетворилися на один з основних локомотивів глобалізації та вестернізації Китаю. Економічне взаємотягіння на початку XXI ст., обсяги торгівлі, інвестицій тощо, переросли в іншу фазу економічного взаємодоповнення – “комплексну взаємозалежність” [Zhao, Liu 2010]. Американський вчений Д. Лемптон для образної передачі характеру цих відносин використав китайський вираз “одне ліжко – два сні” (*tongchuang yimeng*) [Lampton 2001]. У 2010 р. головним торговельним партнером, а також експортним ринком для КНР були

США. У той же час останні є лише четвертим за значенням імпортером до Китаю, поступаючись навіть Тайваню. Негативний для Вашингтона баланс у торгівлі з Пекіном на той же рік складав понад 273 млрд. дол. Така статистика розглядається американською стороною в тому числі як загроза національній безпеці, оскільки завдає шкоди виробництву. Для Китаю величезне позитивне сальдо є безумовно досить впливовим фактором для пом'якшення політичних та ідеологічних суперечок.

Дещо парадоксально, проте цілком природно, що попри торговельно-економічне та технологічне взаємопроникнення, зберігається низка суттєвих політико-ідеологічних та стратегічних розбіжностей. Дві держави є носіями різного історичного досвіду, власних цінностей, які претендують на універсалістський характер. Питання прав людини, Тайваню, Тибету та ін. віддзеркалюють не лише певну внутрішньополітичну кон'юнктуру, але й своєрідну боротьбу за власну політичну самоідентифікацію. Китайський підхід до відносин із США – своєрідне поєднання використання співробітництва та стратегії балансування.

Міжнародний контекст відносин між США та КНР у XXI ст. полягає в їхньому системоформуючому характері. Це відносини між наддержавою та найбільшою державою, що розвивається. Вже на самому початку президентства Дж. Буша Китай було названо “стратегічним конкурентом”. А незабаром, після подій 11 вересня 2001 р. Пекін вже перетворився на “стратегічного союзника”.

Такі метаморфози декларацій та політичного курсу не випадкові. Вони свідчать про значний регіональний та глобальний вплив КНР, який посилюється. Стратегія США у Східній Азії XXI ст. будується з урахуванням інтересів та потенціалу Пекіна. Позиція останнього не є суголосною американській (згадати хоча б резолюції РБ ООН по Іраку, Ірану чи Лівії, коли китайський представник не підтримав силові сценарії, але й не ветоував їх).

Змішуючись, позитивні та негативні образи США в уяві китайської еліти та суспільства створюють своєрідні політичні установки. Ставлення до американських громадян формується на основі уявлень про рівень життя, державну потужність, технології, високий ступінь громадянських та релігійних прав, популярну культуру тощо. У той же час у Китаї постійно звертається увага на американську політику подвійних стандартів. Дуже часто як в офіційних, так і наукових публікаціях відслідковується точка зору, що Китай є жертвою такої політики Вашингтона. У якості аргументів наводяться приклади з інцидентом, пов'язаним з американським літаком-розвідником EP-3 у 2001 році, в результаті зіткнення з яким загинув китайський пілот, бомбардування посольства КНР у Белграді в 1999 р., коли загинуло троє китайських дипломатів, опозиція конгресу США у середині 1990-х рр. намірам Пекіна прийняти Олімпійські ігри, продажі зброї Тайваню тощо. У китайських публікаціях стратегічними цілями політики Сполучених Штатів називають “розкол” (*fenhua*) та “вестернізацію” (*xihua*) Китаю.

Американська військова присутність в АТР та розвиток військово-політичного союзу з Японією розглядаються в Пекіні як загроза. Американському та китайському політичному істеблішменту притаманна спільна риса – недовіра до стратегічних намірів один одного. І Пекін, і Вашингтон бачать один в одному конкурентів. Але, в той же час, мова не йде про пряму воєнну загрозу один одному [Китай... 2007, 20]. У цьому контексті йдеться про непряме військово-стратегічне протистояння, де, з одного боку, Пекін досить швидко здійснює модернізацію армії для підвищення паритетності свого військового потенціалу в ситуації стратегічного тиску (американсько-японський альянс, американські війська на Півдні Корейського півострова, Тайвань). Вашингтон, у свою чергу, прагне й надалі утримувати військово-політичну ініціативу у Східній Азії.

Найбільш вибухонебезпечною проблемою у двосторонніх американсько-китайських відносинах залишається питання Тайваню. “Тайванська проблема”, фактично, є єдиною проблемою, яка містить у собі зерна військової конфронтації. Пекін розглядає американську політику щодо острова як таку, яка спрямована на довгострокове, фактично, незалежне існування Тайбея як політичного утворення [Kennedy 2007]. Продаж американської зброї на острів, наголошення Вашингтона на неприпустимості застосування сили проти острова, підтримання хоча й неофіційних, проте досить динамічних контактів із тайванськими політичними колами сприймаються Пекіном як втручання у внутрішні справи Китаю.

Політика “подвійного стримування” (*dual deterrence*) КНР і Тайваню від військового конфлікту, яку США проводили з моменту початку Корейської війни, продовжує розвиватися і доповнюватися новими елементами і сьогодні. Для Вашингтона конфлікт у Тайванській протоці, який означатиме зіткнення американських збройних сил із китайськими, є одним із найнебажаніших сценаріїв [Lin 2007, 221]. Аналіз формулювань трьох американсько-китайських комюніке (1972, 1978 та 1982), а також “Закону про відносини з Тайванем” 1979 р., дає підстави визначити американський підхід щодо китайсько-тайванського конфлікту як політику “стратегічної невизначеності” (*strategic ambiguity*). Вона полягає в утриманні Вашингтона від чіткого визначення своєї поведінки у випадку можливого збройного зіткнення між китайськими і тайванськими збройними силами. Це є стримуючим фактором для Пекіна, адже ймовірність залучення американських збройних сил залишається. У той же час для Тайбею залишається незрозумілим: в якому випадку, в якій кількості і який буде ступінь залученості військ США у такому випадку. Це, на думку американських стратегів, змушує тайванську владу бути більш поміркованою і не вдаватися до провокаційних кроків. Із приходом до влади на острові лідера пронезалежницької Демократичної прогресивної партії (ДПП) Чень Шуйбяня адміністрація Дж. Буша-молодшого активно взялася за проведення лінії “подвійного запевнення” (*dual reassurance*). Вашингтон, як непрямий модератор відносин між сторонами Тайванської протоки, намагається донести до Пекіна позиції непідтримки ідеї тайванської незалежності. У відносинах із Тайбеєм американські адміністрації продовжують підтверджувати свої гарантії безпеки Тайваню, але лише у випадку поміркованої та відповідальної політики щодо материка.

Тайванська політика Пекіна: корекція тактики за незмінності стратегії

Тайвань продовжує залишатися надзвичайно чутливою політичною темою для КНР. Для Пекіна повернення Тайваню під свій політичний контроль органічно вплетене у “велику стратегію” Китаю. Можна виділити принаймні три фактори, які засвідчують, що розв’язання “тайванської проблеми” значно прискорить соціально-економічну модернізацію, посилить політичний вплив КНР на світовій арені, а також значно підвищить авторитет КПК у китайському суспільстві. Це: відновлення історичної справедливості (“повернення Тайваню в лоно Батьківщини” як подолання наслідків громадянської війни); економічне посилення КНР за рахунок включення тайванської виробничо-технологічної системи в материкову; приєднання острова має і стратегічне значення, воно дозволило б Китаю прорвати своєрідний стратегічний обмежувальний пояс і мати безперешкодний доступ до Тихого океану.

Починаючи із приходу Ху Цзіньтао до політичного керма країни, Пекін поступально розвивав нові підходи до “тайванської проблеми”. Відхід від більш жорсткої та наступальної тактики щодо Тайваню був пов’язаний із низкою

суб'єктивних та об'єктивних причин. Економічне співробітництво довело свою взаємовигідність. Тайванські інвестиції та технології все ще залишаються одним із ключових факторів модернізації китайської економіки. Ставка на військово-дипломатичний тиск під час президентських виборів на Тайвані 1996 р., коли продовжилися масштабні військово-морські навчання зі стрільбами ракет поблизу територіальних вод острова чи “Біла книга”, випущена напередодні наступних президентських виборів на острові, в якій підкреслювалася можливість військового сценарію, виявилися контрпродуктивними. У обох випадках перемогли президенти, які були небажаними для Пекіна.

Оновлена стратегія дещо нагадує політику “говорити м’яко та тримати велику палицю”, або одну з китайських стратагем “посміхатися й тримати ніж за спиною”. Вістря каральної зброї пекінської дипломатії спрямоване як на прибічників тайванської незалежності, так і на Вашингтон у якості попередження останнього про неприпустимість підтримки сепаратистських ідей на острові. Основним знаряддям такого попередження є прискорена модернізація НВАКу і, зокрема, регулярне збільшення кількості ракет навпроти Тайваню. (За останніми даними, їх понад тисячу).

У той же час саме в ХХІ ст. у відносинах між Пекіном і Тайбеєм з’явилися цікаві нові явища. Це, насамперед, розвиток “партійної дипломатії”. Ще донедавна важко було уявити, що Гоміньдан та КПК, історично головні політичні та ідеологічні опоненти, досить швидко знайдуть спільну платформу для контактів. Політика “червоної доріжки” для тайванських політиків, які не підтримують ідею незалежності, спрямована на пошуки та формування в політичній географії Тайваню тих сил, співробітництво з якими на основі ідеї “одного Китаю” створило би зручну психологічну і, як наслідок, політичну основу для об’єднання.

У економічній сфері Пекін почав надавати широку підтримку різним формам економічної співпраці – це і надання мільярдних позик тайванським бізнесменам, скасування тарифів для тайванської фермерської продукції, зменшення вартості навчання для тайванських студентів на материку тощо. Такі поступки можна назвати “м’якими наступальними кроками” (*soft offensives*) в рамках китайської проєкції “м’якої сили” на Тайвань.

Приблизно через рік після повторної перемоги на президентських виборах на Тайвані “пронезалежницького” Чень Шуйбяня у 2005 р. з’являється “Закон проти розколу”. У цьому документі Пекін наголошує на тому, що Тайвань та материк є частинами Китаю, і пропонує проведення мирних переговорів. Немирні засоби будуть застосовуватися лише у тому випадку, коли вичерпаються можливості для мирного об’єднання країни, або якщо сепаратистським силам на острові вдасться домогтися юридичного підтвердження незалежності Тайваню.

Прийняття цього Закону та опозиція з боку Гоміньдану ініціативі Чень Шуйбяня проведення референдуму щодо входження до ООН вже під назвою “Тайвань” і відкрили шлях для зближення між Гоміньданом і КПК. Згодом відбудеться історичний візит лідера Гоміньдану Лянь Чжана на материк. А у квітні 2005 р. Ху Цзіньтао оголосить нову формулу відносин з островом: “будувати взаємну довіру, відкласти суперечності, прагнути консенсусу за наявних розбіжностей, спільно творити взаємовигідну ситуацію” (*jianli huxin, gezhi zhengyi, qitong cunyi, gongchuang shuangying*).

А у 2008 р. на чергових президентських виборах на Тайвані перемогу здобув гоміньданівський висуванець Ма Інцзю. Останній закликав Китай до “дипломатичного перемир’я” (*waijiao xiubing*). Прагнення Пекіна до консенсусних відносин та підтримання відповідного статус-кво навіть вилилося у відмову новообраному президентові Парагваю встановити дипломатичні відносини з КНР, розірвавши, натомість, офіційні відносини з Тайванем.

Підсумовуючи нові стратегічні установки, ми бачимо, що Пекін зробив широкі жести в бік примирення. Такі кроки зменшують ворожий образ Китаю в очах тайванського населення і сприяють поступовому “завоюванню сердець і розуму” мешканців острова, які повинні бути більш прихильними до ідеї “одного Китаю” та об’єднання [Qimaо 2003, 516]. Сприймавши статус-кво як тимчасовий розкол Китаю на два уряди, Пекін за головний аргумент об’єднання обрав економічну інтеграцію з островом, яка матиме наслідком наступний етап – політичну інтеграцію і фактично об’єднання. Час грає на боці КНР, і все більше спостерігачів вважають, що економічна інтеграція наближає материк та острів до специфічної, можливо, перехідної форми співіснування в рамках єдиного цілого: певного гібриду федерації та конфедерації. Розв’язання “тайванського питання” є найкращим тестом для здатності Китаю утримуватися в рамках мирного розвитку, а також вирішальним кроком для проявлення більшої ролі у системі регіональної безпеки у Східній Азії [Wang 2007, 79].

Відносини з Японією

Китайсько-японська модель відносин у XXI ст. продовжує зберігати такі риси, як: конфлікт, суперництво, співробітництво, а також притаманний лише цим відносинам елемент відмінностей в історичній інтерпретації. Значимість економічних відносин з Японією можна прирівняти до стратегічного значення таких відносин із США. Токіо – другий торговельний партнер, важливе джерело інвестицій, технологій та зовнішньої допомоги. Країна вранішнього сонця фігурує в китайському зовнішньополітичному світогляді як одна зі складових “гегемоністської політики” США в рамках американсько-японського військово-політичного альянсу.

Протягом “Холодної війни” китайські політики сприймали японсько-американський союз переважно як механізм стримування можливого відродження японського милітаризму. Проте в 1990-ті Пекін все більше був стурбований поступовою реконфігурацією цих відносин із метою стримування КНР. “Основні напрямки оборони” 1997 р. дещо збільшили ступінь залученості Токіо в ситуацію в Тайванській протоці. Це бачення ще більше стало акцентованим унаслідок декларацій та конкретних вчинків нової генерації японських лідерів, спрямованих на підтримку американських воєнних операцій на Середньому Сході. У Пекіні дуже уважно слідкують за дебатами навколо зняття певних обмежень на діяльність японських сил самооборони. Ці тенденції, в доповненні до суперечок навколо островів Сенкаку/Дяюйтай, залученості Японії в контекст протистояння в Тайванській протоці для китайських політичних та наукових кіл є свідченням посилення активного, наступального характеру японської зовнішньої політики. У цьому контексті Пекін не бажає посилення політичної ролі Токіо на світовій арені. У 2005 р. в КНР було зібрано понад 20 млн. підписів проти спроб Японії стати постійним членом Ради Безпеки ООН. “Тліюче суперництво” Японії та Китаю і у XXI ст. продовжує доповнюватися новими елементами [Calder 2006]. До проблеми стратегічного характеру в китайсько-японських відносинах можна також віднести стурбованість Пекіна щодо здатності Токіо до розвитку воєнних ядерних технологій.

Високий ступінь політичної недовіри стосовно стратегічних намірів один одного породжує ймовірність регіональної конфронтації. Як образно висловився один з експертів: “Китай та Японія балансують по лезу бритви між тіснішим співробітництвом та небезпечним суперництвом”. Деякі аналітики вважають, що відсутність компромісу щодо історичних подій, посилення націоналістичних суспільних настроїв тощо може зашкодити ефективному контролю політиків над широким спектром стратегічних проблем [He 2007].

Апеляція до історичних фактів у значній мірі стимулює китайську антияпонську риторику. Вперше проблема візитів японських високопосадових осіб до меморіалу Ясукуні, збудованого на честь японців, а також підданих Японії, які загинули у різних війнах, постала 1979 року. Тоді з'ясувалося, що в меморіалі ще за рік до того було поховано останки 14 японських високопосадових військових т. зв. "класу А", тих, хто був засуджений Токійським трибуналом в якості військових злочинців. На офіційній веб-сторінці меморіалу йдеться про те, що там знаходяться "душі чоловіків, які віддали найбільшу жертву за свою націю протягом... маньчжурського інциденту, китайського інциденту..." У тексті також є фраза, що "ці солдати загинули, захищаючи свою батьківщину" [About... 2012]. Такі формулювання притаманні японському баченню свого місця у Другій світовій війні, що також знайшло відображення в нових японських підручниках з історії 2000 року. У них применшується японська жорстокість у Китаї в 1930–1940-х рр., а японська агресія визначається як "інциденти". Хоча незначний відсоток японських шкіл використовували ці тексти, проте тема швидко політизувалася і викликала протести як у КНР, так і в Республіці Корея (РК).

Прем'єр-міністр Японії Д. Коїдзумі свого часу зробив відвідування цього меморіалу регулярним, що розглядалося Пекіном як вияв поваги до військових злочинців та, до певної міри, визнання з боку найвищої посадової особи значимості японського імперського минулого. Для японських глав кабінету тема відвідування Ясукуні має дві спрямованості: внутрішню, як вияв традиційної поваги до культу воїнів і предків, а також зовнішню, в контексті відносин із Китаєм. Й. Нода, нинішній прем'єр Японії, зайняв позицію підтримки візитів до меморіалу, назвав тих, хто засуджений союзницьким трибуналом, такими, які не є в повній мірі військовими злочинцями, і в той же час постійно підкреслює, що не бажає псувати тісні відносини з КНР та РК відвіданням Ясукуні зокрема.

Коли на політичному й економічному рівнях китайсько-японські відносини достатньо динамічні та стійкі, то військово-стратегічні розходження створюють суттєву зону напруженості. Обидві країни вже тривалий час ведуть суперечку навколо островів Сенкаку/Дяоюйтай, у зоні яких начебто є великі поклади енергетичних ресурсів. Токіо стурбований зростанням активності китайських ВМС у Східно-Китайському морі. У зону, на яку претендує Японія, часто заходять китайські судна та підводні човни, не зважаючи на угоду 2001 р. про попередження протилежної сторони. У листопаді 2004 року трапився інцидент із китайським підводним човном Хань, який увійшов до територіальних вод Японії поблизу Окінави, що спричинило дипломатичний конфлікт. Ця подія підштовхнула Японію до перегляду своєї оборонної стратегії в бік більшої дієвості Сил самооборони. Згідно останньої, один із пріоритетів – "заходи проти підозрілих суден". Середньострокова оборонна програма 2005 р. підтверджує японські зобов'язання "патрулювати та обстежувати моря та повітряний простір". "Основні напрямки національної оборони", затверджені у грудні 2010 р., вводять новий концепт – "Динамічні оборонні сили", що має засвідчувати їхню подальшу активізацію. Зокрема, йдеться про подальший розвиток взаємодоповнюваності та координації оборонної діяльності зі США [Yamaguchi 2011, 5]. Японська військова доктрина стає більш наступальною щодо морської території і особливо китайських дій у межах цієї території.

"Тайванська проблема" є ускладнюючим фактором японсько-китайських відносин. Для Токіо потенційний конфлікт між США та КНР щодо острова означає важкий вибір форми поведінки. У Пекіні серйозні побоювання викликає дотичність периметру дії американсько-японського військового альянсу до Тайваню. У кількох спільних деклараціях Вашингтона та Токіо підкреслювалося, що тайванське питання має бути вирішене лише мирним способом. Китайський

прем'єр Вень Цзябао ще у 2005 р. наголосив, що Японія повинна бути прихильною принципу “одного Китаю”, і що її безпекові відносини із США не повинні стосуватися третьої сторони. Цікаво, що китайський “Закон проти розколу” з'явився також унаслідок спільної японсько-американської заяви 2005 р.

Проте в цілому треба зазначити, що потенціал для можливого японсько-китайського конфлікту дещо перебільшений. Не зважаючи на нерозвиненість відносин у сфері безпеки, обидві сторони розуміють, що конфронтація значною мірою шкодитиме завданням КНР у проведенні модернізації, може підштовхнути до гонки озброєнь з усіма наслідками. Для Японії, в умовах тривалої економічної рецесії, відносини з КНР також є життєво важливими. Китайський ринок робочої сили в тому числі забезпечує гарні умови для функціонування японських компаній. Зовнішню політику Японії не можна вважати повністю американоцентричною. Не зважаючи на зміцнення військових відносин із США, Токіо дуже часто демонстрував значну автономію у своїх зовнішньополітичних діях, починаючи ще з часу встановлення дипломатичних відносин із КНР в 1972 р. [Atanassova-Cornelis, Mendes 2010; Manicon, O'Neil 2009].

“Великий сировинно-енергетичний похід”

Коли відносини із США, Тайванем та Японією забезпечують економічно-технологічну складову модернізації, то відносини із країнами, що розвиваються, насамперед африканськими та латиноамериканськими, – енергетичну.

У цьому столітті особливо активно утверджується китайська модель відносин з Африкою – економічна допомога в обмін на ресурси. Така парадигма розвинулася із загальних стратегічних установок китайської дипломатії на “м'яке” сприяння формуванню багатополюсного світу, забезпечення завдань модернізації, а також утвердження нового міжнародного іміджу Китаю.

З моменту приходу на найвищу посаду в КНР Ху Цзіньтао здійснив аж 7 турів африканськими країнами, зустрівшись із тамтешніми президентами. Практично кожний візит завершувався підписанням контрактів. Понад 100 тис. китайців на сьогодні мешкають в африканських країнах та активно залучені в політичні та економічні проекти.

Ще у 2000 р. було ініційоване утворення китайсько-африканського форуму співробітництва для сприяння двосторонній торгівлі та інвестиціям. У листопаді 2006 р. рекордна кількість, представники 48 із 53 африканських країн, відвідали такий саміт. Інші 5 (Буркіна Фасо, Малаві, Гамбія, Свазіленд та Сан-Томе і Принсіпі) все ще зберігають дипломатичні відносини з Тайванем.

Протягом 2000–2010 рр. торгівля КНР з Африкою зросла у 13 разів! У період між 2005 та 2010 рр. близько 14 % китайських закордонних інвестицій потрапили до субсахарської Африки, ставши важливим фактором збільшення зайнятості та розвитку регіону.

За останні два роки Китай перетворився на альтернативу традиційним фінансовим донорам африканських країн, надавши більше позик, ніж Світовий Банк. За період 2007–2009 рр. пакет китайської допомоги дорівнював 5 млрд. дол. в якості позик та кредитів. КНР скасувала борг у понад 10 млрд. дол. найбіднішим африканським державам. Було створено спеціальний китайсько-африканський фонд розвитку в сумі 5 млрд. дол. для заохочення китайських компаній інвестувати до Африки. Найбільшим інвестиційним проектом у Африці сьогодні є будівництво за китайські кошти нового комплексу офісних будівель Африканського Союзу в Аддіс-Абебі вартістю 200 млн. дол. [Yu 2012].

Економічна допомога КНР африканським державам відрізняється від аналогічної з боку розвинених країн та міжнародних інституцій. Китай не прив'язує її

до боротьби з корупцією чи реформ в урядуванні. Зокрема, двохмільярдний кредит Анголі було надано після того, як її уряд не погодився на транші МВФ та Світового Банку, умовами надання яких були антикорупційні заходи. Ці гроші було використано для відбудови інфраструктури, зруйнованої протягом 30-річної громадянської війни, прокладено оптиковолокно лінію та проведено навчання ангольського телекомунікаційного персоналу.

У 2007 р. Китайська національна прибережна нафтова корпорація оголосила про придбання 45 % акцій для розвідки та видобування нафти у прибережних нафтових полях Нігерії за 2,27 млрд. дол. На березень 2010 р. Ангола витіснила Саудівську Аравію в якості найбільшого постачальника нафти до КНР.

Економічні відносини доповнюються продажами зброї, переважно до Демократичної Республіки Конго (ДРК), Нігерії, Зімбабве.

Понад тисячу китайських військових беруть участь у миротворчих операціях у Ліберії, Конго та Південному Судані. Приблизно така ж кількість китайських лікарів працюють в Африці.

Китайська присутність в Африці скріплюється ідеологічною основою. Пекін і на політичному, і на практичному рівнях демонструє і переконує, що розвиток вимагає пріоритетності економічних реформ, а політична лібералізація є завданням не першої важливості.

Китайські ініціативи зі сприяння економічному розвитку Африки – інтегральна частина “іміджевої дипломатії”, яка максимально використовує переваги китайської економіки та створює уявлення про Китай як країну щедрю, люб’язну та мирну.

Зв’язки з КНР для таких країн, як Судан чи Зімбабве значною мірою руйнують спроби світової спільноти ізоляції цих режимів. Пекін у більшості випадків не підтримує режим санкцій щодо урядів цих країн, вважаючи таку політику проявом гегемонізму. Більше того, користується тією обставиною, що Вашингтон сам значно обмежує свої можливості в Африці ставленням до більшості місцевих урядів як до недемократичних та корупційних.

І в той же час китайські вливання значною мірою стали фактором підтримки місцевої корупції, експлуатації природних ресурсів та, в багатьох випадках, пригнічення місцевого бізнесу. У грудні 2006 р. президент Південно-Африканської Республіки (ПАР) Табо Мбекі застеріг своїх африканських колег, що у відносинах із Китаєм Африка повинна бути обережнішою і не зав’язнути в “колоніальних відносинах”, коли експортується сировина та імпортуються готові товари.

Африка залишається і полем дипломатичної битви між Пекіном та Тайбеєм за друзів та дипломатичне визнання. Підлив тайванської міжнародної легітимності є одним із стратегічних пріоритетів КНР, і вона вкладає в його реалізацію значні ресурси.

Подібна стратегія відносин на основі формули “сировина в обмін на економічну й політичну підтримку” притаманна і латиноамериканському напрямкові. Ще 2004 р. Ху Цзіньтао під час свого візиту до кількох латиноамериканських країн оголосив про інвестиції в період з 2005 по 2015 рр. на суму 100 млрд. дол. Практично всі інвестиційні проекти стосуються галузей, пов’язаних із видобутком та переробкою сировини. Наприклад, це дослідження нафтових родовищ у Аргентині, модернізація нікельного заводу на Кубі, міднорудні копальні в Чилі, нафтові поклади у Бразилії тощо. КНР – другий експортний ринок для Чилі, Перу та Куби, третій – для Бразилії, найбільшого торговельного партнера. На сьогодні регіон – найголовніший постачальник до Китаю міді, нікелю, залізної руди, сої, цукру тощо.

Ініціатива КНР зі створення у 2001 р. Шанхайської організації співробітництва (ШОС) також має енергетичну та економічну складові. Це забезпечення

ринку для китайських товарів, які спрямовуються в напрямку Західної Європи. Це і доступ до вуглеводнів Центральної Азії. Зокрема, сьогодні проводиться активне співробітництво в цьому напрямку з Казахстаном. ШОС, хоча й має на порядку денному політичні питання регіонального значення, проте на сьогодні не можна говорити про розвиток цього утворення в бік військово-політичного союзу [Hansen 2008, 228].

Висновки

Китайська зовнішня політика на початку ХХІ ст. все більше глобалізується і стає наступальною. Практично в кожному регіоні світу Пекін має систему своїх інтересів, спрямованих на підвищення політичної ролі країни у світі, створення сприятливих умов для продовження економічних реформ, одержання доступу до фінансових, технологічних і сировинних ресурсів. Використання арсеналу “м’якої сили” дозволяє Китаю успішно здійснювати політичне та економічне співробітництво, не обумовлюючи його політичними, ідеологічними чи історичними проблемами. Китайський шлях у бік багатополюсності пов’язаний не із силовою політикою, створенням військово-політичних блоків, нав’язуванням власних ідеологічних стандартів тощо, а реалізовується шляхом використання фактора економічного потенціалу та допомоги.

ЛІТЕРАТУРА

- Бергер Я.* Большая стратегия Китая в оценках американских и китайских исследователей // **Проблемы Дальнего Востока**, 2006, № 1.
- Боровой В.* “Новая концепция безопасности” во внешней политике КНР // **Китайська цивілізація: традиції та сучасність**. Збірник статей. Київ, 2007.
- Галенович Ю.* Наказы Цзян Цзяминя: принципы внешней и оборонной политики современного Китая. Москва, 2003.
- Карнеев А.* Китай и глобализация через призму дискуссий китайских учёных // **Подъём Китая: значение для глобальной и региональной стабильности**: Сб. статей. Москва, 2007.
- Китай в ХХІ веке: глобализация интересов безопасности**. Москва, 2007.
- Котляров Н.* Экономические отношения КНР с США. Москва, 2003.
- Свешников А.* Концепции КНР в области внешней политики и национальной безопасности // **Китай в мировой политике**. Москва, 2001.
- About Yasukuni Shrine // **Yasukuni Shrine**. – <http://www.yasukuni.or.jp/english/about/deities.html>
- Atanassova-Cornelis E., Mendes C.* Dynamics of Japanese and Chinese Security Policies in East Asia and Implications for Regional Stability // **Asian Politics & Policy**, 2010, № 3.
- Calder K.* China and Japan’s Simmering Rivalry // **Foreign Affairs**, 2006, № 2.
- Castro R.* Exploring the Prospect of China’s Peaceful Emergence in East Asia // **Asian Affairs**, 2006, № 2.
- China’s Foreign policy and “soft power” in South America, Asia, and Africa**. Printed for the use of the Committee on Foreign Relations U.S. government printing office. Washington, 2008.
- De Lisle J.* After the Gold Rush: The Beijing Olympics and China’s Evolving International Roles // **Orbis**, 2009, № 2.
- Garver J.* Interpreting China’s Grand strategy // **Jamestown Foundation China Brief**. July 5, 2005.
- Gill B.* **Rising Star: China’s new security diplomacy**. Washington, 2007.

Goldstein A. Rising to the Challenge: China's Grand Strategy and International Security. Stanford, 2005.

Guo S. China's "Peaceful Rise" in the 21st century: Domestic and International conditions. Aldershot, 2006.

Hansen F. The Shanghai Co-operation organization // **Asian Affairs**, 2008, № 2.

He Y. History, Chinese Nationalism and the Emerging Sino-Japanese conflict // **Journal of Contemporary China**, 2007, № 16.

Hu Jintao calls for enhancing "soft power" of Chinese culture // **The 17th National Congress of the Communist Party of China Press Center**. October 15, 2007. – <http://english.cpcnews.cn/92243/6283153.html>

Jiang Zemin's report at 16th Party Congress // **The 16th National Congress of the Communist Party of China, 2002**. – <http://www.china.org.cn/english/features/49007.htm#9>

Jones D. The Image of China in Western social and political thought. New York, 2001.

Kennedy E. China's Perceptions of U.S. Intentions toward Taiwan // **Asian Survey**, 2007, № 2.

Lampton D. Same Bed, Different Dreams: Managing U.S.-China-Relations, 1989–2000. Berkeley, 2001.

Lin G. U.S. Strategies in Maintaining Peace across the Taiwan Strait // **Issues & Studies**, 2007, № 2.

Manicom J., O'Neil A. Sino-Japanese strategic relations: will rivalry lead to confrontation? // **Australian Journal of International Affairs**, 2009, № 2.

Medeiros E. China's international behavior: activism, opportunism, and diversification. Santa Monica, 2009.

Nye J. Soft Power: The Means to Success in World Politics. New York, 2004.

Pang Z. Zhongguo Ruanliliangde Neihan (Зміст китайської м'якої сили) // **Liaowang**, 2005, № 45.

Paradise J. China and International harmony: the role of Confucius institutes in bolstering Beijing's soft power // **Asian Survey**, 2009, № 4.

Qang H. Multilateralism in Chinese Foreign Policy: the limits of socialization // **China's International relations in the 21st century: dynamics of paradigm shifts.** Lanham, 2000.

Qimao C. China's New Approaches to the Taiwan Issue // **American Foreign Policy Interests**, 2003, № 25.

Ramo J. Beijing Consensus. London, 2004.

Tellis A. China's Grand Strategy // **The Rise of China**. New York, 2009.

Wang Y. China's State Security in a Time of Peaceful Development: A New Issue on Research Agenda // **China & World Economy**, 2007, № 1.

Williamson J. What Should the World Bank Think about the Washington Consensus? // **World Bank Research Observer**, 2000, № 2.

Yamaguchi N. Deciphering the New National Defense Program Guidelines of Japan. Tokyo, 2011. – http://www.tokyofoundation.org/en/additional_info/PRB_N.Ymgc.pdf

Young N., Jong H. China's Soft Power // **Asian Survey**, 2008, № 3.

Yu L. From Aid to Cooperation // **Beijing Review**, 2012. – http://www.bjreview.com/world/txt/2012-02/06/content_423772.htm).

Zhao Q., Liu G. Managing the Challenges of Complex Interdependence // **Asian Politics & Policy**, 2010, № 1.

Zheng B. China's Peaceful Rise to Great-Power Status // **Foreign Affairs**, 2005, № 5.

Zui Gao Juece: 1989 Zhihou Gongheguo Da Fanglue (Найважливіші рішення: важливі державні стратегії після 1989). Beijing, 2004.

Б. П. Яценко

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФІНАНСОВО-БАНКІВСЬКОЇ СИСТЕМИ ЯПОНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

У статті досліджується трансформація банківської системи Японії після 2000 року. Відзначається, що в цій системі при мегабанках посилилася роль провідних регіональних банків. Навколо мегабанків формуються нові угруповання корпорацій.

Початок ХХІ ст. пов'язаний для Японії з розгортанням чергової перебудови господарства, а в перспективі – і суспільства. З переходом на інформаційно-технологічну модель розвитку в країні сформувалася структура постіндустріальної економіки і Японія стала активним учасником глобальних процесів. При цьому виявилися деякі драматичні протиріччя господарського і суспільного життя:

- економіка країни вже стала постіндустріальною і глобалізованою, але суспільство все ще зберігає риси традиційності;
- розвиток експортних високотехнологічних виробництв, конкурентоспроможних на світових ринках, поєднується з відносним відставанням комунального господарства та інших елементів соціальної інфраструктури.
- Слабкими ланками виявилися на зламі століть системи управління, освіти і фінансово-банківської сфери.

Ще в 1990-ті, під час кризи “бульбашкової економіки”, було усвідомлено, що це слабкі ланки господарства країни, які стримують її економічне зростання і суспільний поступ. Тому правлячі кола Японії розробили систему реформ, які на постійно впроваджували в життя навіть в умовах рецесії економіки Японії в першому десятиріччі і світової фінансової кризи 2008–09 рр. Особливо важливими стали адміністративна реформа, реформа системи освіти і реформи фінансово-банківської системи.

Основні і правові організаційні рішення фінансових реформ Японії були прийняті урядом і парламентом у 1998–2000 рр., і за 10 років ХХІ ст. вже можемо спостерігати певні результати – іде процес трансформації фінансово-банківської системи. Істини ради відзначимо, що тенденції перебудови, яка розгорнулася на початку ХХІ ст., спостерігалися ще в кінці ХХ століття.

Фінансова система Японії наприкінці ХХ ст. виявилася найбільш вразливим сегментом японської економіки. Незважаючи на те, що в останню чверть століття в країні проводилися заходи з лібералізації економіки, в т.ч. і фінансової лібералізації, ця галузь господарства і в 1990-ті роки все ще залишалася бюрократично регульованою, неповороткою і доволі корумпованою. Саме фінансові спекуляції із землею, нерухомістю і цінними паперами стали головною причиною важких економічних втрат країни в часи “бульбашкової економіки” й економічної кризи 1990-х.

Назрілі потреби регуляції фінансово-банківської системи уряд і ділові кола Японії вирішують шляхом реалізації системи реформ, яка дістала назву

“Японський Біг Бен”. Мета реформування фінансової сфери полягала в тому, щоб зробити японський фінансовий ринок “вільним, прозорим і глобальним”. Поруч з цим йшла реорганізація державної адміністрації, створювалися нові можливості реорганізації корпоративних утворень. Очікується, що це приведе до суттєвих змін в організації системи власності. Традиційні угруповання японського капіталу, які ведуть родовід від колишніх “дзайбацу” й опорними стовпами яких останнім часом була “велика шістка” банків (Міцубісі, Міцуї, Сумітомо, Дайїті-Кангьо, Фудзі, Санва), доживають свій вік, з їхнього лона ростуть і розбудовуються нові корпоративні утворення.

Процеси нової структурної перебудови господарства Японії, звісно, перебувають на початковій стадії, але цілком ясно, що в дію вступили саме ті чинники, які працюють на формування інформаційно-технологічної моделі її економіки. Головним ресурсом господарства країни і надалі є висококваліфікована, дисциплінована, з певними позитивними рисами національного менталітету робоча сила. Виробничі процеси орієнтовані на використання не енерго- та матеріалоспоживаючих технологій, а на технології, що перш за все опираються на інформаційні і наукові ресурси – економіка країни вже давно перейшла від системи експлуатації природи до системи використання людського розуму. Сама ж науково-виробнича діяльність переорієнтована від системи запозичення і відтворення добутих у світі фундаментальних знань (якою вона була аж до 1980-х років) до системи активізації власної наукової творчості.

Організація системи власності, яка склалася в другій половині XX ст., привела до формування доволі стійкої, але водночас гнучкої будови державно-корпоративного комплексу [Курганська, Яценко 1998, 36–39], який нині перебуває у стані докорінної реорганізації і перебудови. Зрослі потужні корпорації і фінансово-корпоративні групи стали транснаціональними з усіма наслідками, що з цього випливають. Нарешті, Японія ступила на шлях глобалізації як активний учасник подій у світовому просторі, його інформаційних та інвестиційних процесах.

Фінансові інститути Японії разом із “дзайкай” – координуючими інститутами корпорацій (ширше – всіх підприємницьких кіл) – виконують роль сполучної ланки між урядовими і корпоративними сегментами організаційно-управлінської структури господарства країни. Саме будова і дія системи фінансування японської економіки завжди виконували роль того “золотника”, який забезпечував рух господарських процесів. По суті, в основі цієї будови лежить класична схема взаємозв’язків на фінансовому ринку в умовах ринкової економіки, але механізм дії схеми перебудовується ось уже втретє за післявоєнні роки в міру проходження етапів економічного розвитку Японії.

Принципова модель фінансового ринку капіталістичної країни складається із взаємодії таких компонентів: власників капіталу, підприємств, уряду держави та приватних і державних фінансових інститутів, які забезпечують рух капіталу, – головним чином, це центральний державний банк та приватні банки різних типів. В умовах економічних реалій Японії (як показано на *рис. 1*) за поняттям “власник капіталу” стоять переважно юридичні особи (в руках фізичних осіб Японії лише 30% акціонерного капіталу). Тобто “підприємства” і “приватні фінансові інститути” тут виступають часом в двох іпостасях – і як підприємці, і як власники капіталу. Не слід забувати і про невидиму присутність “дзайкай” – адже саме за їхньою участю відбувається зворотний зв’язок уряду з приватними підприємствами і з приватними фінансовими інститутами і саме вони репрезентують найбагатших власників капіталу.

да банкрутства. Тільки після того, як економіка почала виходити з кризи, породженої “бульбашковою економікою”, уряд ухвалив рішення, що надалі фінансовий ринок країни має бути позбавлений опіки і більш слабкі банки та інші фінансові підприємства повинні собі дати раду самі. З 1996 р. була розпочата реорганізація банківської системи, яка стала частиною більш широкої реорганізації фінансової системи країни. За широко рекламованою програмою “Біг Бен” важливими акціями, які проводяться в цьому напрямку, стали дерегуляція процентних ставок, зменшення сегментації банківської системи, ліквідація бар’єру між банківським і страховим бізнесом тощо. Урядовці заявляють, що кінцева мета цих реформ – зробити японський фінансовий ринок “вільним, прозорим і глобальним” та перетворити Токіо в міжнародний фінансовий центр такого ж рівня, як Нью-Йорк або Лондон.

Традиційний вигляд банківської системи Японії. Банківська система Японії до початку реформ була сильно сегментована, складалася з банків різних типів, які спеціалізувалися на різних видах банківського бізнесу. Довгий час різним фінансовим інститутам цієї системи не дозволялося працювати на ринках один одного. У складі японської фінансової системи є декілька державних банків. На чолі стоїть японський банк (“Ніхон гінко”), який є центральним банком держави, має виняткове право емісії, є головним для всіх фінансових інститутів і виконує посередницькі функції між урядом та приватними фінансовими інститутами. Ще один важливий банк – Банк міжнародної кооперації (“Кокусай корю гінко”), який забезпечує підтримку міжнародних фінансових акцій японських корпорацій і промоутинг перспективних міжнародних фінансових проектів. Переважна більшість – банки приватного сектору, які можуть бути класифіковані за двома групами: звичайні і спеціальні.

Перші виконують майже весь спектр банківських операцій: накопичують депозити, забезпечують трансфер коштів, надають короткострокові кредити тощо. До них належать:

1. “Міські банки” (тосі гінко). Був час, коли діяло 22 загальнодержавних міських банки. На початку століття їх залишилось 9 (табл. 1). З них 3 – т.зв. “мегабанки” – “Міцубісі-UFJ”, “Мідзухо” та “Міцуй-Сумітомо”. Головні офіси “міських банків” розташовані в найбільших містах – Токіо та Осака, а понад 3 тис. філій – по всій країні.

Кожен великий міський банк правив “головним банком” для багатьох корпорацій. А слід сказати, що в Японії відносини між фірмою та її головним банком більш міцні, ніж у практиці інших закордонних країн. Ці відносини цементуються інституційними договорами так само, як і системою перехресного володіння акціями та участю роботи менеджерів банку в раді директорів фірми. Внаслідок подібної практики аж до кінця XX ст. навколо провідних міських банків існували потужні фінансові “кейрецу” – гігантські корпоративні угруповання. У цих угрупованнях міські банки були власниками акцій більшості своїх фірм-клієнтів як “стабільні акцієвласники”, які не продають акцій на сторону заради отримання прибутку. Вартість цих акцій, які лежали мертвим капіталом на активах того чи іншого банку, створювала неправильне уявлення про реальні його фінансові можливості. Зниження цін на акції на початку 1990-х порушило подібні відносини “стабільних акцієвласників” і суттєво знизило показники активів провідних банків країни.

З огляду на необхідність відкриття фінансового ринку Японії для доступу іноземного капіталу, закономірного в умовах глобалізації, стала очевидною потреба в подальшій концентрації банківського капіталу, злитті банків і відповідному перегрупованні капіталу міжгалузевих корпоративних угруповань. Ми проаналізуємо цей процес у фінальній частині статті.

2. Регіональні банки (тіхо гінка). У 2010 р. діяло 108 таких банків. До них належать 64 регіональні банки (головні банки 46 префектур, губернаторства Хоккайдо та деяких великих міст) та 44 регіональних банки колишніх “Сого гінка” – банків кредитування малого і середнього бізнесу, які стали членами другої банківської асоціації регіональних банків. Вони розташовані в головних адміністративних центрах префектур і ведуть свої операції з обслуговування клієнтів тільки в межах своїх адміністративних одиниць (див. табл. 2). Їхні клієнти – переважно малі і середні підприємства.

3. Зарубіжні банки (гайкоку гінка). Це філіали найбільших зарубіжних банків, які мають ліцензії Міністерства фінансів Японії. На початку XXI ст. в країні діяли близько сотні іноземних банків, які мали понад півтори сотні офісів у найбільших містах Японії. Вони були активно втягнуті в забезпечення операцій галузі зовнішньої торгівлі, інвестування та валютного обміну.

Спеціалізовані банки та інші депозитні інститути розділялись на такі групи:

1. Банки довгострокового кредиту (скорочено “тьогін”). Їх три: “Промисловий банк Японії” (“Когін”), “Японський кредитний банк” та “Банк довго строкового кредиту”.

Таблиця 1

Основні показники мегабанків Японії

Назва	Міжнародний бренд	млрд. ієн 2010	Члени угруповання
Міцубісі UFJ	MUFJ	20410	банк: Міцубісі-Токіо UFJ траст. банк: Міцубісі UFJ сінніку інвест. банки: Міцубісі UFJ – Морган-Стенлі Сікен Міцубісі UFJ – Меріл Лінч Сікен
Мідзухо	Mizuho	15625	банк: Мідзухо Мідзухо корпорейт траст. банк: Мідзухо сінніку Мідзухо Мідзухо-сікен Мідзухо інвестаз
Міцуї-Сумітомо	SMFJ	12316	банк: Міцуї-Сумітомо траст. інвест. банки: SMBC френдо сікен Ніко кодеар сікен кредитні організації: Проміс
Рісона хорудінг	Resona	4074	банки: Рісона, Сайтама-рісона Кінкі-Осака гінка
Сумітомо сінтаку		2055	траст. банк системи Сумітомо
Тюо-Міцуї траст		1498	Траст. банк системи Міцуї
Сінсей гінка Оодзора гінка		1137 515	} у 2010 р. злились
Юутьо гінка (Поштовий ощадбанк).		19468	

[за даними: Гьокай тідзу 2011; Гьокай тідзу 2011a].

Останній в 1998 р. збанкрутував, не витримавши фінансових спекуляцій старого корумпованого керівництва, але з 2000 року знову відродився на новій фі-

нансовій основі, вже з участю іноземного капіталу. Банки спеціалізуються на довгостроковому кредитуванні великих корпорацій, які діють на стратегічно важливих або нових для країни напрямках господарської діяльності.

2. Траст-банки (сінтаку гінко). У Японії вісім загальнонаціональних траст-банків. Вони зайняті фінансовим менеджментом пенсійного та інших трастових фондів, а також ведуть звичайні банківські операції і надають кредити корпораціям, які надійно стоять на фінансовому ринку, в разі потреби тих у довгострокових інвестиціях.

3. Фінансові інститути для малого і середнього бізнесу. Вони включають кредитні асоціації (сінкін гінко), Національну федерацію кредитних асоціацій “Дзенсінрен”, кредитні кооперативи, трудові кредитні асоціації. Всі вони є спеціальними фінансовими інститутами для кредитування малого і середнього бізнесу, діють як безприбуткові підприємства. Їхні члени – невеликі фірми (менш ніж 300 зайнятих), які діють у всіх галузях господарства.

4. Фінансові інститути для сільського, лісового господарства і рибальства. Є три рівні таких фінансових організацій. На рівні села і міста – сільськогосподарські кредитні кооперативи. Вони акумулюють кошти членів і надають позики фермерам-членам кооперативу та іншим жителям сільської місцевості (наприклад, вчителям, лікарям тощо). Крім того, такі кооперативи сприяють реалізації продукції ферм і організації закупівлі для них машин, устаткування, добрив та ін. Місцеві кредитні кооперативи входять у префектуральні асоціації, назва яких – “Кредитні федерації”. Кожна префектура має таку федерацію для потреб агробізнесу, найпотужнішою серед них є “Хокурен” на Хоккайдо. На національному рівні всю цю фінансово-кредитну діяльність для потреб села очолює “Норінтюкін гінко” – “Центральний кооперативний банк для сільського, лісового господарства і рибальства”. Його капітал сформований внесками місцевих сільськогосподарських, лісових і риболовних підприємств, а також корпорацій, які виробляють для сільського господарства машини, устаткування, добрива, отрутохімікати та ін. У його системі на початку XX ст. діяло понад дві тисячі сільськогосподарських кооперативів.

Таблиця 2

Найбільші регіональні банки Японії

Банк або банківська група	Сумарні активи млрд. ієн 2010	Члени групи	Найважливіші партнери та акцієвласники
Йокогама гінко	1198	Йокогама гінко Йокогін ТТ сеймей	Токай-Токіо-Сеймей Мейдзі-Ясуда-Сеймей
Фукуока фінансіару	1184	Фукуока гінко Кумамото гінко Рьома гінко	“Кюсю денрюку” Ніхон сеймей Мейдзі-Ясуда сеймей
Тіба гінко	1026	Тіба гінко Тюо сеймей	Міцубісі-Токіо UFJ Ніхон сеймей
Хоку-Хоку фінансіару груп	1011	Хоккайдо гінко Хокуріку гінко	Мідзухо груп Мейдзі-Ясуда сеймей
Сідзуока гінко	940	Сідзуока гінко Сідзугін ТМ	Міцубісі-Токіо UFJ Ніхон сеймей Мейдзі-Ясуда сеймей
Ямагуті фінансіару груп	865	Ямагуті гінко Момідзі гінко	Міцубісі-Токіо UFJ Мейдзі-Ясуда сеймей

Дзьобан гінко	742	Ібаракі кен гінко Дзьобан сеймей	Міцубісі-Токіо UFJ Ніхон сеймей
Саппоро хокуйо хол- дінг	740	Саппоро гінко Хокуйо гінко	Ніхон сеймей Мейдзі-Ясуда сеймей Дайіті сеймей
Нісініхон сіті гінко	729	Фукуока гінко Нагасакі гінко	Мідзухо груп Ніхон сеймей
Кіото гінко	712	Кіото гінко	Мідзухо груп
Хіросіма гінко	637	Хіросіма гінко Хірогін уцуномія сьокен	Міцубісі-Токіо UFJ
Тюгоку гінко	666	Окаяма гінко Тюгін сьокен	Ніхон сеймей Мейдзі-Ясуда сеймей

[за даними: Гьокай тідзу 2011].

Страхові фірми. Слід сказати, що в Японії вони тісно пов'язані з провідними банківськими угрупованнями. Наприклад, найбільша страхова фірма “Кампо сеймей” (капітал 10 трлн. ієн 2010 р.) підтримується потужним поштовим ощадним банком – основним фінансовим інститутом країни, де зберігаються заощадження японців; “Ніхон сеймей” – групою “Міцубісі UFJ”; “Дайіті сеймей”, “Мейдзі-Ясуда сеймей” і “Асахі сеймей” – групою “Мідзухо”; “Міцуї сеймей” і “Сумітомо сеймей” – групою “Міцуї-Сумітомо”.

Реформа фінансової і банківської системи. Вищезазначена сегментована структура банківської системи несе в собі вплив минулого. Вона складалася в часи активного державного регулювання фінансового ринку в повоєнні роки і була лише трохи модифікована у 1980-ті роки. Адже навіть ставки банківського проценту регулювалися централізовано аж до 1994 року. Важливі структурні зміни почали відбуватися в цій сфері з середини 1990-х, коли сегментація банківської системи почала поступово розмиватися. Спочатку були зняті бар'єри між банківською діяльністю і діяльністю на ринку цінних паперів.

Слід зазначити, що на ринку цінних паперів нині діє 300 фірм (2010), але більшість із них фінансово слабкі, так що лідерами є лише такі великі корпорації, як “Номура хорудінг”, “Дайва сьокен груп”, “Нікко дайяру”, та десяток менших фірм (табл. 3). Ці фінансові підприємства, які вели торгівлю акціями, облігаціями та брали участь у трастовому бізнесі, опинилися в скрутному становищі на початку 1990-х, з розвалом “бульбашкової економіки”, що призвело до серії банкрутств (найбільшим було банкрутство одного з лідерів – “Ямаїті сьокен”). З 1993 р. в рамках фінансової лібералізації, за актом про фінансову реформу, банкам і корпораціям, які працюють на ринку цінних паперів, дозволено взаємно працювати на раніше розділених фінансових ринках. Разом з тим до роботи на японському ринку цінних паперів були допущені іноземні банки. У міру впровадження серії реформ за програмою “Біг Бен” фінансовий ринок Японії має стати більш відкритим для іноземного капіталу, і в першу чергу – для тих зарубіжних фінансових інститутів, які працюють на ринку цінних паперів. На початок ХХІ ст. в Японії вже працюють американські “Голдман-Сакс” та “Мерілл-Лінч”, який перебрав нерухомість і працівників колишньої “Ямаїті”, “Паріба” та “Креді агріколь” (Франція), “Берклейз капітал” (Великобританія), “Креді-свіс” (Швейцарія) та ін.

Таблиця 3

Основні інвестиційні банки Японії

Назва	млрд. ієн 2010	З якими банками співробітничав
Номура холдінг	7347	
Дайва сьомей груп	4380	Міцуї-Сумітомо груп Дайва сьомей капітал маркет
Ніко кодайар сьомей	2810	Міцуї-Сумітомо гінко Сіті груп (США)
Міцубісі UFJ-Морган-Стенлі сьомей	2687	Морган-Стенлі (США) Морган-Стенлі-НД (Японія)
Мідзухо сьомей	2290	Мідзухо груп Мідзухо корпорейт гінко

[за даними: Гьокай тідзу 2011].

Назріла необхідність й інших змін у банківській сфері. Справа в тому, що під час “бульбашкової економіки” банки давали занадто багато кредитів під заставу нерухомості та землі, коли ціни на них були гіпертрофовано великі через спекулятивні інвестиції. Провал вищезгаданої економіки призвів до різкого падіння цін на цінні папери і землю, що, у свою чергу, призвело до великих фінансових втрат багатьма банками. Фінансові можливості всієї фінансової системи Японії різко ослабли. З огляду на такі обставини більшість японських банків реструктуризуються – згортають неприбуткові операції, зменшують обсяги ризикових кредитів, підвищують розміри статутного капіталу, ідуть на об’єднання і злиття або беруть участь у міжнародних альянсах.

Держава підтримала цей об’єктивний процес розробкою та впровадженням програми фінансових реформ. Логіка проста: лише здорова і конкурентоспроможна фінансова система держави є запорукою існування ефективної і конкурентоспроможної економіки, а японська фінансова і банківська система, яка несе в собі тягар економічних конструкцій минулого (аж від “дзайбацу”), вже не відповідає потребам господарства, що втягується в процеси глобалізації.

“Біг Бен” формально розпочато у квітні 1998 року і виконано до березня 2001 року. Послідовність дій за цією програмою була така:

1997 р., грудень. Антимонопольний закон було переглянуто на предмет зняття обмежень у володінні акціонерною власністю та заборони на утворення холдинг-компаній.

1998 р., березень. Фінансовим інститутам дозволено заснувати фінансові холдинг-компанії.

1998 р., квітень. Переглянуто закон про контроль за міжнародною торгівлею та обміном валют.

1998 р., червень. Засновано фінансове наглядове агентство для нагляду за фінансовими операціями.

1999 р., протягом фінансового року. Банкам дозволено випускати прямі векселі компаніям, які оперують нерухомістю. Дозволено платити комісійні. Банкам, траст-банкам і фірмам, які оперують нерухомістю, дозволено взаємно працювати на ринках одне одного.

2000 р., березень. Страхові фірми отримують дозвіл на вільний доступ до операцій у банківському секторі.

Метабанк	Міцубісі-Токіо UFJ гірко			Мідзухо гірко		Міцуй-Сумітомо гірко
Банки-попередники	Токіо-Міцубісі гірко <Міцубісі гірко>	UFJ гірко <Санва гірко>		Фудзі гірко	Дайті-Кангьо гірко	Сакура гірко <Міцуй гірко>
Траст-банк	Міцубісі – UFJ - гінтаку гірко			Мідзухо гінтаку гірко		Тіоо Міцуй гінтаку гірко
Банки-попередники	<Міцубісі гінтаку гірко>	< UFJ гінтаку гірко> <<Тойо гінтаку гірко>>		Ясуда гінтаку гірко		Міцуй гінтаку гірко
Інвестиційні банки	Мейдзі-Ясуда сьомей <Мейдзі сьомей>	Ніхон сьомей		Мейдзі-Ясуда сьомей <Ясуда сьомей>	Асахі сьомей Фуокуку сьомей	Міцуй сьомей
Автомобільне і загальне машинобудування	Міцубісі дзюкогьо	Хітагі дзосен		Нісан дзідося	ІНІ	Тойота дзідося
	Міцубісі дзідося	NTN		Кубота	<Ісикавадзіма-Харіма	Міцуй дзосен
	Міцубісі какогьо	Дайхацу когьо		Ніхон сейко	дзюкогьо> Кавасакі дзюкогьо Ісудзу дзідося	
Електро- і електронне машинобудування	Міцубісі денкі Нікон	Хітагі сейсакусьо Шарп Нітто денко Кьосера		Хітагі сейсакусьо Окіденкі когьо Канон Хаякава денкі	Хітагі сейсакусьо Фудзцу Фудзі денкі Ясукава денкі	Тосіба NEC
Виробництво матеріалів	Міцубісі кагаку <Міцубісі юка> <Міцубісі касей> Міцубісі матеріару Міцубісі кіндзоку Міцубісі кодзан Міцубісі гасукагаку Міцубісі рейон Асахі гарасу	Сімідзу кагаку когьо Хітагі касей когьо Такуяма Убе кодзан Тейдзін Сумітомо-Осака сементо <Осака сементо> Хітагі денсен	ІФЕ – стіл Ніппон кокан Кавасакі сейтецу Сьоа денко Куреха Тохо тенакс <Тохо рейон> Тайхейо сементо	Міцуй кагаку Міцуй тоа кагаку Міцуй секію каган Торе Міцуй кіндзаку когьо Тайхейо сементо <Онода сементо> Одзі сейсі	Сумітомо кагаку <Сумітомо кагаку когьо> Сумітомо денкі Сумітомо кіндзоку Сумітомо кіндзоку кадзан Ніхоніта гарасу Сумітомо-Осака сементо	

Енергетика і будівництво	JXND <Сінніхон секію> <<Міцубісі секію > > PS Міцубісі < Міцубісі кенсецу>	Космо секію Обаясі Тойо кенсецу	Дзєнерар секію Токіо кенсецу Дайсей кенсецу	Слова шелл секію Сімідзу кенсецу	Міцубі-Сумітомо кенсецу	
					Міцубі кенсецу Саккі когьо Міцубі фудосан	Сумітомо кенсецу Сумітомо рінгьо Сумітомо фудосан
Торгівля	Міцубісі сьодзі	Сооніті Ніссьо-Іваі Нігімен Такасая	Марубені	Ніссьо-Іваі Ітогю сьодзі Канемацу	Міцубі буссан Міцубісі	Сумітомо сьодзі
Харчова і фармацевтична промисловість	Кірін біру	Іто хам Танабе-Міцубісі сейко < Танабе сейко санторі>	Саппоро біру Нігірей	Сейдо Лайон Токіо дому	Ніхон сейфун	
Транспорт	Ніхон юсен Міцубісі-кокура	Ніхон яусін Набіке райн	Тобу тецудо Ніхон юсен <Сьова кайцу>	Ніхон цусін Кавасакі кісен	Сьосен Міцубі	Сумітомо

Таблиця 4

[за даними: Гьокай тідзу 2011; Гьокай тідзу 2011a].

2001 р., березень. Банки і фірми, які оперують нерухомістю, отримують дозвіл вільно працювати на страховому ринку.

Внаслідок створення нової правової бази на ринку склалося більш вільне конкурентне середовище, до того ж на ньому діють і зарубіжні фірми та банки. Досягнення мети зробити Токіо одним із провідних фінансових центрів світу забере ще деякий час, зважаючи на перехідний стан японської фінансової системи кінця XX – початку XXI століття, але це певно станеться вже в найближчі роки.

Узагальнюючи вищезазначене, звернемо увагу на такі тренди перебудови фінансово-банківської системи Японії, що склалися на початку XXI ст.:

1. Відбулася серйозна концентрація капіталу приватних (т.зв. “міських”) банків, що привела до утворення трьох мегабанків, які оперують капіталом юридичних осіб – великих корпорацій. При цьому основним оператором коштів фізичних осіб продовжує залишатися поштовий ощадний банк.

2. Поруч з цим відбулася перебудова фінансово-банківських груп – і виробничі корпорації, і фінансові інститути, які раніше входили до однієї з груп “великої шістки” (Токіо-Міцубісі, Санва, Фудзі, Дайіті-Кангьо, Міцуї, Сумітомо), згруппувалися відповідно навколо мегабанків “Міцубісі-Токіо-UFJ”, “Мідзухо” та “Міцуї-Сумітомо”.

3. Організаційно-управлінська роль особливо великих корпорацій (на табл. 4 вони виділені) ще більше зміцніла – вони дедалі більше виконують функції холдингів міжгалузевих корпоративних угруповань. При цьому можна виділити ряд типів таких угруповань [Яценко 2004, 113–119]: фінансово-промислові групи, які продовжують підтримувати зв’язки з мегабанками; “стратегічні” промислові групи базових галузей господарства; промислові групи базових галузей сировинної орієнтації; торгово-промислові групи навколо комплексних торгових фірм (т.зв. сого сьося); пірамідальні диверсифіковані виробничі системи машинобудівної промисловості (перш за все автомобілебудування та електронної промисловості); ланцюги згрупованих торгових фірм; ланцюги науково-дослідних та інформаційно-технологічних фірм; транспортно-логістичні угруповання тощо.

ЛІТЕРАТУРА

Гьокай тідзу. Вид. Ніхон сого кенкюдзьо, Токіо, 2011.

Гьокай тідзу. Вид. Тойо кейдзай сімбунся, Токіо, 2011а.

Кін’ю Токухон. Токіо, 1997.

Курганська А. Б., Яценко Б. П. Територіальна система управління в корпоративному комплексі Японії // **Український географічний журнал**, 1998, № 2.

Яценко Б. П. Корпоративний комплекс і типологія корпоративних угруповань Японії // **Київський національний університет ім. Т. Шевченка. Наукові записки**. Т. 3. 2004.

Б. П. Яценко

БУДОВА ГОСПОДАРСТВА ЯПОНІЇ ЯК ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ КРАЇНИ

Серед господарств постіндустріальних країн господарство Японії відзначається вираженою державно-корпоративною тенденцією, наявністю сформованих конгломератів колективної власності, а головне – всебічним проявом у всіх видах господарської діяльності особливостей культури, суспільної організації життя та менталітету японського народу. Серед сучасних умов і можливостей економічного розвитку Японії як країни, де йде становлення господарства постіндустріальної епохи, вирішальними є ті, що пов'язані з використанням інтелектуального капіталу та підприємницьких можливостей угруповань корпоративного комплексу, високого рівня культури та специфічного менталітету нації. Серед іншого важливу роль відіграють наявність сучасної високотехнологічної бази господарства, набуті фінансові можливості корпорацій та держави, сприятливі умови активізації участі в міжнародному поділі праці.

Сучасне світове господарство являє собою систему, окремі підсистеми якої перебувають на різних стадіях розвитку; систему багаторівневу, багатополюсну, нерівномірно розвинену. Ядром і найбільш економічно розвиненою частиною цієї системи є порівняно невелика група країн, які пройшли всі етапи індустріальної стадії розвитку сучасної цивілізації. Господарство, а з ним і суспільне життя цих країн набувають рис і закономірностей, що виникають головним чином під впливом інформаційно-технологічної революції та процесів глобалізації. Їм'я їм – постіндустріальні країни. До таких зазвичай відносять і Японію.

У процесі дослідження господарства постіндустріальних країн у першу чергу впадають в око кількісні відмінності основних економічних характеристик. І у великих, і в малих країнах цього типу сфера обслуговування стала провідною і за кількістю зайнятих, і за розмірами продукovanого ВВП. У межах сфери обслуговування провідне місце починає посідати діяльність, пов'язана з реалізацією інформаційних технологій, а у виробничій сфері – діяльність виробництв “високих технологій”. *Географічна суперпозиція цих зрушень проявляється в посиленій територіальній концентрації вищезгаданих видів діяльності в обмеженій кількості регіонів планети і навіть “світових міст”, які стають інформаційно-технологічними лідерами світового господарства.*

У основі цих статистично видимих трендів лежать глобальні якісні зміни в господарстві постіндустріальних країн. Найважливіші з них такі:

– у процесі перебігу інноваційних циклів науково-технічного розвитку ці країни (точніше, підприємницькі кола цих країн) стали володарями науково-технічних досягнень і технологій, яких не мають або з різних причин не можуть освоїти інші країни. Щороку патентні відомства США, Японії, країн Західної Європи реєструють десятки тисяч патентів і відкриттів. Таким чином, накопичуються колосальні інтелектуальні ресурси, доступ до яких у першу чергу мають

багаті держави. Це, наприклад, більш ємні чипи мікропроцесорів та обсяги пам'яті ЕОМ у комп'ютерних технологіях, дедалі досконаліші роботи та гнучкі виробничі системи у верстатобудуванні, постійно вдосконалювана гіпология оптико-волоконного зв'язку в телекомунікаціях, нові досягнення генної інженерії в біотехнологіях тощо;

– відбувається зміна пріоритетів у використанні економічних ресурсів цих країн. В умовах наростання інформаційно-технологічної революції провідну роль почали відігравати інформаційно-технологічні ресурси, інтелектуальний капітал, закладений як у вигляді підготовки робочої сили, так і в ресурсах науково-технічної інформації, мистецтво менеджменту як на мікро-, так і на макрорівні;

– стратегічні прориви в технології створюють нові можливості організації менеджменту і у виробництві, і в діяльності з його обслуговування, і в організації збуту. У промисловості на зміну автоматизації недалекого минулого, націленої на масовий випуск продукції обмеженої номенклатури, приходять “гнучкі” форми організації виробництва, спрямованого на активну реалізацію інновацій і швидку зміну номенклатури продукції. Відповідно в організаційно-управлінській структурі промисловості на зміну гігантським заводам і трестам ідуть диверсифіковані міжгалузеві та трансгалузеві корпоративні угруповання, які координують роботу часом сотень підприємств різної величини;

– у результаті тієї самої зміни пріоритетів у використанні економічних ресурсів та змін в організації менеджменту відбувається перехід господарства постіндустріальних країн на принципи різкого зниження ресурсомісткості ВВП. Звичайно, усе це відбувається на тлі подорожчання використовуваних природних ресурсів, особливо енергоносіїв, а також зростання жорсткості екологічних вимог, яке має місце в усіх країнах світу. Але тільки в господарстві країн постіндустріального рівня розвитку завдяки гнучкості та високій адаптивності менеджерських систем досягнуто реальних результатів енерго- та матеріалозбереження, а тенденції розвитку господарства можуть бути розцінені як перехід від ресурсоспоживаючої до ресурсозберігаючої економіки;

– наразі ріст економічного потенціалу таких країн та їхня конкурентоспроможність у системі світового господарства стають залежними не стільки від наявних ресурсів природи на їхній території, скільки від інноваційної активності діючих господарських утворень, особливо від рівня освоєння ними досягнень НТП. Формується новий тип господарства, т.зв. економіки, базованої на знаннях. При цьому країна може бути економічним лідером, володіючи скромними місцевими природними ресурсами. Приклад Японії в цьому особливо показовий;

– вирішального значення набуває ефективність діяльності інституцій організаційно-управлінської структури господарства, особливо тих, що пов'язані з інноваційним менеджментом та інвестиційною діяльністю. За таких умов сфера фінансів із допоміжної, яка обслуговувала обіг товарів і ресурсів на ринку (ця функція залишається за нею і надалі), перетворюється на провідну й самодостатню систему, яка починає визначати характер діяльності всіх інших систем господарства; нарешті, слід підкреслити, що крім діяльності, яка базується на нових інформаційних технологіях, та діяльності фінансово-банківської сфери, інші галузі обслуговування беруть участь у формуванні нового вигляду господарства. Послуги із програмного забезпечення стають невід'ємною часткою господарських процесів. Виробниче обслуговування вирізняється в самодостатній вид діяльності, виокремлений із виробничих процесів. Транспортні послуги набувають системного характеру – формуються транспортно-реалізаційно-логістичні системи.

Вищезазначені закономірності формуються в нових геополітичних реаліях сучасної економічної та політичної карти світу, де найяскравіше проявляються такі тренди:

– зменшується значення фактора необхідності подолання просторового розриву. Якщо функціонування світового ринку товарів і сировини залежить від роботи та пропускної спроможності традиційних комунікацій (хоча швидкості й вантажопідйомності транспортних засобів різко зросли), тоді робота більшої частини ринку послуг вже спирається на дії глобальних інформаційних систем і швидкісної авіації, а ринки капіталу та валюти, використовуючи світові мережі електронного зв'язку й можливості інфраструктури провідних фінансово-економічних центрів світу, вже оперують у режимі реального часу. Образно кажучи, відбувається “стиснення простору” світового господарства;

– “стиснення простору”, досягнуте завдяки технічному прогресу на транспорті, доповнюється “стисненням інформаційного простору” завдяки революції в телекомунікаціях. Формується інформаційна спільність планети. Із цього випливає декілька важливих наслідків. По-перше, створюються передумови розвитку матричних структур управління господарськими процесами на міжнародному (глобальному) рівні. По-друге, це ще один чинник “розмивання” сталої системи адміністративних і політичних кордонів та активізації різносторонніх інтеграційних процесів. По-третє, полегшується реалізація “демонстраційного ефекту” на світовому споживчому ринку, функціонування глобальних систем маркетингу вже неможливе без відповідного інформаційно-рекламного забезпечення;

– зростає взаємозв'язок і взаємозалежність національних економік, які, реалізуючи переваги обміну товарами, послугами, факторами виробництва на світовому ринку, невідворотно інтегруються в систему світового господарства. При цьому розвиваються самодостатність господарств не тільки країн, що розвиваються, та країн із перехідною економікою, але й економічно розвинених країн. Зростає роль транснаціональних корпорацій, які, керуючись виключно критеріями економічної ефективності, намагаються “глобалізувати” економічні процеси;

– транснаціональні корпорації (ТНК) разом із суверенними державами стають акторами, взаємодія яких формує систему світового господарства. ТНК поєднують використання гнучких форм власності та транснаціональної підприємницької діяльності, які забезпечують економічну діяльність їхньої структурної й інвестиційної політики, з певною територіальною організацією макромеджменту, яка спирається на економічні центри комунікацій поліцентричної територіальної структури світового господарства; глобальних рис набув процес формування міжгалузевих і трансгалузевих функціонально-господарських систем, зумовлений закономірностями світових технологічних зв'язків;

– триває “поляризація” господарства світу. У світовому економічному просторі взаємодіють, з одного боку, постіндустріальні країни, репрезентовані на світовому ринку товарами високих технологій, послугами престижних обслуговуючих галузей (банківська справа, консалтинг, наукова та інформаційна діяльність тощо), висококваліфікованих спеціалістів, чимало яких завербовані з усіх кінців світу, з іншого – переважно “сировинні” регіони (т.зв. світова периферія), які виходять на ринок із пропозицією продукції екологічно небезпечних виробництв, легкої промисловості або агропромислового комплексу, палива, мінеральної сировини і, зрештою, дешевої робочої сили. У провідних економічних центрах перших зосереджуються фінансові та управлінські інститути й інформаційна інфраструктура, що забезпечує прийняття інноваційних та інвестиційних рішень; другі мають підпорядковане положення у світовому господарстві.

Водночас господарство кожної країни зберігає риси індивідуальності й неповторності. Серед господарств постіндустріальних країн господарство Японії відзначається вираженою державно-корпоративною тенденцією (японські економісти називають тип економіки країни “ходзінсюгі” – “корпоративізм”), наявністю

сформованих конгломератів колективної власності, а головне – всебічним проявом у всіх видах господарської діяльності особливостей культури, суспільної організації життя та менталітету японського народу. Серед сучасних умов і можливостей економічного розвитку Японії як країни, де йде становлення господарства постіндустріальної епохи, вирішальними є ті, що пов'язані з використанням інтелектуального капіталу та підприємницьких можливостей угруповань корпоративного комплексу, високого рівня культури та специфічного менталітету нації. Серед іншого важливу роль відіграють наявність сучасної високотехнологічної бази господарства, набуті фінансові можливості корпорацій та держави, сприятливі умови активізації участі в міжнародному поділі праці.

Особливості множини структур господарства постіндустріальної Японії.

Сутність перебігу сучасних економічних та суспільних процесів в економічно розвинених країнах можна інтерпретувати як перехід від індустріального до постіндустріального етапу розвитку людства або ж інформаційну революцію (логічне продовження науково-технічної революції), що започатковує перехід від індустріальної до ноосферної цивілізації. До цього людство вже пройшло аграрний та індустріальний етапи розвитку.

Як відомо, господарство держави – об'єкт, що має багато складних структур.

Структура – внутрішня будова об'єкта та сукупність стійких зв'язків у ній, що забезпечують цілісність та збереження основних властивостей об'єкта. Розглянемо основні структури господарства Японії.

Організаційно-управлінська структура. Посідає особливо важливу позицію. Маючи системоутворювальну силу, вона є тим самим координуючим механізмом, який необхідний для зв'язку й нормального функціонування різних сфер господарської діяльності. Зрештою, саме від її дії багато в чому залежить життєздатність економіки тієї чи іншої країни, її успіхи та поразки на світовій арені.

Основою цієї структури в Японії виступає поєднання дії держави в особі різних її інститутів та багатьох юридичних осіб, насамперед корпорацій, організованих на базі акціонерної власності. Основними структуроутворювальними компонентами виступають, з одного боку, державні відомства, з другого – множина корпорацій і їхніх угруповань, а також комерційні банки та інші фінансові інститути. Вищезазначені компоненти перебувають у взаємозв'язку та взаємодіють різним чином. Утворена система впливає на формування й функціонування господарських систем (галузевої, функціонально-господарської) та має певну територіальну організацію, в основі якої лежить мережа адміністративно-управлінських центрів, що історично склалися. При цьому як угруповання корпоративного капіталу, так і їхньої географічної суперпозиції – територіальних зосереджень управлінських центрів – склалися цілком об'єктивно.

У основі будови організаційно-управлінської структури господарства країни лежить структура володіння власністю, перш за все цінними паперами, нерухомістю, землею, інтелектуальним капіталом тощо. Основні риси структури володіння власністю в Японії полягають у тому, що понад 70 % акціонерного капіталу володіють юридичні особи. Вони ж є переважно власниками землі, нерухомості, патентних фондів тощо. Серед юридичних осіб основними власниками є акціонерні підприємства (корпорації), а володіння ними акціонерним капіталом здійснюється як за класичними схемами вертикальних або горизонтальних групувань, так і за матричною схемою перехресного володіння акціями, при цьому така схема є всеохоплюючою. Існуюча практика перехресного володіння акціями об'єктивно призводить до формування розгалужених конгломератів власності. Основними організаційними ядрами таких конгломератів стають так звані *стабільні акціє-власники* – великі приватні банки, промислові холдинг-фірми або *інституційні власники* – траст-фонди, – що надає сформованим угрупованням певної заверше-

ності. Зрештою, різноманітні міжгрупові зв'язки сприяють формуванню єдиного загальнодержавного конгломерату приватної власності, складовими якого є корпоративні утворення різних типів. Тому Японію навіть називають "Japan incorporated".

З іншого боку, у господарстві сучасної економічно розвиненої країни на частку держави припадає забезпечення низки важливих функцій в організації й управлінні економікою та процесами відтворення. Це забезпечення економічного зростання в цілому, регулювання інвестиційного процесу, підтримка споживчого ринку, вироблення та підтримка певної політики зовнішньоекономічних відносин, стимулювання розвитку науки й техніки та прирощення інтелектуального капіталу підтримкою системи освіти і впорядкування регіональних проблем разом із забезпеченням охорони навколишнього середовища. Втрутитися в усі ці процеси держава може прямими або опосередкованими методами. У першому випадку питання вирішуються діями уряду та пов'язаних із ним державних інститутів, а також підприємств державного сектору. У другому – опосередкованими методами шляхом використання правових та фінансових механізмів, які формують систему планування або державного регулювання, економічного планування та пов'язаного з ним регіонального планування, економічного прогнозування тощо.

Функціонально-господарська структура.

Міжгалузеві системи, що сформувались у світовому господарстві та економічно розвинених країнах, в т.ч. в Японії:

- система енергетики, де зусиллями практично одного кола транснаціональних фірм контролюються всі технологічні ланки;
- система виробництва матеріалів, де поєднуються зусилля великих корпорацій і держави в координації роботи металургії, хімії й виробництва силікатних матеріалів;
- система машинобудування, лівова частка якого зосереджена в міжгалузевих машинобудівних угрупованнях і координується потужними ТНК;
- система агробізнесу, де організацію виробництва, переробки та збуту становить агропромисловий комплекс;
- система транспорту з огляду на єдині світові системи авіаційного та морського транспорту, а також життєво важливі функції національного залізничного й автомобільного транспорту.

Крім вищезазначених утворень із всесвітнім охопленням діяльності, сформувались функціонально-господарські системи та утворення, що не виходять за межі національного господарства, а саме:

- система наукових досліджень і конструкторських робіт (або науково-виробничий комплекс);
- атомно-енергетичний комплекс;
- аерокосмічні комплекси, комплекс із освоєння ресурсів океану;
- індустрія туризму, в якій поєднується взаємодія великих туроператорів і "готельних ланцюгів" із роботою глобальних інформаційних систем та сучасного авіаційного транспорту.

Територіально-господарська структура. Відомо, що територіальна структура географічного, у тому числі суспільно-географічного об'єкта (країни, регіону тощо), являє собою композицію просторово-виражених елементів (кількість яких становить цей об'єкт), кожний із яких виконує певну функцію в життєдіяльності та розвитку даного географічного утворення. У тому разі, коли йдеться про господарство країни, регіону, просторово виражені елементи являють собою ті чи інші поєднання на даній території економічних ресурсів (землі та природних ресурсів, трудових ресурсів, капіталу), виробничих, обслуговуючих, наукових та

інших підприємств, елементів інфраструктури, інститутів управління й фінансової діяльності тощо. Отже, територіально-господарська структура є композицією територіальних поєднань економічних ресурсів, виробничих та обслуговуючих підприємств, елементів інфраструктури, інститутів управління та фінансової діяльності тощо, кожне з яких виконує певну функцію в життєдіяльності та розвитку господарства регіону, країни чи світового господарства.

Об'єкти територіально-господарської структури входять до складу поєднань, притаманних іншим структурам господарства. Це можуть бути корпоративні угруповання, або фінансово-промислові групи різних типів, або угруповання державно-корпоративного комплексу в організаційно-управлінській структурі, або галузеві, трансгалузеві та міжгалузеві утворення функціонально-господарської структури. Таким чином, утворюється нерозривна сув'язь всієї множини структур.

Територіально-господарська структура має ієрархічну будову. Так, територіальне поєднання господарських об'єктів (економічних ресурсів, галузей господарства, міжгалузевих систем) країни є просторово-вираженим елементом структури світового господарства. А просторово-вираженими елементами територіально-господарської структури країни є композиції територіально-господарських утворень різних ієрархічних рівнів.

Територіально-господарська структура країни не є чимось застиглим і детермінованим. Подібно до ситуації в інших структурах її вигляд змінюється залежно від рівня розвитку економіки. У доіндустріальну епоху основні риси територіально-господарської структури визначаються особливостями розміщення сільсько-господарських земель та інших природних ресурсів. У індустріальну епоху основні форми територіально-господарської структури набувають того вигляду, який вони нині мають в економічно-розвинених країнах: у промисловості – сукупність територіальних поєднань підприємств, які утворюють промислові центри або вузли, промислові райони, промислові пояси; в сільському господарстві – аграрно-промислові поєднання в межах зональних або приміських територіальних агро-виробничих систем; у сфері обслуговування – регіональні маркетингові зони, які складаються навколо основних ядер систем розселення. При цьому завдяки розвитку як суспільного, так і територіального (географічного) поділу праці, між локальними територіальними поєднаннями господарських об'єктів виникає і діє активний обмін сировиною, товарами, робочою силою і, зрештою, капіталом у вигляді прямих та портфельних інвестицій.

Оскільки в постіндустріальний період вирішального значення у функціонуванні господарства набуває володіння інформацією та здобутками науково-технічного прогресу, а сервісні й комп'ютерні технології всебічно впроваджуються у виробництво та сферу обслуговування, тому в територіально-господарській структурі ключову роль починають відігравати ті територіальні господарчі поєднання, де зосереджені функції організаційно-управлінської, інформаційної, науково-дослідної та фінансово-інвестиційної діяльності. У Японії це Токіо (і ширше – весь Токійський метрополітенський регіон), Осака, Кіото, Нагая, Фукуока, Хіросіма, Сендай, Саппоро. А навколо них групуються індустріальні та індустріально-аграрні райони. У просторових же зв'язках важливими стають комунікації різноманітної інформації, інновацій та інвестицій.

Держава та корпорації у структурі господарства постіндустріальної Японії. Композицію та зв'язки компонентів у системі господарства Японії можна інтерпретувати таким чином. З боку держави діє урядова система, репрезентована урядом (сейфу), різноманітними дорадчими, координаційними, науково-дослідними та іншими установами (канрьо). Як і в будь-якій демократичній країні, ці органи виконавчої влади взаємодіють із законодавчою владою – парла-

ментом (коккай) та судовою владою. Оскільки Японія – конституційна монархія, то історично даним символом законодавчої влади є імператор. З боку множини юридичних осіб основним елементом організаційної структури є корпорації, а точніше угруповання корпорацій різних типів (кейрецу, дайкігьо сюдан тощо). Саме їхні зусилля приводять в дію виробничі й технологічні механізми функціонально-галузевих систем (гьокай). Елітою системи є їхні фінансові кола (кін'ю гьокай) та група державно-корпоративних організацій (дзайкай), діяльність яких виявляє вплив на функціонування як господарської, так і урядової ланок системи.

У “Кін'ю гьокай” до кінця попереднього століття діяло 22 т.зв. “тосі гінко” (“міські банки”), декілька банків довгострокового кредиту та інвестиційних банків. Унаслідок концентрації капіталу на початку ХХІ ст. основною опорою фінансової системи Японії стали три мегабанки (див. табл.), низка інвестиційних банків, серед яких вирізняються “Номура”, “Дайва”, “Міцубісі – Морган стенлі” та “Мідзухо”, а також великі регіональні банки.

Таблиця: Мегабанки Японії

Банки	Міжнародний тренд	Млрд.ієн 2010	Члени угруповання
Міцубісі UFJ	TUFJ	20410	Банк: Міцубісі – Токіо UFJ Траст. банк: Міцубісі UFJ Сінніку Інвест. банк: Міцубісі-Морган-Стенлі Сікен Міцубісі UFJ – Меріл Лінч Сікен
Мідзухо	Mizuho	15625	Банк: Мідзухо Мідзухо корпорейт Траст. банк: Мідзухо Сінніку Мідзухо Мідзухо-сікен Мідзухо інвестаз
Міцуї-Сумітомо	SMFJ	12316	Банк: Міцуї-Сумітомо Траст. інвест. банки: SMBC френдо сікен Ніко кодеар сікен Кредитні організації: Проміс

[за даними: Гьокай тідзу 2011].

У “дзайкай” опорним стовпом японського бізнесу була і є квазідержавна організація “Кейданрен”, яку часто образно називають тіньовим урядом Японії.

Для зазначеної японської економічної системи характерні деякі унікальні особливості. По-перше, втручання держави в керування економічними процесами має місце, але можливості держави у цій царині доволі обмежені. Незважаючи на активну державну участь в управлінні господарством, яка проявляється в законодавчій діяльності, наявності системи державного прогнозування та програмування, регулюванні господарських процесів, це втручання в економіку здійснюється в основному опосередковано. По-суті, воно зводиться до фінансового та адміністративного регулювання, а доля і роль державного сектора економіки вкрай незначна.

Ще одна особливість полягає у зростанні впливу фінансових кіл та організацій “дзайкай” на економічне життя країни. Японські дослідники указують на помітну тенденцію зростання влади фінансової олігархії, відмінної, однак, від довоєнної олігархії “дзайбацу”. Як бачимо, сучасні дзайкай разом із фінансовими колами є своєрідним “серцем” організаційно-управлінської структури країни:

вони об'єднують зусилля обох блоків господарської системи і виступають як своєрідний координаційний центр і комунікаційна ланка.

Об'єднані фінансові кола та дзайкай виявляють значний прямий вплив на уряд (сейфу), виступаючи водночас посередником впливу всього корпоративного блоку на уряд країни. Зворотний зв'язок із боку уряду виглядає дещо складнішим. Управлінські зусилля уряду здійснюються із врахуванням дорадчої ролі бюрократичної системи державних установ (канрьо) або й безпосередньо через зазначені установи. Ці установи виявляють помітний вплив на вибір пріоритетів діяльності фінансових кіл, а через них цей вплив розповсюджується на діяльність корпорацій, а з тим і інших юридичних осіб, які задіяні в господарській діяльності. Прямий же вплив уряду на кола фінансової олігархії доволі незначний – всі контакти державного сектору з корпоративним перебувають у полі пильної уваги фінансового ядра та “дзайкай”.

Перш ніж говорити про місце та роль корпоративного сектору в описаній вище композиції, слід зробити невеликий екскурс в економічну історію Японії.

До Другої світової війни основною формою організації капіталу Японії була фінансова олігархія – класичний зразок поєднання промислового та банківського капіталу під іменем “дзайбацу” (фінансова кліка). “Дзайбацу” мали форму організаційних об'єднань акціонерних підприємств та банків, які перебували під контролем холдингових фірм, капіталами яких практично повністю володіли найбагатші родини, витoki фінансової сили яких зародилися ще у феодальній Японії.

Виданий у 1947 р. за часів американської окупації “Антимонопольний закон” прислужився ліквідації фінансових імперій “дзайбацу”. Згідно із жорсткими положеннями цього закону в першу чергу було ліквідовано головні холдингові компанії довоєнної структури, а багато інших великих корпорацій розукрупнено. Це, звичайно, вплинуло на зміни в системі володіння капіталом. На якийсь час різко зросла участь багатомільйонної маси фізичних осіб у володінні капіталом. Наростання ж сили акціонерних підприємств протягом 1950–1960-х рр. відбувалося переважно шляхом внутрішнього накопичення у процесі розширеного відтворення в умовах високих темпів економічного зростання того періоду. Однак, як відомо, основна закономірність процесу концентрації капіталу полягає не стільки в самому процесі накопичення, скільки в мобілізації фінансових засобів (шляхом, напр., реалізації акцій фірми) та централізації вже існуючих капіталів (напр., злиття або купівля фірм) темпами, що випереджають централізацію виробництва. У японському варіанті перебіг цього процесу був дещо відмінний від того, як було на Заході, що й породило феномен “японського типу” корпоративної структури.

Європейсько-американський тип володіння акціонерною власністю характерний тим, що основна частина капіталу сконцентрована в руках фізичних осіб (нині – вже меншою мірою) та так званих “інституційних інвесторів” – різних фондів та товариств. Будучи зосереджена навіть у руках інституційних інвесторів (напр., в університетських, пенсійних, іменних фондах тощо), вона продовжує опосередковано залишатися в руках великих приватних власників – елітарних сімей, або груп еліти. Японія ж попрощалася із системою великого приватного володіння акціонерним капіталом ще в 1947 р. З того часу процес централізації капіталу пішов тут шляхом централізації багатства в руках не фізичних, а юридичних осіб – великих компаній у промисловості та в інших галузях господарської діяльності. Це стимулювало активний процес корпоратизації, кінець кінцем призвело до виникнення суспільства, в якому “корпорація – понад усе”. Безумовно, у формуванні саме такої ситуації важливу роль відіграло антимонопольне законодавство, згідно з яким заборонялося бути володарем контрольного пакету акцій влас-

ного підприємства, “акцієвласнику” мати більше 5 %, а згодом 10 % акцій підприємства, підтримувалась дія доволі жорсткої податкової системи тощо.

Логіка процесу концентрації капіталу та виробництва невідворотно мала призвести до необхідності групування корпорацій на тій чи іншій основі. У 1960–1970-ті рр. розпочався процес “відродження” найпотужніших угруповань колишніх “дзайбацу”, але в новій формі, на основі утворення сталих груп постійних власників акцій. Як центри тяжіння таких груп виступили найбільші банки та пов’язані з ними кредитно-фінансові установи. Але, на відміну від колишніх концернів-дзайбацу з їхніми суворими ієрархічними структурами, нові фінансові групи не мали усталених офіційних органів управління та контролю, їхня діяльність стала спрямовуватися координаційними централами – закритими президентськими зборами президентів тих фірм, що мали найбільший вплив у тій чи іншій групі.

У цей час, поряд із відновленням колишніх зв’язків і відродженням попередніх технологічних схем групування виробничих потужностей, прокотилася хвиля злиття фірм, у тому числі і великих. Процеси злиття були репрезентовані практично всіма існуючими типами: горизонтальними, вертикальними й диверсифікаційними. Водночас змінювалися цілі та мотиви володіння акціонерною власністю. Традиційний мотив укладення капіталу заради отримання дивідендів відійшов на другий план. Основний сенс дій нових власників капіталу, якими стали юридичні особи, надто великі корпорації, банки та інші фінансові інституції, став полягати в захопленні контрольних пакетів акцій тих чи інших фірм заради встановлення контролю над ними, нехтуючи навіть дивідентськими інтересами. Нечисленні індивідуальні власники акцій практично не мають права голосу на зборах акціонерів і задовольняються традиційним прибутком від дивідендів. Для корпоративних же власників відкриваються можливості контролю над тим чи іншим підприємством і залучення його до того чи іншого угруповання.

У наступний період економічного розвитку – кінець 1970-х – 1980-ті рр. – господарство Японії ввійшло з цілком сучасною сформованою корпоративною системою із притаманними їй унікальними особливостями.

У основі цієї системи лежить два типи володіння акціонерною власністю в корпоративних угрупованнях. Перший із них – традиційна форма тримання акцій дочірніх або підконтрольних компаній материнською компанією. У такому разі виникає своєрідний “ланцюг” володарів, який базується, залежно від ситуації, або на вертикальних, або на горизонтальних зв’язках. На базі цієї форми залежності виникли різнопрофільні виробничі, обслуговуючі або змішані ланцюги, які називають “кейрецу”, типи яких ми розглянемо далі.

Другий тип володіння акціонерною власністю базується на взаємному, або перехресному володінні акціями. Для такої форми характерна наявність ядра, або центра тяжіння, та периферії, де може й не бути помітних горизонтальних зв’язків. При цьому можна спостерігати доволі значне різноманіття зв’язків як у межах групи, так і поза нею.

Така структура угруповання має певні переваги перед більш традиційною системою угруповання з вертикальними зв’язками. Для контролю над господарською системою угруповання часом досить контрольного пакету акцій 10–20 %, можна забезпечити максимальний контроль, координацію, зусилля з кооперування та інтеграції, а також гарантувати збереження різного роду комерційних таємниць і без наявності офіційного управлінського органу групи.

Тривалий час лідерство серед таких угруповань в Японії належало “великій шістці” фінансових імперій. Найбільш постійними виглядали структури з потужним комерційним банком на чолі. Частина з них вела родовід від старих відроджених “дзайбацу” (Міцуї, Міцубісі, Сумітомо, Дайїті-Кангьо), інші були вже

повоєнними утвореннями (Фуїо, Санва, Дайва тощо), які виникли в результаті багаторазових об'єднань. Для всіх цих груп була характерна наявність потужного фінансового ядра, до якого входили великі комерційні банки, траст-банки та страхові фірми, і навколо якого групувалися провідні корпорації країни, тісно пов'язані взаємним володінням акціями. На відміну від колишніх "дзайбацу" з їхніми суворими ієрархічними структурами, повоєнні корпоративні угруповання не мали юридично оформлених центральних органів контролю і керувалися неформальними зборами президентів фірм.

Як показали події часів "бульбашкової економіки", організаційно-управлінські можливості таких надпотужних структур вичерпали себе. У 1990-ті рр. нарешті стало ясно, що покликання потужних комерційних банків не в тому, щоб бути фінансовою опорою того чи іншого корпоративного угруповання, хай і надпотужного, а в забезпеченні постійності всієї фінансової системи країни в її змаганнях щодо захисту національних інтересів в умовах глобалізації господарства. Розпочалась реорганізація фінансової системи за програмою "Біг Бен". Отже, на перспективу корпоративні утворення, ядром яких є фінансове ядро, певно вже не будуть тяжіти над організаційно-управлінською системою країни. До того ж, багато поєднань корпорацій, які раніше входили до потужних "банківських" систем, самі вже стали самодостатніми і їх самих логічно розглядають як самостійні корпоративні угруповання. Ядром такого угруповання може бути потужна торгова фірма (т.зв. "Сого сьося"), потужний концерн, який має стратегічне значення в економіці держави, потужна транспортна корпорація тощо.

Внутрішньогрупові відносини між ядром угруповання (воно може складатися і з групи провідних фірм, технологічно між собою пов'язаних) та іншими корпораціями як у системі, так і за її межами будуються не тільки на взаємному володінні акціями, але цілою множиною зв'язків. Вони включають розробку спільної політики віднайдення фінансування (часом колишнім "своїм" банком), переплетення директоратів та особистих родинних зв'язків, сприяння у тасмних поставках, технічному співробітництві фірм тощо. Управління цим механізмом, дія якого забезпечується часом неформальними зв'язками, як і раніше втілюється за допомогою неформальних дорадчих органів або координаційних зустрічей, які водночас виконують посередницькі функції у відносинах корпоративних груп із державним апаратом. Правдоподібно, перед такими системами безсиле будь-яке антимонопольне законодавство.

ЛІТЕРАТУРА

Алаев Э.Б. **Социально-экономическая география.** Понятийно-терминологический словарь. Москва, 1983.

Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины: В 2 т. Москва, 1988.

Гьокай тідзу. Вид. Ніхонсого кенкюдзю. Токіо, 2011.

Економіка зарубіжних країн / За ред. А.С. Філіпенка. Київ, 1996.

Ніхон-но кейдзай сумареру кодзо хайкаку. Токіо, 1999.

Окумура Хироси. **Корпоративный капитализм в Японии.** Москва, 1986.

Industry and Business in Japan. New-York, 1981.

РОЗДІЛ III

ПІВДЕННО-СХІДНА
ТА ПІВДЕННА АЗІЯ

О. А. Борділовська

ВИКЛИКИ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ І ТРАНСФОРМАЦІЯ СУСПІЛЬСТВА: ІНДІЙСЬКИЙ ДОСВІД

Статтю присвячено одному з найбільш популярних та дискусійних у сьогоднішній Індії питань: позитивним моментам і нагальним викликам глобалізаційних процесів. Від 90-х рр. минулого століття глобалізація є реалією в Індії, у першу чергу це явище асоціюється з лібералізацією економіки і поглибленням транснаціональних зв'язків. Проте глобалізація має багато вимірів, тож традиційним для Індії є комплексний, диференційований підхід до її вивчення. Поруч із дослідженням економічних і технологічних успіхів необхідним є виявлення нових тенденцій у суспільно-політичному житті країни. Експлуатаційний характер, який здебільшого має наразі глобалізація, є абсолютно неприйнятним для індійського суспільства. Більш того, в сучасному світі Індія не бажає підкорятися правилам, встановленим іншими, а намагається відновити “славу старих часів” і грати традиційну для неї роль гуру всього людства.

Дослідження показує прогрес індійської економіки у добу глобалізації, вивчає різні сторони впливу цього явища на сучасне індійське суспільство і традиційну культуру.

Трансформація східних суспільств у добу глобалізації є надзвичайно актуальною темою для досліджень, ступінь важливості якої визначається кількома чинниками. Передусім, вкрай необхідним для подальшого прогнозування розвитку країн Сходу є ретельне вивчення можливих наслідків глобалізації – як позитивних, так і негативних – на всі сфери їхньої життєдіяльності – політичну, економічну, соціальну, культурну. Розуміння процесів і тенденцій трансформації, які відбуваються внаслідок поширення взаємозв'язків на всіх рівнях, надає можливість правильніше оцінити, як саме східні суспільства позиціонують себе у сучасному світі, на яку роль претендують і наскільки здатні таку роль насправді виконувати. Відповідаючи на питання, що глобалізація означає для Сходу в першу чергу: підкорення західним законам чи, навпаки, повернення ери Азії, – слід проаналізувати причини і наслідки змін, що відбуваються, та з'ясувати їхній взаємовплив. Звичайно, в кожному окремому випадку ми побачимо власну специфіку, і приклад Республіки Індія так само є особливим, незважаючи на деякі спільні для багатьох країн Сходу моменти.

“Хвиля глобалізації” охопила Індію так само, як й інші азійські держави, поставивши багато питань перед керівництвом країни та перед пересічними громадянами. Проте ризикну припустити, що для індійців це явище має особливий зміст, оскільки дуже щільним є зворотний зв'язок між сучасними амбіціями країни і її лідерів та досить вдале “вживляння” глобалізаційних процесів на індійському ґрунті. Глобалізація та її вплив на розвиток Індії – тема надзвичайно популярна у самій країні на початку III тисячоліття, оскільки цей вплив відчувається в абсолютно усіх сферах суспільного життя, він вже має важливі наслідки, які найближчим часом лише збільшуватимуться. Актуальність таких досліджень

зумовлюється також тим, що Республіка Індія є сьогодні доволі потужною державою, яка має великі амбіції стосовно підвищення власної ролі у глобальних справах, тож розуміння викликів глобалізації є абсолютно необхідним для реалізації амбітних планів індійського керівництва.

За словами відомого політолога М. Наїма, "...подобається вона вам, чи ви ставитеся до неї з ненавистю, глобалізація – тут і нікуди не подінеться" [Naim 2009, 128]. Як відомо, у світі багато як прихильників цього явища, так і тих, хто активно бореться проти його поширення. Глобалісти переконані, що саме завдяки цьому процесу людство отримало новий шанс для розвитку взаємозв'язків, обміну досвідом і цінностями, а також – нові матеріальні зиски. Адже багато фахівців схильні вважати, що глобалізація – це "доволі революційна концепція, яка заохочує зняття територіальних бар'єрів у соціальному, політичному, економічному та культурному житті" [Griffits... 2002, 127]. Тим більше, що сучасні глобалізаційні процеси багатьма вченими розглядаються як чергова хвиля лібералізації, а зовсім не якість абсолютно унікальне явище. Лібералізм надихнули ідеї Просвіти ще наприкінці XVIII ст., він має за найбільші цінності науковий раціоналізм, безупинний прогрес людства і свободу, що в економічній галузі пов'язано з розвитком капіталізму. Перемога демократії і розвиток вільного ринку є тими основами, завдяки яким ця течія отримала нове життя саме після закінчення Холодної війни. У такому разі нові тенденції, що набирають сили від 1990-х рр., є лише продовженням довготривалого процесу, який розпочався давно, а саме тоді, коли різні передмодерні спільноти почали мігрувати і вступати у взаємодію одна з іншою. Сталося це якраз наприкінці епохи Просвіти, і з цього ж часу розпочинаються активні контакти між Сходом і Заходом, що тоді призвели до розквіту західних суспільств – не в останню чергу за рахунок того самого Сходу. Тепер настала черга "повернення історичної справедливості": "Азія відігравала роль світового лідера протягом тисячоліть, потім ця місія відійшла до Європи, а згодом – до Америки. Зараз вона повертається до Азії знов" [Kamdar 2007, 11].

Взагалі, коли йдеться про глобалізацію як загальносвітове явище, індійські вчені також підкреслюють, що сама по собі її ідея не є поганою. «Якщо переслідувати мету створення мережі міжнародної солідарності та співпраці, можна збудувати суспільство, яке б відповідало демократичній суспільній концепції "Єдиного світу"» [Vivekanandan 2000, 13]. Саме ця концепція *васудгейв кутумбакам* – "весь світ – одна родина" є основою традиційного світосприйняття індійців, звідки походять повага, толерантність, гнучкість і незалежність у зовнішніх справах. Вміння цінувати власні досягнення і використовувати досвід інших завжди були пріоритетами індійської цивілізації, і в такому разі ідеї глобалізації мають бути досить прийнятними для індійців.

Та реальність, як відомо, не зовсім відповідає цим чудовим ідеалам. Сьогодні глобалізацію все більше ототожнюють із домінуванням на міжнародній арені декількох могутніх держав, які контролюють процеси світового політичного та економічного розвитку й мають спроможність встановлювати і запроваджувати такі правила цього розвитку, які б, у першу чергу, задовольняли їхні власні потреби. Передусім це стосується розвитку світового господарства, але також значною мірою визначає розвиток демократичних інститутів і зміни смаків у масовій культурі. Досліджуючи процеси глобалізації та її наслідки, індійські фахівці неодмінно звертають увагу на те, що глобалізація – це комплексний феномен, який має різні аспекти – економічний, політичний, соціально-культурний. "Хоча глобалізація здебільшого є феномен, керований ринком, вона є ширшою за сутністю, ніж економічна ідеологія. Вона також оперує реаліями політики і культури" [Bharadwaj 2003, 311]. Отже, глобалізація має великий вплив на всі сторони життя країни, вона не лише визначає роль і місце Індії у світовому економічному просторі та політичному

житті, але і значно впливає на різні сфери соціального життя та визначає зміни суспільної свідомості. Цілком поділяючи такий підхід, вважаємо за доцільне розглянути усі аспекти впливу явища під назвою “глобалізація”, оскільки всі три напрямки стали визначальними для загальної трансформації Індії на межі II–III тисячоліть.

1. Наш розгляд починається з аналізу економічних реформ і досвіду адаптації Індії до глобалізаційних процесів, завдяки чому тепер ця держава znana у світі не просто як країна чудес, казкових багатств та виняткової духовної спадщини, але й швидко зростаючої економіки, справжній лідер у галузі інформаційних технологій, *де-факто* ядерна держава, яка володіє сучасними видами озброєнь і здійснює власну космічну програму.

Загалом, глобалізація як інтеграція світової економіки в ідеалі повинна забезпечити для кожної окремої країни можливість бути самостійним гравцем на міжнародній економічній арені, тобто купувати та продавати товари та послуги, капітали й технології за найкращими умовами світового ринку. Оскільки світове господарство значно більше за господарство національне, більшими мають бути й можливості, які запроваджує загальносвітова економіка. Проте разом із новими можливостями інтеграція до світової економіки приносить також нові ризики та виклики. Так, глобалізована економіка відкрита різним несподіванкам та загрозам, таким, як інфляція, падіння цін, коливання курсу іноземних валют тощо. До того ж, глобалізація вимагає від кожної країни, що залучається до цього процесу, прийняти міжнародні “правила гри” на світовому ринку, які диктують провідні світові організації, передусім СОТ. У свою чергу, це передбачає втрату, до певної міри, незалежності національної економічної політики, її пристосування до загальних правил. У багатьох випадках це може призвести до послаблення можливостей захисту власних національних інтересів. Окремо слід наголосити на тому, що країни різного рівня розвитку мають нерівні шанси, звичайно, більш розвинені держави отримали багато преференцій від самого початку глобалізації, і саме вони значною мірою продовжують визначати її подальший розвиток.

Серед фахівців поширеною є думка про те, що Індія, зокрема, змогла досить вдало пристосуватися до “правил глобалізації” та скористатися ними; зміни у зовнішньоекономічному становищі країни певним чином “спрацювали на користь” еволюції індійського господарства та значною мірою визначили зміни міжнародного іміджу Індії. Мова йде про те, що поширення процесів глобалізації співпало з новою економічною політикою у країні, яку розпочали “реформи I покоління” на початку 90-х років минулого століття (автор реформ – відомий в Азії економіст доктор М. М. Сінх – тоді міністр фінансів в уряді Р. Ганді, наразі – чинний прем’єр-міністр країни). З липня 1991 р. в Індії почала діяти програма нових економічних реформ та структурних перетворень, яка була частково запропонована і здебільшого профінансована Міжнародним валютним фондом, Всесвітнім банком, Азіатським банком розвитку та окремими країнами, зокрема – Японією. Нова промислова політика дозволила розробити пріоритети модернізації різних галузей економіки та напрямки використання іноземних інвестицій. При цьому передбачалося не лише прискорення господарського розвитку, а й запровадження різних соціальних програм – розвиток освіти та охорони здоров’я, створення нових робочих місць тощо. Завдяки цій політиці стали можливими лібералізація торгівлі та інвестицій, фінансова стабілізація, реформа підприємств державного сектора економіки, зменшення бюрократичного контролю, “сільська індустріалізація”, розвиток наукоємних галузей та високих технологій. Вже у 1996 році частка приватного сектору у ВВП збільшилася до 75 %, а державний контроль над економікою здійснювався набагато гнучкішими засобами, ніж раніше [Юрлов 2007, 319].

Другий етап реформ розпочався наприкінці минулого сторіччя. Доповнені суттєвою ідеологічною підтримкою під гаслом розбудови “Сяючої Індії” під час

перебування при владі націоналістично налаштованої коаліції на чолі з БДП (Бгаратіяа Джаната Парті), ці реформи сприяли остаточному вживлянню країни до світового господарства. Численні приклади свідчать про ефективність економічних реформ, які створили необхідні умови для забезпечення певного рівня конкурентоспроможності Індії в сучасному глобалізованому світі. Цікаво, що після парламентських виборів 2004 року і зміни влади нова правляча коаліція на чолі з Індійським національним конгресом (ІНК) продовжила курс на модернізацію економіки, підвищення рівня життя людей з урахуванням сучасних міжнародних стандартів. Послідовність реформ – запорука прогресу, і тут є чому повчитися в індійців. Можливо, традиційність і спадкоємність, як визначальні характеристики індійської цивілізації, спрацювали і в цьому випадку.

Тож сьогодні Республіка Індія подає чудовий приклад поєднання традиційних орієнтирів у розвитку суспільства із прогресом у галузі економіки, науки та технологій, це – потужна країна, четверта у світі за макроекономічними показниками (після США, Китаю та Японії). Прогнозується, що за умов зберігання сучасних темпів економічного зростання загальна сума ВВП країни становитиме у 2015 році 4 трл. \$, і за цим показником вона буде принаймні на рівних з Японією [Торкунов 2001, 375]. Такі успіхи індійської економіки не лише сприяли підвищенню ролі Індії у розвитку світового господарства, вони передусім були націлені на покращення внутрішнього становища і вирішення соціальних проблем. Як зазначає провідний російський індолог Ф. Юрлов: “...досить високі темпи соціально-економічного розвитку Індії (близько 7 % щорічно), що забезпечили зниження рівня бідності та поліпшення життя більшої частини населення, є фундаментальними досягненнями індійської держави” [Юрлов 2007, 326].

У свою чергу, країна справді змогла скористатися перевагами, які надала глобалізація. Зокрема, економічний прорив співпав зі зростанням попиту на фахівців у галузі програмування, Індія за короткий термін стала одним із визнаних лідерів у сфері інформаційних технологій й отримала великі прибутки завдяки розвитку цієї галузі. У 2000 році частка Індії на світовому ринку комп’ютерних технологій зросла майже до 20 %, країна посідає друге місце у світі за кількістю фахівців у цій галузі. Республіка Індія експортує програмну продукцію до 180 країн світу, галузі надається пріоритетна увага на державному рівні. З 2000 року у країні діє “Закон про інформаційні технології”, який стосується безпеки зберігання та продажу інформації. Міністерство зв’язку та інформаційних технологій розробило Програму стандартизації контролю та якості електронної продукції, яка враховує вимоги і показники світового рівня. У 2006 р. у країні нараховувалось 44 державні й 25 приватних технологічних парків із найсучаснішою інфраструктурою, деякі з них майже повністю знаходяться у власності іноземних інвесторів. Заходи, які здійснювала країна задля розвитку ІТ-індустрії, позитивно вплинули на національну економіку та імідж країни, збільшили її можливості на світовому ринку [Семенець 2006, 137].

Із глобалізацією щільно пов’язаний розвиток процесів аутсорсінгу, і тут Індія посідає не просто одне із провідних місць, а наразі є світовим лідером аутсорсінгу – “використання зовнішніх ресурсів”. Нагадаємо, що цей процес є своєрідним субпідрядом світового рівня, коли у якості замовника виступають компанії з однієї країни, а в якості виконавця – з іншої. Остаточне становлення аутсорсінгу як системи відбувається в епоху глобалізації, в середині 90-х рр. XX століття саме на тлі стрімкого розвитку галузі інформаційних технологій. Тому цілком природно, що Індія посіла в цьому процесі передову позицію. Дефіцит та висока заробітна плата власних висококваліфікованих фахівців у цій галузі змушує передові країни, в першу чергу США, шукати виконавців у інших країнах, таких як Індія та Китай, які мають свої переваги. Ці переваги передусім полягають у добре підго-

тованій, висококваліфікованій і водночас дешевій робочій силі, а також у загальному сприятливому бізнес-кліматі всередині країни. Маються на увазі ліберальні інвестиційні та податкові умови, загальна підтримка галузі на державному рівні, хороша репутація компаній-виконавців. У Індії все це спостерігається повною мірою, до того ж, індійські фахівці (на відміну від китайських) вільно володіють англійською мовою і мають вже достатній досвід у виконанні таких послуг, аутсорсінг починався в Індії саме із програмування на контрактній основі. У 2006 р. з 50 найбільш ефективно працюючих на світовому ринку компаній-виконавців послуг 13 – були індійські, причому 5 із них входять до першої десятки, це “Сатям”, “Когнізант”, “Інфосіс”, “Патні” і “Тата” [Ашмянская 2007, 7].

Держава всіляко сприяє подальшому розвитку цього процесу, оскільки ця галузь є надзвичайно прибутковою: в 2005 р. прибутки від аутсорсінгу складали 5 % індійського ВВП. За прогнозами фахівців, Індія у найближчі роки зберігатиме лідерство у світовому ринку аутсорсінгу, вона має вагомий досвід, її інтелектуальні ресурси стрімко зростають, стабільною залишається й державна підтримка. Можна погодитися з думкою фахівців про те, що аутсорсінг став для Індії хорошою можливістю ефективної реалізації свого інтелектуального потенціалу та залучення в економіку іноземних інвестицій. Країна вкотре продемонструвала свою мобільність та гнучкість у пристосуванні внутрішнього потенціалу до світової кон'юнктури.

З іншого боку, постійно зростає інтерес провідних компаній світу до можливостей держави, збільшуються іноземні інвестиції в індійську економіку, зростає кількість проектів – промислових і наукових, полем реалізації яких стає Індія. Лідери світової індустрії вже змогли оцінити переваги індійського ринку, багато хто з відомих гігантів відкрив тут свої філіали. Наразі Індія є одним із найбільших (четвертим) автомобільним ринком світу, тож не дивно, що у 2005 р. концерн *Дженерал Моторс* заснував тут вже другу свою фабрику. Що вже говорити про лідерів інформаційних технологій: окрім суто аутсорсінгових послуг, всі вони використовують індійських фахівців і напряду. На початку 2000-х рр. *IBM* інвестував понад 2 мільярди доларів США, він має в Індії 43 тисячі працівників (майже 13 % від загальної кількості робітників) [Kamdar 2007, 12]. *Microsoft* першим відкрив філіал в Індії ще у середині 1990-х рр., а в листопаді 2002 р. Білл Гейтс оголосив про інвестиції в індійський філіал у 400 мільйонів доларів [Council on Foreign Relations... 2003, 21].

Таким чином, вагомою складовою індійської стратегії є вміння використовувати свої переваги, наразі Індія – один із найбільш конкурентоспроможних гравців на світовому ринку і надалі розраховує на активну участь у глобальних економічних процесах. Але слід пам'ятати, що пристосування країни до потреб і вимог глобалізації має не лише економічні сторони. Як зазначав відомий фахівець-міжнародник М. Наїм: “...глобалізація – це набагато більше, ніж міжнародна торгівля та інвестиції. По усьому світу існує різний зв'язок між різними групами людей, і навіть економічна криза не зможе уповільнити таку міжнародну діяльність” [Naim 2009, 28]. Від того, наскільки впевнено нація буде відчувати себе і яким чином зможе представити себе у таких міжнародних зв'язках, залежить її майбутнє. Стратегічна лінія має вирішувати завдання співвідношення сталого внутрішнього розвитку країни і впевненого вживлення у глобальні структури. З кінця 90-х рр. минулого століття індійські вчені і політики наполегливо працюють над програмами розвитку країни. Найбільш репрезентативне бачення внутрішньої трансформації та посилення міжнародних позицій Індії викладено в концепції “Індія – 2020”, провідним автором якої був колишній Президент Республіки Індія (2002–2007 рр.) доктор А. П. Дж. Абдул Калам, відомий вчений, безпосередньо причетний до ракетної та космічної програм країни. Концепція

новітнього розвитку країни є соціально зорієнтованою: в умовах Індії з її великим населенням, конфесійним, національним та кастовим розмаїттям, це є принципово важливий момент. У своїх роботах Абдул Калам неодноразово підкреслював, що загальні економічні показники не завжди висвітлюють реальний стан речей. Тому важливим є саме їхній соціальний вимір – те, наскільки вони забезпечують добробут населення, гарантують реалізацію можливостей представників різних верств суспільства.

Відомий вчений-економіст Мухаммад Юнус, лауреат Нобелівської премії в галузі економіки (2006), також звертав увагу на соціальний бік трансформації східних суспільств у епоху глобалізації. Він наголошував на тому, що найбільші зиски від глобалізації знов отримали розвинуті країни, тоді як нації, що розвиваються, опинилися “за бортом глобалізації”. Зокрема в його рідній країні Бангладеш спостерігається неготовність до нових ризиків, і навіть розпочаті реформи не можуть гарантувати інтеграції до світової економіки в умовах постійного збільшення ролі зовнішніх факторів. М. Юнус та заснований ним ще 1983 р. у Бангладеш *Grameen Bank* (“сільський банк”) отримали Нобелівську премію за реалізацію ідеї мікрокредитування, націленої на залучення якомога більше бідних прошарків населення до активної праці. Слід додати, що 97 % клієнтів банку – жінки, і це також дуже важливо з точки зору здійснення соціальних програм у південноазійських країнах.

Саме “соціальні аспекти” економічної трансформації вивчав ще один лауреат Нобелівської премії в галузі економічних наук (1998 р.) професор Амаратія Сен, індієць за походженням: дослідження феномену злиденності принесли йому світову славу саме завдяки гуманізації економічної думки, що має особливе значення для таких країн, як Індія, Бангладеш, Пакистан. Рівень прибутків є, на думку А. Сена, дуже сумнівним показником, набагато важливішою є реальна спроможність отримувати ті чи інші соціальні та матеріальні блага, від їжі та одягу до реальної участі у житті суспільства. Та якщо в Індії стабільний розвиток демократії гарантує поступовий прогрес у галузі освіти, гендерної рівності, медичної допомоги, інші держави регіону ще мають вирішити величезну кількість проблем для забезпечення пристойного рівня життя свого населення [Sen 2003, 10].

У Індії вже зараз існує доволі серйозний прошарок середнього класу – майже третина населення, і це напряму пов’язано з успіхами країни у сприйнятті глобалізації: серед представників середнього класу – менеджери середньої ланки, інженери-програмісти, лікарі та викладачі різних навчальних закладів, представники малого бізнесу, які отримали завдяки глобалізації абсолютно нові можливості. До речі, саме тому згаданий вище М. Наїм, заперечуючи один з усталених штампів, а саме, що глобалізація – лише для багатих, зазначає: “Скажіть про це індійцям, або китайцям, чи представникам того середнього класу, що набирає сили у Бразилії чи Туреччині” [Naim 2009, 30]. Темпи розвитку індійської економіки не дуже зменшилися навіть за умов світової кризи 2008 р., що дає надії тому ж таки середньому класу та індійській молоді, яка прагне хорошої освіти, гідної роботи і забезпеченого майбутнього.

У 2006 р. експерти відомої компанії *Price Waterhouse Coopers* визначили першу позицію Індії у світі за темпами розвитку на період до 2050 року. У цьому ж 2006 році відбувся Світовий економічний форум у Давосі, гаслом роботи якого стало “Індія всюди”. Країну визнали зростаючою живою демократією, що розвивається найбільш швидко, і на сьогодні є також однією з тих держав, які визначають зростання світової економіки. А міністр торгівлі Індії Камаль Натх у своїй книжці “Століття Індії” зухвало написав, що у 2020 році Давоса взагалі більше не буде – Світовий економічний форум переїде до Мумбая¹. Чи можна побачити у

¹ India Brand Equity Foundation. – <http://www.indiaeverywhere.com/home.aspx>

таких амбітних заявах “слід глобалізації”, а не лише індійський патріотизм? Думаємо, що так, адже “історія індійського успіху” збігається з поглибленням глобалізаційних процесів, і в означеному випадку спостерігається дійсно вдалий збіг обставин, за яким нові можливості відкривають шляхи зростаючому потенціалу. Проте не слід думати, що цей збіг є абсолютно випадковим: індійські стратеги серйозно досліджують такі можливості і прораховують адекватні шляхи їхнього використання, повністю виконуючи заповідь свого прадавнього вчителя Каутільї: *“Завжди опиняйся у правильний час у правильному місці”*.

2. Успіхи на макроекономічному рівні, проведення урядом реформ, швидкий розвиток технологій та загалом вдала відповідь на виклики глобалізації значною мірою визначили політичний успіх Індії після завершення ери Холодної війни і уможливили реальне підвищення позиції держави у світових справах. Завдяки гігантським крокам, які здійснила Індія в розвитку науки і технологій, лібералізації промисловості, вона стала державою, яка посідає гідне місце у світовій економіці. Тож можна стверджувати, що загалом індійська позиція стосовно глобалізації “...передусім визначається прагматизмом, бажанням скористатися наслідками глобалізації в інтересах прискорення розвитку національної економіки...” [Титаренко 2002, 58]. Новітні концепції розвитку країни націлені на стрімке економічне зростання і перетворення Індії на високорозвинену державу, яка впевнено дивиться у майбутнє і бере активну участь у міжнародному житті. Протягом останніх десятиріч спостерігається поступове посилення економічної складової, ширяться і поглиблюються механізми економічної дипломатії. Зовнішня політика Індії стає більш прагматичною, активно розвиває різні напрямки співробітництва і забезпечує ідеологічну підтримку досягненням держави на світовому рівні.

Саме економізація зовнішньої політики дозволила Індії досить безболісно пережити втрату старих орієнтирів і швидко визначитися з новими на початку постбіполярної ери. При цьому індійці не поступилися головним принципом своєї зовнішньополітичної стратегії – незалежність і свобода вибору. Від ролі лідера III-го світу Індія поступово відійшла, хоча і не втратила її остаточно, поширивши кооперацію по лінії Південь-Південь і не відмовляючись від ідей неприєднання як свободи вибору у міжнародних відносинах. Індійський погляд виходить з того, що загальною ідеєю співробітництва між країнами Півдня залишається ідея мирного співіснування, а також інші принципи “панча шила”, які свого часу надихнули на створення Руху неприєднання. Епоха глобалізації дає виключні можливості для досягнення успіхів, проте вона несе із собою також багато загроз, особливо це стосується країн, які поки що нарощують траєкторію свого розвитку. Більшість таких країн знаходяться на азійському та африканському континентах, і запорукою успішного подолання їхніх існуючих проблем є співпраця і постійна координація дій.

Значно зросли зв'язки Індії із провідними центрами сили – США, Євросоюзом, на новому рівні відновилися відносини з Російською Федерацією. При цьому збільшується увага і визнання з боку цих держав, аж до проголошення на початку 2000 р. відносин стратегічного партнерства з Індією як Росією, так і Сполученими Штатами. Саме розбудова динамічних стосунків між Індією та США стала однією з основних новацій постбіполярної ери; період 1991–1998 рр. може бути визначений як ера нормалізації індійсько-американських відносин. Із припиненням Холодної війни та зміною політичних еліт і соціальних настроїв у обох країнах більшість антагонізмів у відносинах зникли, натомість нові фактори – економічні реформи в Індії, збільшення індійської діаспори у США, стрімкий розвиток процесів глобалізації – зробили процес поліпшення відносин незворотним. Як вдало зазначено у доповіді Ради зовнішніх відносин США щодо нових

пріоритетів американської стратегії у Південній Азії, за цей час країни навчилися “не погоджуватися одна з одною, але не бути при цьому непривітними” [Council on Foreign Relations... 2003, 14]. Коли у 1998 р. індійський прем'єр А. Б. Ваджпаї у своєму виступі в ООН назвав Індію і США “природними союзниками”, це викликало подив у багатьох, передусім у самій Індії. Але вже за декілька років таке визначення не здавалося дипломатичною гіперболою. Протягом минулого десятиріччя траєкторія розвитку двосторонніх стосунків невпинно піднімалася, від нормалізації до проголошення стратегічного партнерства і конкретних кроків його реалізації.

Відносини такого рівня з найбільш впливовою державою світу – США – є, передусім, визнанням належної ролі Індії, а також – додатковим імпульсом її зростання. Так само важливим показником є найкращі перспективи розвитку відносин стратегічного рівноправного (на відміну від радянських часів) партнерства Республіки Індія з Російською Федерацією. Індійська стратегія на російському напрямку виходить саме із взаємної зацікавленості й підтримки, збігання принципів інтересів на глобальному рівні та традицій співробітництва у багатьох, у тому числі – стратегічних галузях.

Ще одним важливим напрямком стає азійська політика Індії, яка реалізується у декількох напрямках. Першим, традиційно пріоритетним, залишається південноазійський – у межах субконтиненту, де Індія завжди претендувала на роль гегемона, і фактично від часів Бангладеської кризи 1971 р. така позиція лідера регіону визнається на світовому рівні. По-друге, новацією постбіполярного періоду стає так звана політика “Погляд на Схід”, запроваджена урядом Н. Рао на початку 1990-х рр., коли Індія значно збільшує увагу до своїх південно-східних сусідів, відбувається активізація різного рівня зв'язків із країнами АСЕАН, від економічного до співробітництва у галузі безпеки. Не в останню чергу такі зміни відбуваються в контексті суперництва з “великим сусідом” – Китаєм, з яким також після багатьох років конфронтації розпочинається конструктивний діалог. Нарешті, значно розширюється коло співпраці з іншими сусідами в Азії, в тому числі й на заході: Іран, держави Центральної Азії, Ізраїль стають надійними торговельними партнерами, з якими Індія розвиває також співробітництво у галузі енергетики, безпеки і військових технологій.

Окремої уваги заслуговують успіхи багатосторонньої дипломатії Індії: широке представництво на міжнародних форумах завжди розглядалося як важлива запорука здійснення зовнішньополітичних цілей держави. Республіка Індія є країною-фундатором ООН, членом багатьох об'єднань міжнародного рівня, таких як “Група 15”, “Група 77”, “Група 20”, БРІКС, і має статус спостерігача кількох регіональних, наприклад ШОС.

У Індії приділяють надзвичайно багато уваги питанню подальшої трансформації ООН, країна постійно ініціює обговорення реформи ООН на міжнародних форумах різного рівня. Одним із лейтмотивів реформ має бути повернення Організації статусу впливової сили, здатної керувати міжнародними процесами, спрямовувати їх у належне русло, забезпечувати мир і стабільність, – з такою метою ця організація, власне, була створена. Єдиний та неподільний світ, на думку індійців, має бути керований репрезентативним органом, який надійно захищатиме інтереси всіх учасників світових процесів. З надіями на більшу відповідальність ООН пов'язуються пропозиції щодо реформування та розширення Ради Безпеки, про що наполегливо йдеться від середини 1990-х рр. у заявах індійських лідерів. Реформи та подальше вдосконалення роботи ООН є органічним процесом, який має відповідати на зміни у світі, паралельно уряд Індії намагається вибороти вищу позицію для свого мільярдного населення, запорукою чого має стати її постійне членство у Раді Безпеки ООН.

Отже, на межі тисячоліть імідж Індії у світі однозначно змінився, її остаточно визнано державою, яка має реальний вплив на перебіг міжнародних подій і наближається до статусу впливового світового гравця. Не останню роль у таких процесах відігравала останнім часом індійська діаспора, значний прошарок якої становлять успішні та високоосвічені фахівці, які продовжують підтримувати міцні зв'язки з батьківщиною, у тому числі – економічні та наукові. Республіка Індія – одна з небагатьох країн світу, яка розробила спеціальну політику для своєї діаспори. Для цього існує декілька об'єктивних причин. По-перше, неможливо відвертатися від такої значної кількості людей – понад 20 мільйонів людей індійського походження мешкають нині у різних країнах, на різних континентах – у Північній Америці (Канада та США), Південній Америці (Гайана, Суринам, Тринідад і Тобаго), в Європі, Австралії, Африці (здебільшого – Південній та Східній) та, звичайно, – в Азії. Лише у країнах Перської затоки мешкає понад 3 мільйони індійців. У деяких країнах через певні історичні причини люди індійського походження складають значну та навіть переважну кількість населення – 65 % на островах Фіджі та 51 % на о. Маврикій.

По-друге, серед представників індійської діаспори наразі багато не лише водіїв таксі та робітників сфери послуг, як це було декілька десятиріч тому, але й видатних вчених, юристів, політичних діячів, відомих митців, не кажучи вже про лікарів та інженерів-програмістів. Вони представляють різні народи, релігії та навіть раси Індії, проте кожен пам'ятає про своє індійське коріння і відчуває себе причетним до надбання великої індійської цивілізації. Так само й в Індії з'являється новий привід для гордості, оскільки її сини достойно представляють свою батьківщину на світовому рівні. Дійсно, серед найбільш відомих “закордонних індійців” – лауреати Нобелівської премії (астрофізик С. Чандрасекхар, лікар-генетик Х. Кхорана, письменник В. С. Найпол), літературної Букеровської (Салман Рушді, Кіран Десаї, Аравінд Адіга) і премії Оскар (Бен Кінгслі, а насправді – Крішна Бганджі), а також відомі усьому світу митці – музикант Раві Шанкар, диригент Зубін Мехта, режисери Міра Наїр і Шьям Бенегал, політичні діячі (колишні прем'єр-міністри Маврикія А. Джугнаутх і Н. Рамгулам, Фіджі – М. П. Чаудхарі, президент Гайани Бг. Джагдев) і представники найпередовіших професій, наприклад – астронавт Калпана Чоула, яка трагічно загинула під час катастрофи “Колумбії” у лютому 2003 р. Всі вони вшановуються в Індії. Урядом підкреслюється важливість підтримання зв'язків з усіма індійцями або громадянами інших країн індійського походження за кордоном. І це не просто гасла, а продумана державна політика, яка була розпочата Р. Ганді. Відповідаючи на виклики часу, він заговорив про можливість залучення “закордонних індійців” до інвестицій в індійську економіку та інших проектів, було створене нове міністерство, яке опікується справами індійців за кордоном. Така лінія була продовжена під час “еконімізації” зовнішньої політики урядом Н. Рао, і пізніше – урядом А. Б. Ваджапаї, із проголошенням БДП “Нової політики щодо діаспори”. Прем'єр-міністр особисто звернувся до колишніх співвітчизників та їхніх нащадків із закликом: “Ми запрошуємо вас не лише розділити наше бачення майбутнього країни у новому тисячолітті, але й допомогти нам визначити його контури” [цит. за: Gangopadhyay 2005, 113]. З метою поживлення зв'язків із діаспорою було дозволено подвійне громадянство для осіб індійського походження, які мешкають у Сполучених Штатах, Великій Британії, Канаді, Австралії, Новій Зеландії, Сінгапурі та більшості країн ЄС. Уряд А. Б. Ваджапаї отримав значну підтримку від таких осіб – як ідейну, так і фінансову, збільшилися інвестиції в індійську економіку, вкладання грошей в індійські банки (а не у країнах проживання) стало звичайною справою. Це дає усі підстави відзначати: “Сьогодні Індія може вважати індійців, які мешкають за кордоном, важливим ресурсом для розвитку батьківщини, який створює

позитивний імідж Індії, забезпечує місток між Індією і рештою світу і надає зворотній зв'язок своєму досвіду і капіталу” [Rai 2005, 63].

Віддаючи належне внеску індійців у розвиток світової культури, науки й технологій, уряд Республіки Індія на початку нового тисячоліття заснував спеціальний комітет із питань індійської діаспори та вирішив проводити спеціальні щорічні форуми – *Правасі Бгаратіія дівас*. Під час виступу на II такому зібранні у січні 2001 р. в Делі А. Б. Ваджапаї нагадав про роль індійців у розвитку “нової економіки” XXI століття, а також про їхню участь у політичному житті країн перебування. Згадувалось, що на саміті керівників країн Співдружності у 1999 р. були присутні п'ять лідерів держав та урядів індійського походження. Шанування традицій, повага до минулого та, водночас, відкритість світові, вміння вчитись, інтелектуальний пошук у поєднанні з терпимістю та відмовою від насилля – характерні риси тих, хто належить до індійської цивілізації. “Вихідці з Індії... є живим доказом шляхетної традиції синтезу старого й нового”, – зазначив прем'єр-міністр [Ваджапаї 2001, 242].

На межі тисячоліть спостерігається і зворотній процес: індійці, які досягли успіху у своїй новій країні, повертаються і засновують на батьківщині власні компанії або намагаються розширити бізнес і виходять на світовий ринок. Із придбанням у червні 2006 р. європейського сталевого гіганта *Арселор* індійцем за походженням, одним із найуспішніших у світі бізнесменів, Лакшмі Мітталом (добре відомим в Україні) завершилася, на думку експертів, ера комерційного панування Заходу. Досить популярне сьогодні гасло “*Куди прямує Індія, туди прямує і світ*” видається досить виправданим, адже “...1 мільярд і 200 мільйонів індійців і ще потужна 20-мільйонна діаспора починають грати своїми культурними та економічними м'язами” [Kamdar 2007, 13].

І хоча “індійська ейфорія” багатьма сприймається як перебільшення справжніх успіхів (зокрема, з багатьох позицій попереду Китай), не можна не погодитися, що світ має визнати успіхи індійців. Індія і Китай сьогодні є флагманами “повернення ери Азії”, і міжнародне співтовариство все частіше поглядає в їхній бік. Китай, який поки що випереджає сусіда, залишається країною, багато в чому закритою для розуміння, тоді як Індія доволі прозора держава з демократичними цінностями. Проте разом вони можуть змінити світ, особливо якщо зважати на величезний потенціал двох азійських велетнів: разом їхнє населення становить майже 2 з половиною мільярди, або одну третину від світового; це дві найбільш швидко зростаючі економіки світу, які змогли “розвернути” глобалізацію у східний напрям і тепер формують її нові правила. Поступово незворотність цих процесів визнається і західними лідерами. Д. Кемерон (нині – прем'єр-міністр Великої Британії) не дарма визнав: “Протягом другої половини минулого сторіччя ми на Заході були впевнені, що саме нами визначається розпорядок глобального розвитку. Що ж, потрібно визнати нові реалії, а саме – необхідність поділяти світове лідерство з Індією та Китаєм” [цит. за: Bhambrī 2006, 104].

Розглядаючи політичний аспект глобалізації, слід згадати про сприйняття або, швидше, неприйняття Індією нових ідей глобального світового порядку, відповідно до чого будується зовнішньополітична стратегія держави. Індія намагається відтворити власну “славу давніх часів” у абсолютно нових умовах, при звичаїтися до потреб і реалій сучасного, постбіполярного, порядку. Відомо, що Індія ніколи не була прихильником ідеї біполярного світу і стала одним із фундаторів Руху неприєднання як певної альтернативи біполярності. Так само й однополярний світ не може бути прийнятним із точки зору традиційної індійської політичної теорії. Сьогодні Республіка Індія – велика регіональна держава, визнаний гегемон Південної Азії, яка прагне перетворити цей регіон на один із полюсів у сучасній багатополарній конфігурації світу, що є найбільш природним, із

точки зору індійської політичної думки, міжнародним устроєм. Тим більше, що процеси глобалізації не передбачають встановлення гегемонії однієї держави, хоча наразі ми значною мірою спостерігаємо диктат США. Навпаки, як зазначає професор С. Шергін, "...глобалізація за своєю сутністю сприятлива для утворення багатополюсності, а та, у свою чергу, сприяє її інтенсифікації та масштабному розгортанню... Європейський Союз, Китай, Японія, Росія, Індія – це далеко не повний набір реальних і потенційних центрів сили, які здатні самостійно чи в різних політичних комбінаціях претендувати на роль світових гегемонів" [Шергін 2006, 56–57]. Однополярний світ на чолі із США – зовсім не ідеал для великих країн Сходу, що мають власну багатовікову традицію, зберігають свою цивілізаційну своєрідність і не мають комплексу неповноцінності перед Заходом. Індія та Китай, що мають спільні погляди на майбутній світовий устрій, наполягають на тому, що архітектура багатополюсного світу повинна визначатися національними інтересами країн, а не обмеженням їхнього авторитету.

Успіхи індійців наочно підтверджують, що насправді глобалізація має східне обличчя. І хоча її правила від самих початків були продиктовані Заходом, у реальності відбувається вона на Сході. Глобалізація "по-американськи" не може влаштувати східні країни, вони прагнуть отримати від цих процесів власну користь і нові можливості розвитку. У такому ракурсі досвід Індії може бути надзвичайно корисним для інших країн, і не лише в економічній галузі, але й у напрямку здійснення внутрішніх перетворень та формування нового іміджу на міжнародній арені.

3. Індія – дуже традиційна країна, яка протягом тисячоліть зберігала свій особливий культурний шлях, її розвиток ніколи не припинявся, спадковість і традиційність є ключовими поняттями у розумінні особливостей індійської цивілізації. І хоча цінності та традиційні підходи індійської цивілізації залишаються основою життєдіяльності країни у сучасний період, все частіше вони піддаються масованим атакам ззовні: особливо такі процеси пришвидшуються у період глобалізації. Панування провідних країн та контрольованих ними ТНК у світовому господарстві відчутно впливає також на процеси культурного, духовного розвитку людства. Зокрема, глобалізація з її викликами вже призвела до надзвичайно високого ступеня захопленості західною культурою і абсолютно чужими моральними цінностями. Це викликає стурбованість представників інтелектуальної еліти, які побоюються можливої втрати національних культурних особливостей та традиційних ціннісних орієнтирів кожного окремого суспільства у зв'язку з поширенням так званої "масової культури" – англомовної та здебільшого американоцентричної. Дійсно, разом із багатьма перевагами, глобалізація надала індійцям безліч прикладів поганого смаку, включно з матеріалістичними підходами до життя тощо.

Глобалізація та її прояви сьогодні знаходяться в центрі уваги як фахівців, так і мас-медіа та широкої громадськості, вплив глобалізації на індійське суспільно-політичне і культурне життя обговорюється на абсолютно усіх рівнях. Це цілком зрозуміло – якщо політичні та економічні зміни внаслідок поширення глобалізації є швидше позитивними і дають багато приводів для оптимізму, зміни на соціокультурному рівні здебільшого спричиняють нові загрози для традиційного індійського суспільства. Авторці пощастило бути присутньою в Індії на двох абсолютно різних за напрямком конференціях – "Жінка. Родина. Глобалізація" (липень 2005 р.) та "Гандизм і глобалізація" (листопад 2007 р.), на яких обговорювалися передусім проблеми змін в індійському соціумі та ментальності громадян в умовах поширення процесів глобалізації, а також можливості застосування традиційних індійських суспільних цінностей у загальносвітовому масштабі. Адже Індія, яка вже багато разів брала на себе роль духовного вчителя людства, в

нових умовах вкотре намагається донести до світової спільноти ідеї толерантності та духовного єднання, які могли б запобігти суцільній матеріалізації та комерціалізації. У такому контексті знов актуальними стають ідеї М. Ганді (чому й була присвячена друга з вищеназваних конференцій) – толерантність і ненасилля є основними законами життя у світі людей, і світ цей є єдиним.

Обговорюючи нові можливості сучасної епохи, ми не можемо не визнати, що полегшення доступу до інформації і розвиток технологій вносить істотні позитивні зміни не лише в господарське життя суспільства, але й у подальший розквіт науки, культури та освіти. Це особливо важливо для такої великої за обсягом території країни, як Індія: саме завдяки передовим технологіям, таким як супутниковий зв'язок, індійці змогли здійснити перехід до інноваційних методів освіти, дистанційного навчання різного рівня. Новий інформаційний простір, значно більший, із новими можливостями швидкого доступу до знань, сприяє поглибленню культурного та наукового обміну. Здобутки культури та науки будь-якої частини людства поширюються, досить швидко стають загальносвітовою спадщиною, сприяють взаєморозумінню. В ідеалі "...культурний обмін справді може створити такий світовий порядок, в якому процвітатиме загальний гуманізм" [Palit 2000, 158]. Тим більше, що культурна традиція індійців завжди відрізнялася вмінням "впускати" надбання інших культур, вчитися і використовувати досягнення інших.

Дійсно, такий ідеал розглядався набагато раніше в концепціях духовного розвитку людства, які пропонували видатні індійські діячі. Зокрема, відданим послідовником ідеї створення загальносвітової духовної спадщини був лауреат Нобелівської премії, видатний митець та громадський діяч Рабіндранат Тагор. На його думку, "глобалізація" (як її розуміли майже сторіччя тому) мала сприяти встановленню загальносвітового громадянства з метою широкого культурного обміну. Відштовхуючись від традиційних індійських уявлень про єдиний світ, запропонованих в Упанішадах та інших священних книгах індусів, він висловлював свої погляди у такий спосіб: "Людина повинна зробити своєю власністю географію всього світу, не звертаючи увагу на кордони та кліматичні зони... Світ людини не повинен також мати обмеження в часі..., завдяки силі історичної пам'яті людина може постійно розширяти свої можливості..." [цит. за: Palit 2000, 156].

Фактично повторює думку Р. Тагора інший Нобелівський лауреат Амаратія Сен, який з цього приводу зазначає: "Я зовсім не виступаю проти унікальної значущості кожної окремої культури, але захищаю також необхідність вивчення іншого досвіду та розуміння крос-культурних впливів, що забезпечить нам можливість насолоджуватися спадком інших культур та інших країн" [Sen 2003, 244]. Проте, разом з усвідомленням нових можливостей, які надає глобалізація, спостерігається також стурбованість із приводу нових загроз, які вона несе. Передусім, занепокоєння викликає стирання міжнаціональних культурних кордонів та поступове нівелювання національних цивілізаційних особливостей. Це дає привід деяким фахівцям стверджувати, що начебто "глобалізація змінює ходу цивілізації". На перший план все більше й більше виходять явища комерційної масової культури, які підтримують прибуткові проекти. Тож разом із таким звичайним для індійців процесом культурного обміну виникають нові серйозні загрози для розвитку суспільства, яке завжди залишалося загалом традиційним, відбувається зміна пріоритетів.

Таким чином, на думку багатьох дослідників, глобалізація, яка багато в чому має західний характер і яка пропагує передусім економічний розвиток, є явищем певною мірою згубним для нації, оскільки призводить до ігнорування традицій та культурного спадку. Виправданням цього є, за словами А. Сена, такі доводи: "Краще бути багатим та щасливим, ніж знедоленим та традиційним" [Sen 2003,

13]. У всякому разі, це – питання вибору кожної окремої людини, а також питання соціальної готовності до тих викликів, які кидає глобалізація і проблема можливості поєднання прогресу і традицій.

У такому ракурсі хотілося б пригадати, що в Індії вже досить давно точиться дискусія із приводу актуальності процесів *вестернізації* і *санскритизації*, як таких, що визначають загальний напрямок змін. Автором концепції, зосередженої на вивченні цих двох понять, особливо *санскритизації*, є професор М. Н. Шрінівас, який ще у 50-х рр. XX ст. звернув увагу на нові актуальні тенденції у розвитку індійського суспільства. *Вестернізація* – процес, що взагалі розпочався в період колоніального панування, коли завдяки англієцям у країні будується європейська система освіти і багато індійців починають сприймати європейські манери і смаки. Відомо, що колоніальна влада всіляко підтримувала такі зміни у “вихованні індійців”, і сам термін був запропонований радником Ост-Індської компанії Томасом Б. Макколем, автором багатьох проектів у галузі освіти та культури. Після здобуття незалежності ця тенденція набула нового звучання, і багато представників політичної еліти, які вчилися у Британії, вже на іншому рівні сприяли поширенню західних ідей на індійському ґрунті. Відповідно, в епоху глобалізації нова хвиля цього процесу принесла сприйняття масової культури Заходу, що відчувається абсолютно в усіх сферах соціального життя: відкриття європейських кав’ярень та кафе на кшталт МакДональдсу, масове поширення популярних брендів одягу, проведення різноманітних модних показів, розвиток індустрії розваг, відкриття клубів тощо. Така тенденція досить наочно простежується у фільмах Боллівуду, де навіть самі дії відбуваються все частіше в Європі або Америці, а кіногерої поводяться абсолютно за західним зразком.

Дещо інший вимір має процес *санскритизації*, який М. Н. Шрінівас визначає як намагання представників нижчих каст (навіть недоторканих) сприйняти традиції і звички вищих. У побуті це простежується у сприйнятті вегетаріанства та інших табу, в ритуальному процесі – у дотриманні обрядів так званої “великої традиції індуїзму” і відмові від поклоніння звичним місцевим божествам, тобто – “малої традиції”. Власне, як зазначав відомий російський індолог Б. Ключев, сутність концепції Шрініваса полягає у нових можливостях “вертикальної мобільності так званих відсталих класів” [Ключев 2002, 116]. Тож йдеться не про обов’язкову орієнтацію на стиль життя брахманів – носіїв вищої традиції; так само взірцем для життєвого стилю стають *кишатрії* або навіть *вайшьї*, які завжди були більш пересічними і матеріальними у своїх звичках. Навіть більше, в сучасних умовах розвитку суспільства споживачів саме *вайшьї* (*банія*), серед яких багато представників середнього бізнесу, стають “героями нашого часу”, а зовсім не *брахмани*.

Аналогічний процес відбувається і серед індійських мусульман, він отримав назву *ашірафізація*: мусульмани низького походження намагаються відтворити манери і спосіб життя *ашірафів*, “благородних мусульман”, нащадків колишніх завойовників, і відмовляються від простих і місцевих за походженням обрядів. У свою чергу, це спричинює зростання впливу священнослужителів і загальний підйом фундаменталістського ісламу, що в сучасній Індії сприймається як чи не найбільша загроза розвитку секулярного суспільства. Так само більш популярними стають звичаї і традиції християн, які тепер вже не сприймаються як абсолютно чужі не лише у штатах, де християни завжди були поширені (Гоа, Керала), але й по всій країні. Проте ця традиція все ж таки ближча до згаданої вище *вестернізації* і модернізації загалом, оскільки багато в чому є модою на західну культуру.

Глобалізація і модернізація досить часто сприймаються як синоніми, коли йдеться про новачі у суспільному житті. Проте відомо, що в багатьох традиційних країнах Сходу, в Індії зокрема, процес модернізації має за свій анти-прояв

відродження традицій і поширення націоналістичних ідей. Зокрема в Індії 1990-х років спостерігалися дві основні тенденції суспільного розвитку – модернізація та відродження індуїстського націоналізму, що можна певною мірою розглядати як процеси, паралельні відповідно до вестернізації і санскритизації. Саме з гаслами традиційного індуїзму в 1990-х рр. до влади у країні прийшла шовіністично налаштована БДП, тож очевидно, що такі ідеї викликали підтримку на широкому суспільному рівні. “Індуїстське відродження” було проявом опору новаціям, які були привнесені в суспільство завдяки поширенню глобалізації і значною мірою сприяли руйнації традиційних норм життя. Таке явище не є лише індійським феноменом: слід пригадати посилення ісламського фундаменталізму в мусульманських країнах, нове відродження буддизму та конфуціанства на Далекому Сході. З цього приводу деякі дослідники справедливо зазначають: “Глобалізація, яка визначається домінуванням Заходу, змушує не-західні країни оборонятися” [Lolo 2002, 36]. У індійському випадку зокрема це знайшло прояв у відродженні індуїстського націоналізму з гаслами “Індія – країна індусів і для індусів”. Така концепція передбачає три основні компоненти: одна індуська нація, одна індуська культура, одна індуська країна, – вона викликала багато дискусій, передусім у самому індійському суспільстві, оскільки вступає у протиріччя з тими засадами, на яких постала незалежна Республіка Індія. Як би не було, поширення крайніх форм суспільної свідомості – індуїстського шовінізму і, у відповідь, ісламського фундаменталізму, безумовно, є проявами відповідей на виклики глобалізації. Ці тенденції лише живляться процесами *санскритизації* та *ашрафізації* і поки що залишаються доволі актуальними.

Санскритизація у сучасних умовах, на нашу думку, пов’язана зі стрімким зростанням в Індії середнього класу, про що йшлося вище. Саме вихідці з доволі низьких за статусом каст отримали змогу реально (а не у наступних переродженнях, які міг гарантувати закон карми) покращити своє життя. Розвиток означених тенденцій набуває ще більшого значення у добу глобалізації, оскільки розширення інформаційних потоків і взаємообміну з рештою світу надає ще більших можливостей. Це стосується не лише культурних традицій і релігійних звичаїв, але й політичного життя: все частіше на індійському політичному Олімпі з’являються фігури, які раніше просто неможливо було тут уявити. Майаваті, походженням із недоторканих, яка стала головним міністром штату Уттар-Прадеш (найбільш “брахманського” штату за складом населення), або Лалу Прасад Ядав, карколомна політична кар’єра якого знесла його від колишнього бідного пастуха аж до головного міністра штату Біхар, а пізніше міністра залізничного транспорту країни, – абсолютні “продукти епохи”.

Подібні факти з новітньої історії країни досить часто згадуються у якості прикладів справжнього демократичного устрою Індії, що є предметом особливих гордоців індійців. Дійсно, процеси соціальної трансформації загалом впливають і на розвиток індійської демократії, яка залишається досі недосконалою і має свій особливий характер. Кастейзм, клановість, непотизм заважають розвитку демократичних інституцій, але що можна було очікувати від країни, яка протягом тисячоліть зберігала свій традиційний устрій і лише в епоху колоніального панування почала ознайомлення із принципами організації західних суспільств. З іншого боку, хоча Індія – дуже традиційна країна, проте у галузі політичних свобод вона значно випередила більшість своїх азійських сусідів. “Вестмінстерська модель конституційної демократії” вже понад півстоліття є працюючою політичною системою в Індії, хоча іноді країну називають “демократією III-го ґатунку з першокласною конституцією”. Проте індійська демократія – насправді діюча, ознаками чого є принципи державного устрою та незалежна судова система, багатопартійність, секулярний підхід, свобода слова та віросповідання; незалежні

засоби масової інформації, регулярні вибори до представницьких органів влади (під час останніх виборів до парламенту у 2009 р. в них взяли участь майже 60 % із 714 мільйонів виборців) [Выборы... 2009, 34]. Саме збереження і певний розвиток демократичної системи висуваються індійськими лідерами в якості ще одного чинника для зміни міжнародного іміджу країни. Жодна політична сила сучасної Індії не заперечуватиме необхідності продовження внутрішніх реформ, оскільки спільним є усвідомлення існуючих внутрішніх загроз: великої кількості бідного і неосвіченого населення, корупції і клановості у верхніх політичних ешелонах, прорахунків “кастової демократії”, шовіністичних і комуналістських настроїв, сепаратистських рухів у окремих штатах тощо.

Індійські вчені вважають, що наразі демократія – здебільшого політична форма, “продиктована” Заходом, і майже не враховує традиції інших цивілізацій. Проте це явище – тимчасове, останнім часом йдеться все частіше про поступове затвердження “специфічної азійської форми демократії, яка поєднує політичні норми та інститути, притаманні будь-якому демократичному суспільству, та збереження орієнтації на такі традиційні цінності, як родина, освіта, соціальна дисципліна та відповідальність” [Торкунов 2001, 154]. Зрештою, більшість сучасних індійських лідерів добре усвідомлюють, що термін “найбільша демократія світу” є дещо передчасним і відбиває передусім велику кількість виборців. До недавніх часів більш популярним епітетом був “функціонуюча анархія”: справді, ніколи раніше у світовій політиці країна, настільки велика і різноманітна, із вражаючою кількістю етносів, мов, релігій, соціальних прошарків не була об’єднана в єдину федеративну державу, яка постійно набирає темпів розвитку. Відомий знавець і критик індійського суспільства професор Р. Гуха вказує, що для його країни поки що більше пасує термін “демократія 50х50”, зазначаючи, що половина індійців живе, як у Каліфорнії, а половина – як у Тропічній Африці [Guha 2009, 38].

Існуючі внутрішні проблеми є серйозним бар’єром на шляху до стратегічної мети – перетворення на велику державу, адже загалом у країні зберігається величезний розрив між багатими та більш-менш забезпеченими громадянами (представниками середнього класу) і тими, що ледь виживають. Так само перешкоджають гармонійному розвитку виклики і загрози глобалізації, які за висловом відомого індійського соціолога С. Дюбе, “болісно зачіпають суспільство, але вони неминучі” [Dube 2001, 138]. Але розвиток ринкової економіки, швидкий прогрес у галузі інформаційних технологій, намагання уряду забезпечити пристойний рівень освіти та соціальної допомоги повинні скоротити цей розрив. Врешті-решт, це сприятиме розбудові “Індії нашої мрії”, як називають цю програму керівники держави, а це означатиме задоволення громадян всередині країни та повагу на міжнародному рівні.

Висновки

Глобалізація як інтеграція економік і суспільств усього світу, з її очевидними зисками й надзвичайно широким колом нових можливостей до певної міри є ідеальним світовим порядком. Принципове питання полягає в тому, як незалежні країни в умовах глобалізації можуть розвивати співпрацю без гегемонії якоїсь окремої держави чи групи держав, тобто, в першу чергу передових економік, а з урахуванням потреб усіх націй. Постійне збільшення ролі зовнішніх факторів – характерна ознака глобалізації, але вплив відбувається нерівномірно і часто-густо є диктатом західних економік і суспільств. Демократичні принципи, на яких постав сучасний Захід, без сумніву, націлені на досягнення справедливих соціальних стандартів. Та чи підходить це іншим, неєвропейським країнам, і Індії

зокрема? Чи можна змусити мільярдну націю з багатовіковою історією і власними традиціями рухатися тим самим шляхом, яким розвивався Захід? І чи у змозі країна з настільки багатою культурно-філософською спадщиною так просто відмовитися від звичних пріоритетів і цінностей?

У самій Індії ці питання мають доволі однозначні відповіді: самобутня індійська цивілізація в сучасних умовах повертається до звичного для неї статусу *гуру* – вчителя і наставника людства, не відмовляючись при цьому від вшанування і використання досвіду інших (в тому числі – західних) культур. До того ж, у цілому світі на початку III тис. поступово відбувається належне сприймання процесу, який отримав назву “повернення Ери Азії”. “Набагато більше розповсюджений і багатокультурний індустріальний порядок замінив стару світову систему західного домінування, в ньому Азія відіграє постійно зростаючу вагому роль” [Knutzen 1997, 267]. На думку багатьох індійських дослідників, для Азії зараз настав час “повернути славу”. Як зазначив відомий індійський бізнесмен Т. С. Рамадораї, голова правління *Тата Консалтенсі сервіс*: “Протягом тисячоліть Азія обіймала роль світового лідера, потім вона перейшла до Європи, а згодом до Америки. Тепер вона знов повертається до Азії” [Kamdar 2007, 15]. Говорячи про Азію, у цьому випадку мається на увазі Індія, успіхи якої наочно демонструють реальність такого “повернення”.

Як традиційна держава з тисячолітнім досвідом Індія має свою історичну свідомість та “емоційну пам’ять минулого”. За словами відомого історика, дослідника індійської цивілізації С. Уолперта, “...в Індії більше, ніж де-небудь ще на землі, минуле продовжується, або, за термінами індуїзму, її карма продовжує приносити плоди” [Wolpert 2009, 231]. Визначна риса індійської історії – спадковість розвитку, відсутність карколомних, революційних змін і повага до своєї історичної спадщини. “Індія іноді порівнюється з величезним океаном, що рухається дуже повільно, але стабільно йде вперед, і зміни в русі відбуваються лише дуже поступово” [Council... 2003, 36]. Звичайно, останнім часом цей рух пришвидшився, і не останню роль у таких змінах відіграли процеси глобалізації. Проте маємо надію, що разом з адекватною відповіддю на виклики сучасності Індія ще протягом багатьох сторіч зможе зберігати свою цивілізаційну самобутність і культурну цілісність.

ЛІТЕРАТУРА

- Ашмянская И.* Индия и глобальный аутсорсинг // **Азия и Африка сегодня**, 2007, № 1.
- Ваджнаи А. Б.* **Индия на пути в будущее**. Сборник речей и выступлений. Москва, 2001.
- Выборы 2009 г. Факты и цифры // **Индия. Перспективы**, 2009 (Апрель – июнь).
- Клюев Б. И.* **Религия и конфликт в Индии**. Москва, 2002.
- Семенець О. С.* **Сучасна Індія**. Київ, 2006.
- Титаренко М. Л.* Россия, Китай, Индия в глобальном мире // **Международная жизнь**, 2002, № 6.
- Торкунов А. В.* **Современные международные отношения**. Москва, 2001.
- Шергін С.* Відповідальність лідерів і доля аутсайдерів // **Політика і час**, 2006, № 7–8.
- Юрлов Ф.* Индия: опыт модернизации // **Индийские исследования в странах СНГ**. Материалы научной конференции. Москва, 2007.
- Bhambri.* Non-Alingment in the Changing Context of XXI Century // **India Quarterly. A Journal of International Affairs**, 2006 (July – September). Vol. LXII, № 3.

Bharadwaj A. Understanding the Globalisation Mind Game // **Strategic Analysis**, 2003 (July – September). Vol. 27, № 3.

Council on Foreign Relations: New Priorities in South Asia. Chairmen's report. New York, 2003.

Dube S. C. **Indian Society.** New Delhi, 2001.

Gangopadhyay A. India's Policy towards its Diaspora: Continuity and Change // **India Quarterly**, 2005 (Oct.–Dec.). Vol. LXI, № 4.

Globalisation and India. A multi-dimensional perspective / P. Bhattacharya, A. R. Chaudhuri (editors). Calcutta, 2000.

Griffits M., O'Callaghan T. **International Relations: the key concepts.** London–New York, 2002.

Guha R. Two Indias // **National Interest**. № 102. 2009 (Jul. – Aug.).

India Brand Equity Foundation. – <http://www.indiaeverywhere.com/home.aspx>

Kamdar M. **Planet India.** New-York, London, Toronto, Sydney, 2007.

Knutsen T. L. **A History of International Relations Theory.** Second edition. Manchester, 1997.

Lolo L. **Globalisation, Hindu Nationalism and Christians in India.** New Delhi, 2002.

Naim M. Globalisation. Think Again // **Foreign Policy**, 2009 (March – April).

Palit Ch. Education under Globalization // **Globalisation and India. A multi-dimensional perspective** / P. Bhattacharya, A. R. Chaudhuri (editors). Calcutta, 2000.

Rai V. **Rethinking India. An Indo – US Partnership concord (Changing hearts and mindsets).** New Delhi, 2005.

Ray A. Globalization. Challenges before India // **Globalisation and India. A multi-dimensional perspective** / P. Bhattacharya, A. R. Chaudhuri (editors). Calcutta, 2000.

Sen Amartya. **Development as Freedom.** New Delhi, 2003.

Vivekanandan B. Globalization and India // **Globalisation and India. A multi-dimensional perspective** / P. Bhattacharya, A. R. Chaudhuri (editors). Calcutta, 2000.

Wolpert St. **India** (4-th ed.). Los Angeles–London, 2009.

Yunus M. **Creating a World Without Poverty: How Social Business Can Transform Our Lives** / Co-author: Dr Karl Weber, Karl Weber. [S.I.], 2008.

В. А. Мусійчук

СІНГАПУР: СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У стислих межах статті подана спроба показати шлях становлення сінгапурської нації. Розглянуті основні віхи розвитку країни від об'єднання розрізних етнічних груп до формування спільної національної ідентичності. Досліджені об'єктивні історичні умови та суб'єктивні дії влади для формування у громадян Сінгапуру ідеї самовизначення як нації. Проведено аналіз факторів, які вплинули на становлення національної самосвідомості сінгапурців та визнання їх у світі.

Сінгапур приваблює увагу багатьох дослідників перш за все своїм стрімким економічним розвитком. Дійсно, ця країна за 46 років незалежності (з 1965 року) з бідної, практично без власних ресурсів держави перетворилася на одну з найрозвиненіших держав світу. Про шлях розвитку Сінгапуру детально розказано в автобіографічній книзі його першого прем'єр-міністра і т. з. “батька нації” Лі Куан Ю із промовистою назвою «Сінгапурська історія. Із “третього світу” – в перший» [Ли Куан Ю 2005]. У перші роки незалежності перед урядом цієї держави стояло багато нагальних завдань – забезпечити гідне життя мешканців країни (розбудувати з нуля економіку держави, інфраструктуру), безпеку (створити армію), досягти міжнародного визнання. Необхідно віддати належне, з усіма цими завданнями Сінгапур впорався, враховуючи сьогоденний стан держави. Нас же у цьому дослідженні цікавитиме питання, яке також було проблемою на зорі становлення Сінгапуру як незалежної держави – це питання консолідації різнонаціонального населення. Як відомо, сьогодні у Сінгапурі не просто мирно співіснують представники різних етнічних груп, а вони усвідомлюють себе як єдина громада – сінгапурська нація.

Спочатку визначимось з основною термінологією. Поняття “нація” означає певну територіальну політичну спільноту і асоціюється із громадянством, державою (на відміну від “етносу”, що означає спільність мови, культури, психіки). Нація об'єднує членів суспільства на ґрунті повсякденної спільної праці сьогодні, а етнос – на ґрунті загального походження в минулому [Данилюк 2010, 299–300]. Отже, етнічна належність фактично дається людині від народження, а національна ідентифікація може змінюватися протягом життя. Усвідомлення людиною своєї належності до певної національної спільноти називають національною самосвідомістю або національною ідентичністю. Деякі вчені розрізняють ці поняття як ціле і часткове, інші – отожднюють їх. У цьому дослідженні ми не ставимо за мету детальний розгляд цих понять, а лише користуватимемося ними для аналізу процесу формування, становлення і самовизначення нації у Сінгапурі. Використовуватимемо поняття національної ідентичності і самосвідомості як спільні за своєю суттю.

Самосвідомість властива не лише індивіду, а й суспільству, класу, соціальній групі, коли вони підносяться до розуміння свого місця у системі виробничих відносин, своїх спільних інтересів та ідеалів [Сознание 1970, 46]. Національна

самосвідомість – почуття належності людей до певної нації, яке об'єднує їх в один соціальний колектив, а етнічна самосвідомість – свідомість належності людей до певного народу, яка проявляється у вживанні ними єдиної назви народу. Національна самосвідомість (свідомість державної належності) ґрунтується на усвідомленні особистістю своєї належності до певної громадянської спільноти. Найпотужніше свідомість державної належності заступає етнічну самосвідомість у тих випадках, коли у рамках відповідної держави тільки розпочато процес становлення національної спільноти на базі різних етнічних компонентів [Данилюк 2010, 290]. У моноетнічному середовищі поняття етнічної та національної ідентичності співпадають. Проте у таких поліетнічних країнах, як Сінгапур, формування національної самосвідомості є важливою проблемою. І від того, як вирішується ця проблема, залежить розвиток держави та право на існування такого поліетнічного об'єднання у майбутньому.

Сінгапур, на відміну від інших азіатських держав, які часто мають тисячолітню історію, надзвичайно молода нація. Територія острова Сінгапур увійшла до складу Британської імперії разом з іншими малайськими землями. Однак спочатку це була пустинна територія. У 1819 р. Ост-Індська компанія, яка торгувала практично по всьому світу, побудувала тут невеликий порт. Засновником поселення став британський офіцер сер Томас Стемфорд Раффлс, завдяки зусиллям якого до 1825 р. Сінгапур перетворився на ділове портове місто. Власне з цього періоду почалося активне заселення сінгапурської території.

Зрозуміло, що сюди почали приїздити британці, які як колонізатори займали вищі ранги в управлінні, торгівлі міста-порту. Місцеве населення – малайці – нащадки мігрантів Джохорського і Малаккського султанатів та колишньої Голландської Ост-Індії, тобто сучасної Індонезії. Вони в основному займалися землеробством, рибальством, інколи наймалися у слуги до британців, але на важкі роботи (будівництво, праця у шахтах тощо) йти не хотіли. Для цієї мети сюди привозили засуджених до каторги з іншої англійської колонії – Індії. Переважна більшість індусів у Сінгапурі – нащадки мігрантів з Тамілнаду і тамільського анклаву з півночі Шрі-Ланки (також англійської колонії).

Пізніше почалася масова імміграція з Китаю, що активно заохочувалася англійцями, які вважали китайців здатними до морського ремесла та торгівлі. Тікаючи від важкого життя (як у соціальному плані, так і через численні стихійні лиха), китайці переїжджали в пошуках роботи у порту. До 1849 р. китайці вже були пануючою (за кількісним складом) етнічною групою, у 1901 р. вони становили більше 70 % усього населення Сінгапуру [Chee Kiong Tong 2010, 58]. Але це досить умовно. Адже перші емігранти з Китаю були, в більшості, чоловіки. У 1836 р. серед етнічних китайців чоловіків було у 14 разів більше, ніж жінок. І хоча кількість китайського населення у Сінгапурі постійно збільшувалася, однак це не було показником природного збільшення населення, а відбувалося лише за рахунок збільшення потоку емігрантів. У такій ситуації природно, що китайські чоловіки брали шлюб із місцевими (малайськими) жінками. Однак ці сім'ї все одно вважалися китайськими, вони розмовляли китайською мовою, підтримували китайські традиції, релігію. Хоча деякі традиції могли і переймати від місцевого населення, наприклад, одяг [Chee Kiong Tong 2010, 58].

Більше століття Сінгапур був колоніальним володінням Британської імперії. У цей час траплялися і європейсько-азіатські шлюби. Під пануванням англійської корони місто активно розвивалося і ставлення до таких шлюбів було нормальним. Так тривало до початку Другої світової війни. У 1942 р. місто було захоплене Японією і знаходилося в окупації. Після війни змінилися і люди, і їхній менталітет. Значення європейців на Сінгапурській землі, їхнє положення і статус були підірваними. Після виведення японських військ у 1945 р. жителі Сінгапуру почали

боротьбу проти колоніального статусу території. У 1959 р. Великобританія надала країні незалежність. Довгі роки сингапурці, що народилися від змішаних, європейсько-азіатських шлюбів, боролися за своє гідне становище в суспільстві при новому суверенно-незалежному уряді, де домінували однорідні етнічні спільноти. Багато з них емігрували в Європу, Австралію, Америку.

Таким чином складалося багатоетнічне населення міста Сінгапур. Таке розмаїття національностей, мов, релігій, культур, рас зберігається тут і донині. Необхідно зазначити, що відносно однорідністю характеризується лише малайський етнос (спільні мова, культура, релігія). Інші народи, що оселилися у Сінгапурі, мають великі розбіжності всередині кожного етносу. Наприклад, серед індійців, окрім тамілів, хоча і в меншій мірі, але представлені також пенджабі, телугу і бенгалі, які значно відрізняються мовою і культурою. Переселенці з Китаю – це і ханьці, і хакка, і хайнаньці та інші народності, які сповідують різні релігії, спілкуються на різних діалектах, мають різні культурні традиції. Усіх їх об'єднувала лише спільна територія проживання. Тому після отримання суверенітету перед Сінгапуром постала важлива проблема консолідації населення.

Свою історію незалежної держави (з 1965 р.) Сінгапур почав із міжетнічного малайсько-китайського конфлікту. Конфліктність цього регіону була однією із причин, через які Малайзія розірвала союз із Сінгапуром. Будуючи незалежну державу на такій базі, одним із перших кроків уряду мало бути врегулювання міжетнічних протиріч. У конституції того ж 1965 р. було зазначено про статус багатонаціональної держави, рівність прав усіх етноконфесійних груп, малайська мова визначалася як державна, а китайська, англійська і тамільська – як офіційні, гарантувалася свобода віросповідання [Сінгапур 2008, 767].

Щодо вибору офіційних мов, то враховувалися такі фактори. Повний перехід на англійську мову призвів би до втрати національної самобутності, тому влада вирішила зберегти викладання національних мов у школах. Тамільська була вибрана як мова переважної більшості індійців, що проживають у Сінгапурі. Англійська була вибрана як мова, поширена у комерційному спілкуванні у світі, а китайська (мандарин) – як поширена мова торгівлі у Східній Азії. Вибором саме діалекту мандарину, на нашу думку, влада “вбивала двох зайців”: мандарин – як економічно вигідна мова (так само, як і англійська), і мандарин – як єдиний фактор для китайців, що етнічно походять із різних регіонів Китаю. Мандарин – північний діалект китайської мови і одночасно літературна норма у сучасній КНР. Відомо, що більшість переселенців із Китаю походили з південних регіонів, де поширені зовсім інші діалекти. Спершу китайці об'єднувалися у громади відповідно до “малої батьківщини” або за діалектним розподілом. Не надаючи переваг жодному з цих діалектів, уряд Сінгапуру зупиняє свій вибір на уніфікованому, загальноприйнятому мандарині, таким чином об'єднуючи розрізнені китайські громади.

Необхідність однієї спільної мови особливо була відчутна у збройних силах. Лі Куан Ю у своїй книзі спогадів згадує, що була загроза того, що військові не зможуть розуміти один одного через різноманітність мов і діалектів, тому доводилося формувати загони за діалектним розподілом, що було неприйнятне для військових цілей [Лі Куан Ю 2005, 91]. До 1970-х років близько 80 % китайців вдома й на роботі спілкувалися на діалектах. Лі Куан Ю намагався переконати людей у необхідності вчити літературну китайську мову. До 1990 р. вже більше 60 % китайських сімей говорили літературною мовою (мандарин). Одночасно зросла кількість сімей, що обрали для свого спілкування англійську – до 40 % у 1998 р. [Лі Куан Ю 2005, 97].

Завдяки впровадженій мовній політиці сьогодні ситуація у Сінгапурі змінилася. Окрім рідних (національних) мов, усі сингапурці володіють англійською, а

деякі взагалі відмовилися від національних мов і спілкуються лише англійською. Хоча насправді це не завжди можна назвати власне англійською, адже відоме поняття т. з. “сінгліш”, тобто сінгапурська англійська мова (креол). Однак не будемо детально зупинятися на цьому явищі, а лише наведемо статистичні факти. За даними Сінгапурського статистичного управління за 2010 р., серед населення старше 5 років найбільш розповсюдженими мовами, якими розмовляють у сім’ї, є англійська і мандарин. Серед загальної кількості населення (резиденти з 5 років і старше) 3 399 054 осіб, англійською у сім’ї спілкуються 1 097 443 осіб, мандарином – 1 211 505 осіб, китайськими діалектами – 487 031 осіб, малайською – 414 475 осіб, індійськими мовами – 151 000 осіб (серед них тамільською розмовляють 110 667 осіб), іншими мовами – 37 600 осіб. Китайців всього 2 527 562 осіб, серед них найбільше в сім’ї спілкуються мандарином – 1 206 556 осіб, на другому місці англійська – 824 616 осіб, і лише на третьому – різні китайські діалекти – 485 765 осіб. Більшість малайців спілкуються малайською – 379 567 осіб (із загальної кількості 459 210 осіб), перейшли на англійську мову – 78 090 осіб. Індійці (всього – 300 587 осіб) у більшості обирають індійські мови – 150 029 осіб (найрозповсюдженіша – тамільська – 110 274 осіб), англійською у сім’ї спілкуються 125 076 осіб. Серед інших національностей (всього – 111 694 осіб) обрали англійську – 69 661 осіб, решта – в різних співвідношеннях у сім’ї спілкуються рідними мовами (неофіційними у Сінгапурі) [Singapore Department of Statistics].

Безперечно, наявність спільної мови (в даному випадку англійської) є консолідуючим фактором нації. Одночасне збереження, підтримка, можливість вивчати у школі національні мови кожного етносу – це шлях до збереження культурної самобутності та унікальності кожного окремого народу, що входить до єдиного цілого під назвою сінгапурська нація. Поєднання культурного національного різнобарв’я та уніфікованої державної сутності не суперечить одне одному. Адже насильне стирання національного минулого лише руйнує державу, як ми могли впевнитися на прикладі Радянського Союзу. А от добровільні об’єднання різних етносів під одним дахом мають перспективи.

Одночасно з вирішенням мовного питання відбувалась реформа освіти. В умовах співіснування кількох національних освітніх структур була необхідна їхня оптимізація та приведення до єдиного стандарту. Уряд не вживав спроб об’єднання шкільних систем різних етнічних груп. Натомість був зроблений вибір на користь єдиної мови викладання всіх предметів, нею стала англійська мова, з особливим акцентом на вивченні рідної мови. Спочатку це рішення викликало протести з боку китайської більшості, оскільки англійська мова стійко асоціювалася з колоніальним минулим. Тому держава поєднувала жорстку політику приведення освіти до єдиного стандарту з переконанням різних етнічних груп у тому, що їхня рідна мова також буде вивчатися, і буде вжито заходів для збереження їхньої культурної своєрідності. Тогочасний прем’єр-міністр Лі Куан Ю (за національністю китаєць) переконував громадян власним прикладом, навчаючи своїх дітей і англійській, і літературній китайській мові, показуючи, що вивчення англійської мови не означає відмову від своєї національної культури.

На першому етапі виникли проблеми із забезпеченням всіх школярів навчальною літературою. До отримання незалежності в Сінгапурі використовувалися підручники, видані в країнах, рідних для різних етнічних груп. Однак ці підручники містили постійні відсилання до культурних норм і цінностей, чужих для Сінгапуру як єдиної нації. Така ситуація сприймалася урядом як серйозна загроза процесу формування національної ідентичності молодих громадян. Крім того, імпорتنі підручники були вельми дорогими і недоступними для більшої частини населення країни. Тому уряд, починаючи з 1967 р., всерйоз перейнявся створенням національної інфраструктури для видання навчальної літератури.

При Міністерстві освіти було організоване спеціалізоване бюро, почалася реалізація програми “Підручник для кожного” [Алишев, Гильмутдинов 2010, 233].

Реформа в освіті була націлена на збільшення кількості інтегрованих шкіл (багатоетнічних) з обов’язковим вивченням англійської та рідної мов. З 1960-х років будівництво нових шкіл набуло особливого розмаху, що дозволяло давати не тільки початкову, а й середню освіту набагато більшій кількості дітей. Держава неухильно покращувала якість освіти, враховуючи при цьому потреби багатоетнічного, багатомовного і багатоконфесійного суспільства. За новою системою освіти, запровадженою в 1979 р., учнів залежно від їхніх здібностей після трирічного навчання в початковій школі стали ділити на потоки. Перший потік – обов’язковий двомовний курс (англійська мова плюс рідна), другий – розширений двомовний, третій – одномовний. В основі системи освіти два стандарти: базовий навчальний план і вивчення двох мов. Вони дотримуються у всіх школах – державних, приватних, спеціальних. У початковій школі навчання ведеться рідною мовою. У 1998 р. система освіти знову піддалася реформуванню. Освоювати нову методику викладання, націлену на розвиток у школярів творчого мислення, було запропоновано вчителям на спеціально відкритих для них курсах. Перепідготовка викладачів займає до 100 годин на рік. Шкільна освіта розрахована на продовження навчання у вищих навчальних закладах, в які надходить більше половини випускників. За останнє десятиліття ХХ століття вигляд трудових ресурсів Сінгапуру помітно змінився: кількість осіб із середньою освітою і знанням іноземних мов, насамперед англійської, збільшилася з 50,6 % у 1990 до 69,9 % у 1999 р., відносна чисельність працівників з вищою освітою також збільшується: з 6,2 % в 1990 до 14,7 % у 1999 р. У 2004 р. з кожної тисячі 492 жителі користувалися Інтернетом [Пахомова 2007, 62–63]. Таке реформування системи освіти сприяло вирішенню не лише мовного питання. Урядом було поставлене завдання створити інтелектуальну еліту країни. Зараз понад 95 % населення Сінгапуру письмене. Завдяки різним стимулам населення націлене не просто на освіченість, а на здобуття якнайліпшої освіти, адже від цього залежить кар’єрний ріст та рівень життя. Недарма Сінгапур називають країною відмінників. Сучасна система освіти в цій країні оцінюється як одна із кращих у світі.

Освіта повинна була виконати ще одну важливу функцію: функцію об’єднання нації, створення єдиного уявлення про сінгапурця як громадянина і досягнення консенсусу щодо базових цінностей [Гарр 2005, 190–197]. У країні проводилися пропагандистські кампанії, в ході яких політичний і економічний успіх Сінгапуру пов’язувалися у громадській свідомості із прийняттям його громадянами абсолютно нових соціальних установок. Була сформульована категорія “національний інтерес”, підпорядкування якому своїх особистих прагнень виголошували найбільшою чеснотою. У межах навчального процесу відбувалося злиття логік економічної та політичної доцільності [Алишев, Гильмутдинов 2010, 230].

З кінця минулого століття в Сінгапурі проводиться політика під девізом “Мисляча школа, освічена нація”. Її головна ідея – формування у країні єдиного освітнього та наукового середовища, до якого були б залучені всі громадяни, починаючи від учнів, їхніх батьків і викладачів до самого уряду. Усі члени суспільства повинні бути завжди готові до змін, безперервно вдосконалювати і збагачувати свої професійні знання, розвивати широту мислення, навички творчого підходу до будь-якого завдання, вчитися протягом усього життя. Для реалізації цієї установки був заснований Фонд безперервного навчання, завдяки чому за новою системою до 2006 р. в Сінгапурі було підготовлено близько 140 тис. студентів, не враховуючи більше ніж 40000 учнів в інших країнах [Shaping Singapore’s future... 2005]. Уряд і міністерство освіти поставили завдання перетворити Сінгапур на центр виховування талантів, передових наукових рішень, біржу ідей.

Освітній процес у Сінгапурі проходить під гаслом світових інтеграційних процесів. Сінгапурці мають змогу не лише здобувати прекрасну освіту у себе у країні, а й виїздити на стажування до найкращих університетів світу. Також освітня система Сінгапуру відкрита для іноземців. Чудова організованість, спрямованість на реальні знання і викладання англійською мовою роблять її привабливою для іноземців, в т. ч. і для українців.

Реорганізуючи систему освіти, уряд Сінгапуру робив ставку на виховання у молодому поколінні нових переконань, нового усвідомлення себе як сінгапурців. Адже однією із критичних проблем було те, що у цій острівній країні не існувало єдиної та інтегрованої нації, основні етнічні групи вважали себе китайцями, малайцями, індійцями, але не сінгапурцями. Та чекати, поки виросте нове покоління – і все зміниться, не можна було, тому влада проводила й інші заходи.

Однією з ознак сформованої національної ідентичності, самосвідомості є наявність самоназви. Назва “Сінгапур” була, однак вона спочатку не усвідомлювалася людьми як назва нації. Для більшого осмислення цієї назви запроваджувалися формальні, але, безсумнівно, важливі заходи. “Сінгапур” – походить від малайського слова “лев”. Символом міста стала міфічна істота – лев із риб’ячим хвостом (з 1986 р.), гігантська статуя якого тепер прикрашає набережну міста. Були придумані прапор, герб, гімн, навіть національна квітка – усе мало своє розшифрування, хоча і без древнього походження, однак досить символічне, таке, що не суперечило культурним цінностям кожного окремого етносу і мало об’єднувальні загальнодержавні характеристики. Запроваджувалися нові, власне сінгапурські традиції, такі як Національний день (із парадом, промовою прем’єр-міністра, фестивалями).

Згодом формувалися ідеологічні доктрини, що проголошували, яким має бути справжній сінгапурець. Серед загальних чеснот були національно-релігійна толерантність, патріотизм, прагматизм, ефективність, дієвість. “Етнічна і расова мозаїка” виголошувалася унікальною сінгапурською рисою [Brown 1996, 54]. В основному, це було вибіркове поєднання традиційних азійських цінностей із західними.

Відсутність у іммігрантського різноетнічного суспільства загальної історико-культурної традиції не дозволяла апелювати до історичного минулого як основи формування сінгапурської самосвідомості. В умовах розмаїття культур, релігій, мов правляча еліта звернулася до лозунгу “виживання”, що мав об’єднати населення у досягненні загальної мети – вижити у Південно-Східній Азії як самостійній, суверенній державі з новим сформованим суспільством і новою національною спільнотою з новою системою ідеалів [Гуревич 2001, 101].

Прем’єр-міністр Лі Сянь Лун у 1995 р. заявив: “Ми ніколи не повинні забувати, що живемо в Південно-Східній Азії, що Сінгапуру судилося бути частиною Південно-Східної Азії, а не продовженням Китаю, Індії або Заходу” [Hong 2003, 6]. Одним із завдань Сінгапуру правляча партія і уряд оголосили створення в Азії незалежного, сучасного, багатонаціонального, багатоконфесійного суспільства, заснованого на принципах мерітократії і толерантності. У 1984 р. в загальноосвітніх школах другого ступеня стали викладати додатковий предмет “знання релігій”, який знайомив учнів із християнством, буддизмом, конфуціанською етикою, індуїзмом, ісламом, сикхізмом. Проте в результаті впровадження цього предмета почалося загострення міжконфесійних розбратів. У 1989 р. уряд замінив предмет “знання релігій” на більш широку і нейтральну цивільну та морально-етичну програму, покликану долучати юне покоління до основ національної ідеології Сінгапуру (яка, на думку багатьох дослідників, виходить із конфуціанської етики та китайського комунітаризму) [Гуревич 2001; Пахомова 2007; Gardner 2004].

У 1991 р. парламент Сінгапуру прийняв державну доктрину під назвою “Коллективні цінності”. Основні положення цієї доктрини: пріоритет інтересів суспільства над особистими, сім’я – головна ланка суспільства, громадська підтримка і повага до особистості, консенсус замість конфронтації, расова гармонія і віротерпимість [Shared Values 1991]. Ця ідеологія не мала конкретного етнічного підґрунтя і служила для соціальної інтеграції та ідентифікації сінгапурців як окремої нації.

Принцип мерітократії також сприяв формуванню національної самосвідомості сінгапурців. Мерітократія – влада достойних – це система суспільних відносин, в якій особа оцінюється та отримує визнання виключно за особисті досягнення, а на владні посади обираються та призначаються виключно чесні та найкомпетентніші люди, незалежно від їхньої партійної належності, статі, етнічного чи соціального походження, релігійних переконань чи матеріального стану [Мерітократія...].

У політичній системі Сінгапуру була практика призначення на високі державні посади не за етнічним принципом чи соціальним статусом, а за здібностями, кваліфікацією. Соціальні програми також стосувалися всього населення однаково. Це створювало умови для приблизно рівномірного економічного та політичного розвитку різних етноконфесійних спільнот, що дозволило керівництву держави об’єднати ці спільноти для спільного блага країни і попередити міжетнічні конфлікти. Ці заходи сприяли формуванню національної ідентичності сінгапурців. “Ми маємо залишатися згуртованою, мультинаціональною, багатоконфесійною державою, заснованою на принципах мерітократії. Ми повинні зміцнювати нашу національну свідомість у той час, коли сили глобалізації руйнують саме поняття державності” [Speech... 2009].

Однак принцип рівності усіх національностей не зовсім виконується, бо залишається особливе становище малайців як корінних жителів острова, що навіть записано у конституції. Малайська мова є державною мовою, гімн Сінгапуру виконується малайською мовою, малайські свята мають державний, загальнонаціональний статус.

Сінгапур завжди був тісно пов’язаний із Малайзією, оскільки залежав від неї в поставках води, продуктів харчування та практично всіх інших ресурсів. Оскільки внутрішній ринок був невеликим, неможливо було реалізувати повноцінну стратегію імпортозаміщення. Проте спроба об’єднання з Малайзією для Сінгапуру не була успішною. Причиною став етнічний склад країни: 70 % населення Сінгапуру складали китайці, 15 % – індійці і лише 10 % – малайці. Тому малайське керівництво вирішило від’єднати проблемний регіон. Таким чином, малайська меншість Сінгапуру опинилася у скрутному становищі. Однак вона має сильних захисників у вигляді сусідніх Малайзії та Індонезії, населення яких перевищує сінгапурське в десятки разів. Це було однією із причин такого привілейованого статусу малайців. Наприклад, коли за пропозицією влади в одному з найстаріших малайських палацових комплексів Сінгапуру планувалося відкрити Центр малайської спадщини, преса сусідніх держав це розцінила як зазіхання на бастион малайських традицій у Сінгапурі. Президент Індонезії Б. Ю. Хабібі в 1999 р. звинуватив Сінгапур у расизмі, стверджуючи, що в цій державі не беруть в офіцери малайців. У відповідь у сінгапурській пресі були опубліковані списки сінгапурських офіцерів-малайців, а міністр оборони Тоні Тан різко заявив, що в сінгапурських збройних силах неможливі ні дискримінація, ні відхід від мерітократичних принципів [Hong 2003, 11–16].

Історично склалося так, що малайська меншість, в основному, представляє найбільш вразливий пласт населення Сінгапуру. Зважаючи на особливе положення, малайці отримують різні соціальні субсидії, що суперечить принципу мерітократії

“кожному по заслугі”. Однак у межах курсу на формування “особливого характеру сінгапурців”, що передбачає зменшення економічної нерівності різних етнічних груп, малайцям (інколи також й індійцям) надається допомога в підвищенні їхнього освітнього і професійного рівня та зміцненні економічних позицій.

Формуванню національної ідентичності сприяло зростання економічного добробуту населення. Але це покращення відбувалося поступово, тому соціальним аспектам економічної політики приділялося чимало уваги. Спочатку уряд ставив завдання скоротити безробіття, щоб не допускати у країні відкритих протестів і невдоволення. Ситуація ускладнювалася через швидкий приріст населення. Одним із наріжних каменів соціальної стратегії стало житлове будівництво, яке названо в політичній програмі правлячої партії серед її найважливіших завдань і потім поряд із народною освітою було покладено в основу стратегії індустріалізації.

Британський колоніальний уряд для адміністративних цілей розселяв окремо різні етнічні групи в Сінгапурі. Китайці спочатку влаштувалися на берегах річки Сінгапур, що забезпечувало вільний доступ до моря і було зручно для їхньої економічної діяльності. Звідти співтовариство поширилося на захід у район, відомий як Китайський квартал, і на схід. До сьогодні сліди цього розмежування існують. Наприклад, Китайський квартал в основному населяють китайці, тоді як Серангун займають в основному індійці, а Гейланг – малайці. Однак після здобуття незалежності сінгапурська влада пішла зовсім іншим шляхом, спрямованим на змішане спільне проживання різних етнічних груп.

З метою вдосконалення державного житла, уряд Сінгапуру створив Комітет із розвитку житлового будівництва для розробки державного житла з метою переходу від гетто до сучасних і чистих мікрорайонів. Зараз більшість населення живе в сучасних багатоквартирних будинках. Зважаючи на складний етнічний і конфесійний склад населення, від влади потрібна гнучка політика. Головною метою Сінгапуру виголошено формування згуртованої поліетнічної, полікультурної і багатомовної спільноти. Цей принцип зберігався і при розселенні представників різних національностей. Внаслідок політики етнічної інтеграції в 1989 році була введена система квот для забезпечення збалансованого расового змішання в житлових мікрорайонах. Це було зроблено з метою пропаганди расової гармонії у відносинах між різними етнічними групами [Chee Kiong Tong 2010, 64]. Ця система, коли заздалегідь визначено, скільки китайців, малайців, індійців та людей іншої національності може проживати в одному багатоквартирному будинку, зберігається і донині. Така політика сприяє змішанню національностей, перешкоджає створенню нових виключно етнічних будинків чи районів, однак створює незручності, наприклад, при продажу житла.

Специфічна риса організації сінгапурського суспільства – свідомо громадська дисципліна і взаємодопомога громадян. Створено п'ять асоціацій взаємодопомоги, в тому числі Євразійська та Асоціація малайських професіоналів. Одне із завдань таких громадських структур, за задумом їхніх засновників, – це взаємодія з іншими етнічними групами, які проживають у країні, і надання їм підтримки, тобто налагодження контактів, яке має прискорити формування нації. Однак фінансові можливості асоціацій далеко не однакові: одні з цих організацій, до керівництва яких входять сінгапурські мільйонери, мають у розпорядженні солідні фонди, інші, що поєднують в основному цивільних службовців, обмежені в коштах. Асоціації, до того ж, часто стурбовані не стільки міжетнічними, скільки внутрішньоетнічними інтересами. Китайська громада, для якої все ще характерна традиційна спаяність, активно допомагає новим китайцям-мігрантам вкоренитися в Сінгапурі. У свою чергу, малайці, які прибувають у поліс, отримують підтримку від місцевих одноплемінників [Пахомова 2007, 68]. І хоча влада намагається

сприяти зміцненню контактів між різними етнічними громадами, але ці наміри не завжди знаходять належне розуміння самих громад.

Консолідації нації також сприяють інші соціальні показники, такі як, наприклад, медичне обслуговування. За оцінкою Всесвітньої організації охорони здоров'я, Сінгапур входить до п'ятірки держав із найкращим медичним обслуговуванням населення. Система охорони здоров'я цієї країни визнана кращою в Азії, навіть порівняно з японською. За міжнародними стандартами, стан здоров'я громадян Сінгапуру вважається хорошим, середня тривалість життя – 81 рік (за даними 2010 р.) [Singapore Department of Statistics].

Підсумовуючи вищенаведені факти, можна сказати, що на сьогодні сінгапурська нація сформувалася. Це доводять і проведені дослідження. Якщо раніше сінгапурці називали себе за етнічною належністю, то тепер на першому місці належність до сінгапурської нації. У 2001 році Міністерство громадянського розвитку та спорту проводило дослідження соціальних відносин сінгапурців, в якому визначено, що майже всі респонденти (представники різних демографічних верств за віком, статтю, національністю, соціальним становищем) відчувають гордість за свою країну (97 %) і визначають Сінгапур своєю домівкою (98 %) [Chen 2002, 11]. У 2002 році Інститут політичних досліджень оприлюднив результати розвідок співвідношення національного та етнічного. Зокрема, опитування представників китайської, малайської та індійської етнічних груп показало, що 78 % респондентів визначають себе в більшій мірі сінгапурцями, ніж належними до певної національності [Ooi Giok Ling... 2002, 2–3]. Таку зміну менталітету сінгапурців у бік національної самосвідомості підтверджують і неофіційні джерела, наприклад, інтернет-газета “Wild Singapore”, де молодь висловлюється із приводу сінгапурської національної ідентичності [What is our national identity? 2007].

У Сінгапурі була проведена колосальна робота для того, щоб із пустелі зробити місто-сад, а з розрізнених етносів – спільну націю. У новій соціально-економічній моделі, яка формується в Сінгапурі на базі сучасних знань, особлива роль відводиться постановці освіти, підприємництва, розбудові загальногосподарських відносин на рівних засадах. Під впливом нових інформаційних технологій і сучасної науки змінюється система цінностей, а традиційні ієрархічні відносини стають більш відкритими, рівними і демократичними. Одночасно зі збереженням етнокультурної гетерогенності триває процес загальносінгапурського самовизначення. Відбувається зближення різних етнічних груп на базі англійської мови та загальних елементів надетнічної міської культури. Сінгапур як місто-космополіт стає міжцивілізаційним центром, де співіснують і взаємодіють системи цінностей Сходу і Заходу. Нарівні з формуванням національної ідентичності, проходить залучення талановитих іноземців для подальшої розбудови інтелектуальної сінгапурської нації. Досвід суспільно-політичних реформ Сінгапуру неоднозначний, багато в чому революційний, але також і не може бути беззаперечно прийнятий будь-якою іншою державою. Однак певні уроки на шляху формування єдиної нації можуть бути взяті на озброєння і українськими науковцями, політиками, освітянами.

ЛІТЕРАТУРА

- Алишев Т. Б., Гильмутдинов А. Х. Опыт Сингапура: создание образовательной системы мирового уровня // **Вопросы образования**, 2010, № 4.
- Гарр Т. Р. **Почему люди бунтуют**. Санкт-Петербург, 2005.
- Гуревич Э. М. Сингапур: идеология успеха // **Юго-Восточная Азия: идеология и религия**. Москва, 2001.

Данилюк І. В. **Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір**. Київ, 2010.

Ли Куан Ю. **Сингапурская история. Из “третьего мира” – в первый**. Москва, 2005.

Мерітократія – модель суспільства майбутнього. – <http://shevchenko.ua/ua/useful/meritocracy/>

Пахомова Л. Ф. **Модели процветания (Сингапур, Малайзия, Таиланд, Индонезия)**. Москва, 2007.

Сингапур // **История Востока**: в 6 т. / Т. 6: Восток в новейший период (1945–2000 гг.) / Отв. ред. В. Я. Белокреницкий, В. В. Наумкин. Москва, 2008.

Сознание // **Философская энциклопедия** / Гл. ред. Ф. В. Константинов. Москва, 1970. Т. 5.

Brown David. **The state and ethnic politics in Southeast Asia**. London and New York, 1996.

Chan D. **Survey on Social Attitudes of Singaporeans (SAS) 2001**. Singapore, 2002.

Chee Kiong Tong. **Identity and Ethnic Relations in Southeast Asia. Racializing Chineseness**. Singapore, 2010.

Gardner H. How education changes: Considerations of history, science and values // **Globalization: Culture and education in the new millennium** / M. Suarez-Orozco, D. Qin-Hilliard (eds). Berkeley, 2004.

Hong Mark. **Singapore's Success in Creating Racial and Religious Harmony**. Singapore, 2003.

Ooi Giok Ling, Tan Ern Ser, Soh Kay Cheng. **The Study of Ethnicity, National Identity and Sense of Rootedness in Singapore**. Singapore, 2002.

Shaping Singapore's future: Thinking schools, learning nation / J. Tan, Ng Pak Tee (eds). Singapore, 2005.

Shared Values. Singapore, 1991.

Singapore Department of Statistics. – <http://www.singstat.gov.sg/>

Speech by Mr Lee Kuan Yew, Minister Mentor, at SPH Integration Seminar, 12 April 2009, 3:00 pm at SPH Auditorium in Toa Payoh // **Singapore Government Press Centre**. – http://www.news.gov.sg/public/sgpc/en/media_releases/agencies/pmo/speech/S-20090412-1.html

What is our national identity? // **Wild Singapore**, 2007. – <http://www.wildsingapore.com/news/20070708/070806-1.htm>

В. А. Мусійчук

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ РЕФОРМИ ТА ТРАНСФОРМАЦІЇ СВІТОГЛЯДУ В СРВ НА РУБЕЖІ XX–XXI ст.

Стаття присвячена проблемі суспільно-політичних реформ, запроваджених урядом СРВ з кінця XX ст., та їхнього впливу на трансформацію світогляду, суспільно-культурних цінностей в'єтнамського народу. Простежений шлях поступу реформ, пов'язаних із політикою “дой мой” (оновлення). Розглянуті наслідки реформування для розвитку держави, рівня суспільного життя та культурно-ідеологічних трансформацій у контексті глобалізації та світової інтеграції.

Інтерес до політичних та соціально-економічних реформ В'єтнаму зумовлений, насамперед, значними досягненнями цієї невеличкої країни Південно-Східної Азії, яка лише 35 років живе у мирній обстановці. За такий невеликий проміжок часу ця країна від програми “подолання голоду та зменшення бідності” перейшла до програм стабільного розвитку, інтеграції у світове співтовариство. Якщо наприкінці XX ст. у В'єтнамі були проблеми із продовольством, то зараз країна не лише забезпечує внутрішній ринок, а й вийшла у світові лідери з експорту таких видів продуктів, як рис, кава, чорний перець. Побудова і в цілому успішне функціонування державного соціалізму з його системою централізованого планування та управління народним господарством принесли значні успіхи у розвитку економіки, вдосконаленні соціальної сфери і підвищенні життєвого рівня населення. І хоча загальний політичний курс СРВ залишається незмінним, проте виклики XXI ст. вимагають проведення реформ не лише в економічній сфері, а й у соціо-гуманітарній, правовій, політико-дипломатичній.

Науковці, аналізуючи питання життєздатності соціалізму у В'єтнамі та Китаї і провал такого шляху у пострадянських державах, підкреслюють, що соціалістична система не може витримати історично довгого випробовування часом, якщо розраховувати тільки на старі структури, інститути й установи [див., наприклад: Asian socialism... 2005, Колодко 2004]. Та на прикладі В'єтнаму та Китаю видно, що збереження соціалістичної системи може бути досягнуте шляхом певних змін і розумного пристосування до нових обставин у світовій економіці, а також за допомогою компромісу між сподіваннями і потребами суспільства. За період із 1990 по 1998 рік внутрішній валовий продукт у Росії і в Україні скоротився вдвічі, тоді як у Китаї і у В'єтнамі він подвоївся [Колодко 2004, 56]. В'єтнам зберіг соціалістичну модель політичної системи, видозмінивши спосіб її функціонування, не торкаючись ідеологічних основ. З кінця XX ст. почався і зараз продовжується процес децентралізації і лібералізації. Дослідження цих процесів є актуальним, зважаючи на вищенаведені факти.

Досвід СРВ (разом із деякими іншими країнами Азії) демонструє ефективність шляхів економічної модернізації під опікою держави, коли політичні директиви, орієнтири обумовлюють напрями, способи та динаміку економічних і

соціальних перетворень. Цей досвід може бути корисним і для України. Також особливості політичних та соціальних трансформацій необхідно враховувати при підтриманні та розвитку двосторонніх українсько-в'єтнамських відносин. Отже, дослідження зазначеної тематики має як теоретичне значення, так і практичну користь.

Коротка інформація щодо сучасного державного устрою СРВ

Офіційна назва – Соціалістична Республіка В'єтнам.

Столиця – Ханой.

Чисельність населення – 86 млн. (за даними перепису 2009 р.).

Згідно з чинною Конституцією (1992 р.) керівна роль у державі належить Комуністичній партії В'єтнаму (КПВ). Діяльність інших політичних рухів заборонена. Вищий орган КПВ – з'їзд, що проходить кожні 5 років. XI з'їзд КПВ відбувся на початку 2011 року. Постійним виконавчим органом партії є Центральний Комітет КПВ. Генеральний секретар ЦК – Нгуєн Фу Чонг (обраний на XI з'їзді).

Законодавча влада – однопалатні Національні Збори (вибори проходять раз на 5 років). Останні вибори відбулися 22 травня 2011 р., голова парламенту – Нгуєн Шінь Хунг. Національні Збори здійснюють верховний контроль за всією державною діяльністю, регулюють законодавчу систему, мають право контролювати діяльність президента, прем'єр-міністра, головного прокурора, верховного судді.

Глава держави – президент, який обирається Національними Зборами строком на 5 років. Президент є головнокомандувачем збройних сил країни, керує Радою національної безпеки, пропонує на розгляд Національних Зборів кандидатури віце-президента, прем'єр-міністра, головного прокурора, верховного судді. Президент СРВ – Чіонг Тан Шанг (обраний 25 липня 2011 р.), віце-президент – Нгуєн Тхі Зоан (жінка).

Виконавча влада – Кабінет Міністрів, склад якого призначається президентом за поданням прем'єр-міністра та схвалюється парламентом. Очолюється прем'єр-міністром, якого призначає президент зі складу депутатів Національних Зборів. Нинішній прем'єр-міністр – Нгуєн Тан Зунг.

Судова влада: Вищий народний суд. Голова Вищого народного суду обирається на 5 років Національними Зборами за поданням президента держави.

[Cổng Thông tin...]

Передумови та історичний шлях реформ

У кінці 70-х – на початку 80-х років ХХ ст. В'єтнам потрапив у важку соціально-економічну кризу. У той час виробництво було у стані застою, заводи та фабрики перебували у державній власності та працювали неефективно і були на грані банкрутства. Централізовано-планова економіка, бюрократія, командно-адміністративне управління, дотаційно-розподільча система, зрівнялівка – усі ці заходи не виправдали себе, показали свою нежиттєздатність через відсутність внутрішньої рушійної сили для розвитку. Робітники втрачали роботу або мали доходи недостатні для життя через зростання інфляції. Суспільні вади та негативні тенденції розвивалися з кожним днем все більше, з'явилася загроза втрати суспільної стабільності, серед населення послабилася віра у партію та державне керівництво. Політика ізоляції та ембарго, що проводили США, разом зі зростаючими силами противників, спричинили труднощі для в'єтнамської економіки. Крім того, політичні перетворення у Радянському Союзі та Східній Європі також мали негативні наслідки для В'єтнаму.

Для виходу із кризи та інфляції В'єтнам розпочав оновлення, зміну поглядів, моделей політики та механізмів управління, почався перехід до товарної економіки, визнавалися об'єктивні засади існування багатокладної економіки (спочатку як тимчасове явище), закону ринкової вартості. Велика увага приділялася розвитку виробничих сил, врегулюванню виробничих відносин та форм власності, від різних складових економіки, від різних форм власності до прийняття та впровадження диверсифікації форм продажу. У сільському господарстві став популярним сімейний підряд, практично сім'я (один двір) стала основною економічною ланкою на селі.

VI з'їзд КПВ (грудень 1986 р.) визначив курс всебічного оновлення ("дой мой"). Пізніше суть цієї політики зводилася до наступного: допуск розвитку всіх соціально-економічних секторів, в т. ч. приватного, заохочення особистої ініціативи, послаблення механізму централізованого управління народним господарством, політика "відкритих дверей" у зовнішньоекономічних зв'язках. Стали проводитися реформи у сільському господарстві, у фінансах і торгівлі. У 1987 р. прийнятий закон про іноземні інвестиції, що заклало початки ринкової економіки. Через це страждали держпідприємства, у період 1989–1991 рр. багато робітників держсектору втратили робочі місця. Незважаючи на це, проведені реформи все ж мали позитивні результати. За першу п'ятирічку оновлення (1986–1991) В'єтнам з імпортера продовольства став одним із провідних експортерів (третє місце у світі по експорту рису в 1989 р.) [История... 2008, 735–736].

У другу п'ятирічку політики оновлення (1991–1996 рр.) влада мобілізувала всі сили суспільства для реорганізації національного господарства В'єтнаму. VII з'їзд КПВ (липень 1991 р.) визначив "Стратегію соціально-економічної стабілізації і розвитку у 1991–2000 рр.". Хоча реформи за своєю суттю були достатньо революційними, проте проводились поступово, виважено, підкріплюючись вдалою пропагандою. У 1991–1993 рр., в т. ч. і завдяки міжнародним подіям (розпад Радянського Союзу, і, як наслідок, остаточна втрата могутнього донора, послаблення ролі соціалістичного табору у світі), відбувається перегляд ідеологічних засад у бік націонал-комунізму та послаблення домінування ідеології над економікою, про що зазначають чимало дослідників [История... 2008; Локшин 2010; Мазырин 2007]. У 1992 р. приймається нова конституція, в якій визнається багатокладність економіки, право на приватну власність, даються гарантії від націоналізації іноземним інвесторам, а також главою держави визначається президент. Приймаються важливі законодавчі акти, котрі розширюють і регулюють як нові економічні, так і соціальні відносини. Внаслідок ринкових за напрямком економічних реформ, у В'єтнамі відбулися значні соціальні трансформації. Виявилися вони, перш за все, в появі приватнопідприємницьких верств, скороченні державного сектору зайнятості, посиленні процесів соціального стратифікування та майнового розшарування [Грищенко 2000].

VIII з'їзд КПВ (1996 р.) висунув завдання індустріалізації та модернізації, перетворення В'єтнаму до 2020 р. в сучасну промислово розвинуту країну. У багатокладній економіці, що працює за ринковими законами, назріла потреба у демократизації та лібералізації. З цього почалося розділення права на свободу та самоуправління підприємств та права держави на втручання у роботу підприємств. Був прийнятий закон про рівноправність усіх форм власності перед законом. Донині СРВ йде незмінним шляхом оновлення, індустріалізації, модернізації, запроваджуючи нові стратегії розвитку відповідно до внутрішніх та зовнішніх умов.

На XI з'їзді КПВ були підведені підсумки 25 років виконання політики "дой мой", прийнята "Стратегія соціально-економічного розвитку країни на 2011–2020 рр.". Також прийнята у новій редакції "Програма побудови держави в

перехідний період до соціалізму”. Тобто, незважаючи на всі реформи, оновлення рядів партії, головний курс на соціалізм залишився незмінним, хоча і розуміється різними політиками по-своєму.

Західні дослідники часто ділять в'єтнамських політиків на “реформаторів”, що більш схильні до західних течій, відкритої ринкової економіки, та “консерваторів”, які надають перевагу китайській моделі розвитку країни, з неослабною волею держави над приватниками [Локшин 2011, 19].

Цікавий факт

Чинний прем'єр-міністр СРВ Нгуєн Тан Зунг визнаний одним з п'яти найвидатніших реформаторів у Азії за рейтингом журналу “World Business” (2007 р.). Серед реформаторських досягнень Нгуєн Тан Зунга називають його діяльність на посаді голови Центрального банку В'єтнаму, коли він стимулював грошову реформу і взаємозв'язок між банківськими установами; а також його рішучі реформаторські дії в напрямку ринкової економіки на посаді прем'єр-міністра.

[В'єтнам сьогодні 2007]

Насправді, в СРВ завжди намагалися знайти компроміс між різними віяннями і впроваджувати найбільш вигідну на даний момент політику (а відповідно і соціально-економічну модель). На останньому з'їзді партії, схоже, більше виграли “реформатори”, адже був визначений курс на ще більшу відкритість і заохочення ринкової економіки, зменшення тиску державного планування, навіть було дозволено членам партії займатись приватним бізнесом.

Крім того, в'єтнамський соціалізм – це не просто політична доктрина, а реальна програма, спрямована на добробут населення. Головний девіз політики оновлення “дой мой”: багатий народ, міцна держава, справедливе, демократичне, цивілізоване суспільство. Саме тому для досягнення таких цілей можуть бути використані різні методи, і господарство з ринковою економікою цьому не суперечить.

Деякі економічні показники росту за період оновлення¹

<i>Ріст показників, %/рік</i>	1986	1991	1996	2001	2006	2011 (за 9 місяців)
<i>ВВП</i>	3,6	5,8	9,3	6,9	8,2	5,8
<i>Сільське господарство</i>	-1,1	2,2	4,4	3	3,4	2,4
<i>Промисловість та будівництво</i>	8,5	7,7	14,5	10,4	10,4	6,6
<i>Сфера послуг</i>	4,6	7,4	8,8	8,1	8,3	6,2
<i>Експорт</i>	13	-13,2	33,2	3,8	22,1	35,4
<i>Імпорт</i>	16	-15,1	36,6	3,7	20,1	26,9

¹ За даними держкомстату СРВ [Tổng Cục Thống kê Việt Nam]. Показники округлені. Темпи росту у постійних цінах 1994 р.

Вплив світової інтеграції та глобалізації на політику реформ в СРВ

Оновлення у В'єтнамі проходить у період, коли відбуваються значні зміни в регіоні і в усьому світі. Це зміни в бік багатополарності, багатоцентровості, які почали відбуватися після закінчення Холодної війни між двома великими центрами світової політики – США та СРСР. Соціополітичний простір пострадянського періоду та вплив глобалізації як неодмінної тенденції вивели в перші ряди проблеми миру, співробітництва та розвитку. Усі держави, усі народи співіснують у взаємозалежності та взаємовпливі. У таких умовах практично неможливо, щоб одна держава чи один певний народ розвивався у закритому, відокремленому режимі. Зрозуміло, що сучасний розвиток не може бути однолінійним, а має йти шляхом диверсифікації, багатобічності. Розуміючи ці світові тенденції, уряд В'єтнаму виголосив лозунг “В'єтнам готовий до налагодження дружніх та партнерських стосунків з усіма країнами і територіями світу”.

У наш час визначення стратегії державної політики має спиратися не лише на внутрішні фактори, а більшою мірою враховувати світові тенденції, міжнародну обстановку, регіональні та світові глобалізаційні проблеми, вплив економік сильних держав, світові тенденції реформ у державному устрої, законодавстві тощо. Інтеграція вимагає узгодження питань між партнерами. Рамки міжнародного законодавства стають важелями для реформування внутрішньої законодавчої системи окремих країн. У тому числі це стосується В'єтнаму, законотворчий процес якого останні два десятиліття здебільшого був спрямований на відповідність міжнародним вимогам та реаліям ринкової економіки.

Завдяки цьому В'єтнам здобув визнання на світовій арені. Він став 150-м членом Світової Організації Торгівлі (на рік раніше за Україну), а також багатьох інших міжнародних організацій. Саме тому разом із перетвореннями в економіці В'єтнам постав перед необхідністю змін у політичній, зокрема адміністративній, системі, у законодавстві для відповідності міжнародним вимогам.

Оцінюючи стан світової економіки на рубежі XX–XXI ст., аналітики СОТ визначали, що світове виробництво розширилося завдяки міжнародним економічним об'єднанням, які набули більшої сили, ніж будь-коли: від Північної Америки до Європи, Африки та Азії. А високий попит у Північній Америці та Азії сприяє збільшенню обсягу товароторгівлі світу.

Отже, світова інтеграція відіграє важливу роль у розвитку економіки як окремих країн, так і світу в цілому. У цій тенденції проголошена урядом СРВ програма економічних реформ, яка передбачала прискорену інтеграцію економіки країни в міжнародну економічну систему, виявилась надзвичайно прогресивною. Процес інтеграції у В'єтнамі проходить, зокрема, за рахунок лібералізації зовнішньої торгівлі, створення сприятливих умов для залучення іноземних інвестицій та кредитів міжнародних фінансових організацій, активного залучення в'єтнамських громад за кордоном до розвитку зовнішніх торговельно-економічних зв'язків.

Що стосується в'єтнамської діаспори, то лише в Україні проживає близько 10 тис. осіб. Це люди, що приїхали сюди на навчання чи роботу ще за радянських часів, а також нові потоки емігрантів. За радянських часів українські вузи закінчили понад 10 тис. в'єтнамських юнаків та дівчат. У 2011 р. в Україні навчається більше тисячі в'єтнамців. В'єтнамці, що здобули освіту в Україні і повернулися на батьківщину, переважно знайшли гідне місце для використання здобутих знань. Вони складають сучасну науково-технічну еліту, інтелігенцію, обіймають високі державні посади. Наприклад, випускник КІП приладобудівного факультету д-р Фам Кієн Тієт після 2000 р. обіймав посаду віце-президента Національного інституту науки і технологій Міністерства науки і технологій СРВ. Колектив Донецького національного технічного університету пишається тим, що свого часу

його закінчив колишній Голова Національних Зборів СРВ Нгуєн Ван Ан. Випускник Київської консерваторії Фан Дінь Тан зараз обіймає посаду радника міністра культури, спорту та туризму СРВ. Найбільше в'єтнамців проживає в Харкові (близько 6 тис. осіб), далі йдуть Одеса, Київ, Донецьк, Кривий Ріг та ін. Харків став своєрідною в'єтнамською резиденцією. Тут кожен знає організовану в'єтнамцями корпорацію "Техноком", яка створює тисячі робочих місць як для українців, так і для в'єтнамців. В'єтнамська громада займається не тільки комерційними справами, а й сприяє культурній взаємодії між В'єтнамом і Україною. Загалом, в'єтнамський уряд слідкує за тим, щоб в'єтнамська діаспора за кордоном не лише сприяла економічному росту як окремих громадян, так і всієї країни, а й формувала позитивний імідж в'єтнамського народу в очах міжнародної спільноти.

Одним із головних факторів успіху інтеграції є участь В'єтнаму у міжнародних економіко-політичних організаціях. У 1995 р. В'єтнам був прийнятий до лав Асоціації країн Південно-Східної Азії (ASEAN). Цим кроком СРВ не лише розширила коло своїх економічних партнерів у регіоні, а й утвердила свою позицію на міжнародній арені. Разом з АСЕАН В'єтнам вступив до вільної торговельної зони (AFTA), під впливом якої відбуваються зміни у структурі галузей виробництва – неефективні галузі замінюються більш вигідними. Діяльність АСЕАН спрямована не тільки на економічну співпрацю, але й на створення єдиного цілісного регіону зі швидкими темпами розвитку, на підтримання політичної стабільності, миру і культурного процвітання, останнім часом також говорять про формування спільної східноазійської ідентичності в межах країн АСЕАН [Городня 2011].

Одним із позитивних наслідків вступу СРВ до АСЕАН є збільшення обсягу інвестицій. Потік прямих іноземних інвестицій від країн АСЕАН сприяв вдосконаленню інвестиційного середовища В'єтнаму. Після входу до АСЕАН обсяг інвестицій лише за 1996–1997 рр. збільшився вдвічі у порівнянні з періодом 1990–1995 рр. Крім того, ПІІ від країн АСЕАН впливають на процес модернізації та індустріалізації СРВ. Ці інвестиції в основному припадають на галузі переробної промисловості, видобування корисних копалин (в т. ч. нафти і газу), а також на фінансове обслуговування, в меншій мірі – на будівництво та туризм.

Отже, в макромасштабі АСЕАН впливає на торговельну політику В'єтнаму, на встановлення митних бар'єрів та підвищення рівня економічного життя. А в мікромасштабі – на розвиток окремих галузей виробництва, на збільшення кількості робочих місць, створення сприятливих умов для національного розвитку.

Ставши у 1996 р. одним із засновників Форуму співробітництва в Азії та Європі (ASEM), В'єтнам відкрив нову сторінку на шляху інтеграції та глобалізації. АСЕМ має важливе значення не лише для налагодження торговельно-інвестиційних зв'язків між Європою та Азією, а й має стратегічну функцію попередження конфліктів, що можуть виникнути між великими регіональними політико-економічними блоками. Що стосується політичного діалогу, АСЕМ концентрується на проблемах, які цікавлять усі сторони, на основі прийнятих принципів. Політичний діалог зосередився переважно на глобальних проблемах безпеки та розвитку, контролю озброєння, антитероризму, організованої злочинності, торгівлі наркотиками, відмивання грошей, торгівлі людьми, на проблемах навколишнього середовища, здоров'я суспільства та ін. Особливу увагу АСЕМ приділяє ролі та реорганізації ООН, налагодженню багатостороннього співробітництва, оголошені декларації про гарячі світові проблеми, такі як Кореїський півострів, ситуація на Близькому Сході і т. д. АСЕМ – найбільший форум зі співробітництва між Азією та Європою – включає в себе передових партнерів, посідає важливу позицію в міжнародній політиці та економіці. Хоча його історія налічує всього 8 років, але співпраця між двома частинами світу, заснована на

політичному діалозі, економічній співпраці, культурному та іншому співробітництві, досягла вагомих результатів, приносить користь країнам-учасникам і вносить лепту у зміцнення миру, співробітництва та розвитку у всьому світі.

Чималий внесок ООН і системи установ ООН – це сприяння соціально-економічному розвитку країн, що розвиваються, бідних країн, у тому числі і В'єтнаму. У 1975 р. В'єтнам виграв війну і став об'єднаною державою, а 20/9/1977 на 32 сесії Генеральної Асамблеї ООН В'єтнам був визнаний офіційним членом ООН. Як активний член ООН за майже 30 років В'єтнам зробив гідний внесок у здійснення завдань і цілей ООН, з іншого боку, В'єтнам також отримав відчутну допомогу ООН для свого соціально-економічного розвитку.

Програма реформ “дой мой” СРВ, розпочата у 1986 р., в т. ч. торкнулася зовнішньополітичної сфери. Унаслідок проведення курсу оновлення зовнішньої політики, а також після виводу військ з Камбоджі (1989) і рішення камбоджійської проблеми (1991) відносини між В'єтнамом і ООН перейшли на новий етап. В'єтнам активно брав участь у діяльності ООН і отримав підтримку ООН.

Міжнародний фонд сільськогосподарського розвитку, Організація з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Організація ООН із промислового розвитку і Фонд розвитку капіталу ООН підвищили рівень допомоги В'єтнаму. Одночасно такі організації, як Програма ООН із боротьби з наркоманією, Програма ООН із навколишнього середовища, Міжнародна організація праці, Світовий банк, Міжнародний валютний фонд і Азіатський банк надали В'єтнаму істотну допомогу через багатосторонні проекти. Крім того, підтримка неурядових організацій значно зросла. У соціальній сфері установи ООН спонсорували В'єтнам у розробці низки проектів із народонаселення і планування сім'ї, охорони здоров'я, перепису населення, комплексного дослідження галузі освіти.

Уваги та інвестицій Програми розвитку ООН заслужили такі проекти в СРВ: підтримка державних реформ; проект ліквідації голоду та подолання бідності; підтримка охорони навколишнього середовища і розпорядження природними ресурсами. Загальна сума вкладу ПРООН досягла 102,8 млн. дол. США [Vũ Dương Huân 2005].

У 2007 р. СРВ ввійшла до лав СОТ. За оцінками дослідників, вступ В'єтнаму до СОТ мав як позитивні, так і негативні соціальні наслідки. Зокрема, зменшився відсоток бідного населення, особливо в містах; були створені нові прибуткові робочі місця, особливо у промисловості; підвищився реальний рівень зарплатні; збільшилась нерівність у доходах між містом та селом (однак зменшилась статевна нерівність) [Cling... 2009].

Однак інтеграція та глобалізація таять у собі і підводні камені, що можуть мати негативні наслідки: втрата культурної різноманітності та національних особливостей, послаблення позицій держави, натомість посилення ролі міждержавних утворень, тиск міжнародних правил, економічна та фінансова залежність.

У світлі глобалізаційних процесів одним із випробувань для країн, що переходять до нових моделей економіки та реформувань політичного устрою, є побудова демократично-правової держави, подолання корупції, створення міцної соціальної бази, що засновується на засадах згуртованості, співробітництва та єдності нації і суспільства. Це важлива умова для стабільності, зростання та розвитку країни, а також для успішної міжнародної інтеграції, раціонального і мирного вирішення національних інтересів разом з інтересами світової спільноти.

Проголошений VII з'їздом партії СРВ курс на інтеграцію у світове економічне товариство був продовжений і в постановах наступних з'їздів. Необхідно зазначити, що економічна інтеграція завжди йде поруч із політичною, а також веде за собою культурну. Отже, одним із нагальних завдань залишається не втратити національну самобутність, дотримуватися суверенітету і незалежності.

Адміністративна реформа

У соціально-політичних трансформаціях В'єтнаму важливе місце посідає реформа адміністративної системи, яка проводиться уже багато років і наразі продовжується. Уже досягнуті певні реальні результати (порядок адміністративних процедур став більш прозорим, відбулося чітке розподілення обов'язків місцевого та центрального управління), але є й недоліки та проблеми (неповне розуміння громадянами демократичних принципів, розділення прав та обов'язків, неповне дотримання закону, недосконалість самих законів, бюрократизм, непрофесійність чиновників).

Необхідність у реформі державної адміністративної системи була виголошена ще у 1991 р. Але до активних дій взялися лише протягом 2001–2010 рр., коли у В'єтнамі проводилася державна програма загальної реформи адміністративної системи. За 10 років реформування досягнуті позитивні результати: закладений фундамент для змін державного управління у бік служіння людям, суспільству, адміністративна система вдосконалена, державний апарат зменшений і підвищена якість кваліфікації державних службовців. За оцінками в'єтнамських експертів, адміністративна реформа насправді робить свій внесок у досягнення соціально-економічного розвитку, для політичної стабільності і суспільного порядку у країні [10 năm ... 2011]. Необхідно зазначити, що при проведенні цих реформ В'єтнам широко використовував досвід інших держав, запрошував іноземних спеціалістів, отримував фінансову допомогу від міжнародних організацій для проведення реформ [Painter 2005].

Протягом трьох років (2007–2010) проводилась реформа з метою спрощення адміністративних процедур, досягнення їхньої прозорості та швидкості, чіткого розмежування між різними гілками влади, для зручності людей та комерційних структур, зменшення витрат на оформлення різних документів. У 2009 році завершився статистичний етап проекту з публікацією через Інтернет національних баз даних адміністративних механізмів і процедур, включаючи 5400 процедур, 9000 регулюючих документів та 100000 зразків оформлення паперів. У 2010 р., підбиваючи підсумки виконання проекту, уряд прийняв 25 постанов, що регулюють спрощення процедур державного управління 24-х міністерств та відомств, досягнутий відсоток спрощення – 88 %. Виконання цих постанов уряду зменшить витрати населення та підприємців на виконання адміністративних процедур на 37,3 %. Завдяки створенню вперше в історії країни національної бази даних адміністративних механізмів В'єтнам потрапив до топ-10 провідних країн з адміністративного реформування [Hoàng Yên... 2011].

Програма реформування адміністративної системи на 2011–2020 рр. складається з шести основних завдань: інституційна реформа, реформа адміністративних процедур, реформа структури державного адміністративного апарату, розвиток та удосконалення якості роботи державних службовців, реформа державного фінансування і модернізація управління [10 năm ... 2011].

Отже, реформи мають системний характер, охоплюють найважливіші державні інституції, що стосуються економіки та політики. Сучасний В'єтнам прямує до розвитку ринкової економіки шляхом вдосконалення державних економічних інституцій відповідно до соціалістичної доктрини.

Суспільно-культурні трансформаційні процеси

Вище ми розглянули, як ринкові економічні реформи вплинули на політичне середовище В'єтнаму, які зміни відбулися у соціальній структурі та політичних інститутах. Безперечно, що суспільно-політичні та економічні реформи також

впливають на трансформацію соціально-культурних відносин, суспільної свідомості.

У такій багатонаціональній, полікультурній та полірелігійній державі як В'єтнам соціалістичні лозунги загальної рівності набувають особливого значення для збереження політичної стабільності. Серед 86 млн. населення СРВ більше 80 % – етнічні в'єтнамці (кінь), решта – всі інші 53 національності [Tổng Cục Thống kê...]. В'єтнамські політики приділяють багато уваги проблемам національних меншин. Рівноправність усіх національностей була проголошена ще в першій Конституції Демократичної Республіки В'єтнам (1945 р.). Розробляються та впроваджуються у життя стратегічні програми зі збереження культурної спадщини, мов, традицій усіх народностей, що проживають на території СРВ. Також уряд постійно запроваджує різноманітні програми для поліпшення економічного рівня життя глибинки, де проживає значна кількість національних меншин. Однак, за спостереженнями науковців, рівень життя нацменшин нижчий, ніж головної національності в'єтів (кінь) переважно через те, що основним доходом є сільське господарство у не досить сприятливій для цього гірській місцевості. Зокрема, за даними науковців-економістів, у 2006 р. відсоток бідного населення кінь становив 13,5 %, тоді як у деяких народностей він сягав більше 70 % [Ngô Huy Liêm 2010]. Запроваджуються заходи з підвищення рівня освіти: відкриваються школи у важкодоступних регіонах країни (трапляються навіть плавучі школи для рибачьких поселень, що живуть на воді), представники нацменшин мають привілеї при вступі до вищих навчальних закладів. Туристична галузь В'єтнаму активно рекламує культурний туризм, що представляє іноземцям культуру усіх 54-х національностей, що населяють територію країни. Про це, зокрема, наголошував у своєму виступі на туристичній презентації під час Днів культури В'єтнаму в Україні заступник міністра культури, спорту і туризму СРВ Хо Ань Туан (15/11/2011). Завдяки зваженій політиці В'єтнаму вдається уникнути міжнаціональних конфліктів.

В'єтнам також є країною з вільним віросповіданням. У ході свого історичного розвитку ця країна перейняла кілька релігій, що змінювали одна одну протягом віків. В'єтнамські вчені вважають, що в'єтнамський світогляд сформувався завдяки взаємопроникненню трьох релігій (або філософських вчень) – даосизму, буддизму та конфуціанства, що тісно переплелися з народними віруваннями, зокрема з культом предків [Антологія... 1996, 7]. Зараз В'єтнам є поліконфесійною країною. Окрім буддистів (8 млн. віруючих), тут проживають католики (6 млн. осіб), каодаїсти (2 млн. осіб), хоахао (1,5 млн. осіб), протестанти (700 тис. осіб), тямусульмани (150 тис. осіб) [В'єтнам... 2004]. У першій половині ХХ ст. населення різних конфесій конфронтувало між собою переважно через підтримку різних політичних сил (наприклад, католицизм сприймався як релігія іноземців-загарбників, а буддисти виступали проти американського режиму у Південному В'єтнамі). Після перемоги комуністів, які не підтримували жодної з релігій, ситуація змінилася. Буддисти чинили опір новій владі переважно через меркантильні інтереси, адже у них були відібрані приватні землі [Мурашева 2001, 161]. Однак, на відміну від СРСР, в'єтнамська комуністична влада не забороняла віросповідання, не руйнувала релігійні храми. І поступово сформувалося толерантне ставлення до різних конфесій, яке зберігається донині. Визначально те, що і атеїсти, і адепти різних релігій не відмовляються від прадавнього культу предків. Завдяки політиці оновлення він став заміником державної релігії як об'єднуючий національний фактор. Після краху соціалістичної державної моделі СРСР та низки країн колишнього соцтабору у В'єтнамі відбулося переосмислення ідеології. Поруч із марксистсько-ленінською доктриною все частіше почали писати і говорити про ідеологію Хо Ши Міна, здобуло нове життя націоналістичне питання. У

цьому контексті культ прапредків Хунг-вионгів, засновників древньої держави в'єтів, та інших напівміфічних героїв давнини став консолідуючим рухом для всіх в'єтнамців незалежно від віросповідання. Зараз майже у кожній в'єтнамській хаті є вівтар предків із фотографіями померлих родичів, на вшанування яких ставлять вази із фруктами та квітами, запалюють пахощі. На державному рівні пишними фестивалями відзначаються дати поклоніння головним прапредкам загальнонаціонального значення.

Економічні реформи в СРВ стають рушійною силою для соціально-політичних перетворень і навпаки, усе це призводить до трансформацій світогляду. Розвиток ринкової економіки призвів до визрівання необхідності демократії. Командно-адміністративна система державного управління, що панувала до періоду оновлення, призвела до зменшення індивідуальної відповідальності, застою, надії на державу. Ситуація поступово стала змінюватися, коли населення при звичалося до ринкових механізмів. Ринкова економіка вимагає підвищення рівня відповідальності, свідомого виконання законів, ініціативи, спрямованості на результат. Ці трансформації торкнулися і вищих ешелонів влади, що спонукало до зміни методів управління та мислення для відповідності епосі та суспільним трансформаціям. У політичних реформах найбільше виділяється демократизація, лібералізація, зміцнення ролі закону в межах правової держави, підвищення ролі громадянського суспільства.

Для розвитку ринкової економіки, для відповідності до вимог міжнародної інтеграції, необхідно будувати правову демократичну державу, розвивати громадянське суспільство. Це фактори, що сприятимуть модернізації в'єтнамського суспільства у період тотальної глобалізації. Для повного та одночасного вирішення цих потреб В'єтнам має зосередитись на дотриманні закону та моралі.

Перехід до ринкових відносин позначився на багатьох аспектах життя суспільства. Зокрема, серед позитивних суспільних трансформацій дослідники називають звільнення виробничих сил, підвищення продуктивності праці, створення матеріальних умов для поліпшення життя народу. Ринкова економіка стимулює активність та творчий підхід до справи, розвиває почуття незалежності та самовпевненості особистості. Через це у в'єтнамському суспільстві за останні два десятиліття сформувалися нові культурні та моральні цінності. Однак нова суспільно-економічна модель також має і негативні наслідки для суспільного та культурного життя: порушення традиційних для в'єтнамців почуття колективу та зв'язку людина – спільнота, забруднення довкілля, хабарництво, агресія тощо. Виділяють такі основні трансформації культурних цінностей у нову епоху: політичні цінності (патріотизм, національна єдність тощо), цінності закону (почуття законності), моральні цінності (добро), естетичні цінності (краса), релігійні цінності (душа, віра) [Nguyễn Duy Bắc 2009].

Політичні цінності відіграють важливу роль у духовному житті суспільства. Наприклад, високе почуття патріотизму є однією з визначальних рис в'єтнамського національного характеру, що сформувалося під впливом тривалих війн. Тепер науковці і політики наголошують на необхідності переосмислити поняття патріотизму відповідно до вимог мирного часу. Патріотизм тепер розуміється як мирна праця на благо суспільства, громадянська відповідальність кожної людини, спрямування сил на подолання бідності та відсталості держави. З'являються нові політичні цінності: демократія, права людини, інтеграція, особистість, правова держава, громадянське суспільство.

Правові цінності напряму залежать від змін у законодавстві. Наприклад, приватна власність була поза законом у певний період розвитку в'єтнамської держави. Однак зараз, у період ринкової економіки, вона не лише повернула собі статус законності, а й отримала значний розвиток, що призвело до трансформацій

суспільно-правових відносин, підвищення почуття індивідуалізму, розширення населення. У такій ситуації КПВ має знаходити компроміс між соціалістичною доктриною та капіталістичними засадами ринкової економіки.

До моральних цінностей долучилися нові поняття, які не є традиційними в'єтнамськими чеснотами: конкуренція, вигода, обмін. Колишні моральні устої "бідний – означає хороший" поступово відходять у минуле, і прагнення до матеріальної користі уже не вважається вадою. Індивідуальна економічна користь тепер є однією з рушійних сил для розвитку економіки держави та поліпшення життя кожної окремої людини. Від одного з'їзду до іншого (в т. ч. і на останньому XI з'їзді партії 2011 р.) КПВ виголошує лозунг "багатий народ, сильна держава", підтримуючи моральну доцільність прагнення матеріальної вигоди. Проте тут є і зворотний бік медалі, коли в гонитві за матеріальним люди забувають про духовне.

Естетичне почуття краси також змінюється під впливом різних суспільно-політичних та економічних змін, воно набуває індивідуального сприйняття, урізноманітнюється. У час світової інтеграції до В'єтнаму проникають нові мистецькі течії, нові види мистецтва, що виховують новий естетичний смак. Але, з іншого боку, витвори мистецтва часто стають просто товаром і більше підкоряються моді, популярності автора, таким чином, оцінку визначає грошова вартість, а не справжня художня цінність.

Щодо релігії, то останнім часом відбувалась реорганізація релігійних утворень відповідно до вимог сучасності. Головною тенденцією у трансформації релігійних цінностей після впровадження політики оновлення є їхня націоналізація, що було розглянуто вище.

Таким чином, політичні та економічні перетворення досить активно впливають на трансформацію суспільної свідомості, переосмислення культурних та моральних цінностей. У свою чергу, такі трансформації не проходять швидко і гладко, тому, запроваджуючи певні державні реформи, в'єтнамський уряд намагається враховувати традиційний менталітет народу та обходити гострі кути завдяки вдало сформульованим лозунгам.

Деякі факти соціальних досягнень СРВ за 5 останніх років (2006–2011)

- Кількість бідних сімей зменшилася до 9,5 %.
- Видатки на освіту становлять 20 % усіх бюджетних витрат.
- У СРВ діє 414 вищих навчальних закладів.
- У 2010 р. у В'єтнамі працювали 13467 медичних установ.
- Адміністративна реформа продовжує стимулюватися з акцентом на реформі механізму в напрямі зменшення посередництва держустанов.
- Видано 277,8 млн. примірників книг (2010 р.).
- Боротьба проти корупції та марнотратства продовжує йти з упором на вдосконалення законодавчих актів та санкцій. Деякі випадки великого хабарництва розкриті і суворо покарані.

[Văn kiện... 2011; Tổng Cục Thống kê...]

Досягнення і перспективи

Політика оновлення, що триває уже 25 років, – це процес перетворень у багатьох аспектах. На перший погляд може здатися, що у В'єтнамі практично не відбувається політичних змін. Адже країна невинно іде соціалістичним шляхом, підтримує однопартійність та одну ідеологічну лінію керівної партії. Однак це

більше схоже на збереження оболонки, обличчя, а внутрішня сторона системи давно уже інша. Оцінки перетворень даються неоднозначні. Дехто оцінює їх надто позитивно. “Китай і В’єтнам служать ліпшими прикладами успішного здійснення поетапних ринкових реформ, у той час як Росія й Україна, принаймні до сьогодні, є найбільш яскравими прикладами провалу поетапного переходу до ринкової економіки” [Колодко 2004, 34]. “Процес реорганізації в’єтнамського суспільства нагадує вибірккову абсорбцію кращих надбань західної цивілізації з найбільш життєздатними функціями діючої авторитарної державно-політичної практики та національно-культурної історичної спадщини” [Грищенко 2000]. Однак є і більш критичні оцінки. На думку російського історика В. М. Мазиріна, бажання В’єтнаму зберегти неодмінно високі показники росту призводить до надмірних витрат, в деяких аспектах стримує модернізацію, віддаляє перехід до інноваційного розвитку [Мазырин 2009, 54]. Також багато дослідників вказують на те, що за лозунгами демократії і правового суспільства немає реальної основи, порушуються права людини, ЗМІ контролюються державою, статистичні показники зростання штучно завищені тощо. Безумовно, у в’єтнамських реформ, як і в будь-яких інших, є свої досягнення та недоліки.

Один із факторів, що сприяє успіху в’єтнамських реформ – відкритість, стимулювання двосторонніх та багатосторонніх зв’язків із сусідами по регіону та з усіма країнами. Завдяки результатам політики оновлення В’єтнам подолав економічну кризу, стабілізував ситуацію в суспільстві, підтримує високі показники економічного зростання, поліпшив рівень життя населення як у містах, так і на селі, створив передумови для розвитку.

Для забезпечення успішності реформ у СРВ велика увага приділяється підготовці нових державних управлінських кадрів, які б забезпечували високу професійність, цінували відповідальність перед суспільством, зміцнювали робочу дисципліну, удосконалювали законодавчу систему, стимулювали адміністративні реформи в бік прозорості адміністративної системи, відповідали потребам суспільства.

Завдяки активним реформаційним процесам В’єтнам досяг багатьох успіхів, влився у глобалізаційний та інтеграційний процеси, посів достойну позицію у світі. Однак в’єтнамські реформи зустрічають багато труднощів та не повністю задовольняють потреби суспільства і не в повній мірі відповідають потенціалу цієї країни.

Незважаючи на жорсткі ідеологічні рамки, в’єтнамські політики намагаються подолати нагальні проблеми суспільства, використовуючи внутрішні важелі та світовий досвід. У Програмі соціально-економічного розвитку на 2011–2020 рр. поруч з економічними завданнями велика увага приділяється людському фактору, підвищенню рівня як матеріального, так і духовного життя, людина вважається метою розвитку [Vấn kiệן... 2011, 100]. Ставиться завдання підвищення індексу розвитку людського потенціалу (ІРЛП – HDI). У 2011 р. В’єтнам за ІРЛП посів лише 128-му позицію зі 187. Хоча за останні 11 років цей показник зріс на 11 %, але не змінився у порівнянні з минулим роком. Показник ІРЛП важливий, тому що включає в себе оцінку різних соціальних вигод для населення: забезпечення медичного обслуговування, освіти, довголіття, доходів, статевої рівності тощо. Крім того, як і перед будь-якою іншою державою в епоху глобалізації, перед В’єтнамом стоїть завдання збереження культурної самобутності, національної духовної спадщини, знаходження компромісу між традиційним менталітетом і сучасним космополітичним світоглядом.

На нашу думку, зважаючи на швидкі темпи розвитку СРВ, в’єтнамський досвід проведення соціально-політичних реформ може бути корисним для України як приклад помірних перетворень еволюційним шляхом у бік процвітання

суспільства та одночасного збереження надійної влади держави. Співпраця із країнами Азіатсько-Тихоокеанського регіону сьогодні є одним із пріоритетних напрямків зовнішньополітичного і зовнішньоекономічного курсу України. В'єтнам у цьому регіоні є одним із головних партнерів України. Як відомо, політичні і дипломатичні контакти неможливі без культурного взаєморозуміння. Тому вивчення суспільно-політичних процесів та культурних трансформацій у В'єтнамі є перспективним не лише з точки зору можливого обміну досвідом, а й для кращого розуміння і взаємодії в політико-економічних стосунках між Україною та СРВ.

ЛІТЕРАТУРА

- Антология традиционной вьетнамской мысли.** Москва, 1996.
- Вьетнам: панорама** / Сост. Май Ли Куанг Ханой, 2004.
- Вьетнам сегодня,** 2007, № 5.
- Городня Н. Д. Концепція “азійських цінностей” і формування спільної східно-азійської ідентичності на початку ХХІ ст. // **XV Сходознавчі читання А. Кримського: до 140-річчя А. Ю. Кримського та 20-ї річниці Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського.** Тези доповідей міжнародної наукової конференції, м. Київ, 20–21 жовтня 2011 р. Київ, 2011.
- Грищенко Т. В. **Соціально-політичний вимір в'єтнамського досвіду модернізації.** Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.04 / НАН України. Ін-т світ. економіки і міжнар. відносин. Київ, 2000.
- История Востока:** в 6 т. / Т. 6: Восток в новейший период (1945–2000 гг.) / Отв. ред. В. Я. Белокреницкий, В. В. Наумкин. Москва, 2008.
- Колодко Г. В. **Від шоку до терапії. Економіка і політика трансформації.** Львів, 2004. – <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/kolodko/kolodko-zmist.htm>
- Локишин Г. Вьетнам: время важных решений // **Обозреватель,** 2010, № 8.
- Локишин Г. Новый этап обновления партии и страны // **Проблемы Дальнего Востока,** 2011, № 2.
- Мазырин В. М. Политика догоняющего развития во Вьетнаме: достижения и проблемы // **Вестник Московского университета:** Сер. 13: Востокведение, 2009, № 3.
- Мазырин В. М. **Реформы переходного периода во Вьетнаме (1986–2006 гг.): направления, динамика, результаты.** Москва, 2007.
- Мурашева Г.Ф. История и политика. К вопросу о политической культуре Вьетнама // **Юго-Восточная Азия: идеология и религия.** Москва, 2001.
- 10 năm Chương trình tổng thể cải cách hành chính nhà nước // **Tạp chí cộng sản,** 2011. – <http://www.tapchicongsan.org.vn/Home/Cai-cach-hanh-chinh/2011/141/10-nam-Chuong-trinh-tong-the-cai-cach-hanh-chinh-nha-nuoc.aspx>.
- Asian socialism and legal change. The dynamics of Vietnamese and Chinese reform.** Australian National University, 2005. – <http://epress.anu.edu.au/as/pdf/whole.pdf>
- Cling J.-P., Razafindracoto M., Roubaud F. Đánh giá tác động của các chính sách công: thách thức, phương pháp và kết quả. // **Những cách tiếp cận phương pháp luận mới ứng dụng trong phát triển (2). Khóa học Tam Đảo 2008.** Hà Nội, 2009. – <http://www.tamdaoconf.com/tamdao/wp-content/uploads/2010/03/Tam-Dao-2008-VN-SP1-Cling-Razafindrakoto-Roubaud.pdf>.
- Cổng Thông tin điện tử Chính phủ Cộng hoà Xã hội chủ nghĩa Việt Nam. – <http://vietnam.gov.vn/>
- Hoàng Yến, Chu Thanh Vân. Việt Nam vào top 10 nước đi đầu về công tác cải cách thủ tục hành chính // **Báo Tin tức,** 2011. – <http://www.baotintuc.vn/474>

N20110221085537644T472/viet-nam-vao-top-10-nuoc-di-dau-ve-cong-tac-cai-cach-thu-tuc-hanh-chinh.htm

Ngô Huy Liêm. Từ giảm nghèo đến phân bổ lại tại Việt Nam // **Chiến lược giảm nghèo: các cách tiếp cận phương pháp luận và liên ngành. Khóa học Tam Đảo 2009.** Hà Nội, 2010. – <http://www.tamdaoconf.com/tamdao/wp-content/uploads/downloads/2010/08/Tam-Dao-2009-VN-SP2-Ng%C3%B4.pdf>).

Nguyễn Duy Bắc. Sự biến đổi các giá trị văn hóa trong bối cảnh xây dựng nền kinh tế thị trường ở Việt Nam hiện nay // **Thông tin Khoa học xã hội**, 2009, số 12.

Painter M. Public Administration Reform in Vietnam: foreign transplants or local hybrids? // **Asian socialism and legal change. The dynamics of Vietnamese and Chinese reform.** Australian National University. 2005. – <http://epress.anu.edu.au/as/pdf/whole.pdf>

Tổng Cục Thống kê Việt Nam. – <http://www.gso.gov.vn/>

Văn kiện Đại hội đại biểu toàn quốc lần thứ XI. Hà Nội, 2011.

Vũ Dương Huân. Vai trò Liên hiệp quốc đối với việc phát triển kinh tế-xã hội Việt Nam thời kỳ đổi mới (bản thảo). 2005.

ДОДАТОК

В. А. Мусійчук

РЕЙТИНГИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПОКАЗНИКІВ КРАЇН АЗІЇ ТА УКРАЇНИ

Огляд присвячений деяким соціально-економічним показникам окремих країн Сходу (В'єтнам, Індія, Казахстан, Китай, Монголія, Сінгапур, Туреччина, Японія) та їхньому порівнянню з Україною. В огляді використані дані за 2011 р. рейтингів, що проводяться щорічно різними міжнародними організаціями.

Цей огляд присвячений деяким соціально-економічним показникам окремих країн Сходу та їхньому порівнянню з Україною. У огляді використані дані за 2011 р. рейтингів, що проводяться щорічно різними міжнародними організаціями. У показниках до кожної із країн наводяться місця, що вони посіли у рейтингу (крім індексу політичної та громадянської свободи, що виражені у балах). Кольором виділені ланки тих країн, що увійшли у топ-10 по кожному окремому рейтингу (див. табл.).

1. Населення світу невинно зростає. У жовтні 2011 року з'явився на світ 7-мільярдний житель нашої планети. Як видно з таблиці, азійські країни у більшості займають провідні позиції цього рейтингу. Можна сказати, що населення світу збільшується в основному завдяки країнам Сходу. Перше місце серед країн із найбільшою чисельністю населення посідає Китай – 1347,6 млн. осіб, на другому місці – Індія – 1241,5 млн. осіб. У інших країнах, що увійшли до нашого огляду, чисельність населення розподіляється наступним чином: Японія – 126,5 млн. осіб, В'єтнам – 88,8 млн., Туреччина – 73,6 млн., Казахстан – 16,2 млн., Сінгапур – 5,2 млн., Монголія – 2,8 млн. Із загальної тенденції азійських країн вибивається лише Монголія. Сінгапур же, зважаючи на малу територію (714,3 км²), є досить густо населеною країною. Чисельність населення України, за даними цього дослідження ООН, у 2011 році становила 45,2 млн. Причому, в усіх азійських країнах нашого списку (крім Японії) спостерігається приріст населення, а в Україні – демографічний спад.
2. Середня очікувана тривалість життя новонароджених: Японія – 83,4 роки, Сінгапур – 81,1, В'єтнам – 75,2, Туреччина – 74, Китай – 73,5, Україна – 68,5, Монголія – 68,5, Казахстан – 67, Індія – 65,4.
3. У рейтингу країн за рівнем економічної свободи у 2011 р. перші позиції посіли Гонконг та Сінгапур. Україна в цьому рейтингу займає традиційно низькі позиції. Індекс економічної свободи вираховується за такими показниками, як свобода бізнесу, торгівлі, фінансового сектору, інвестицій, праці, фіскальна та монетарна свободи, гарантія прав власності, розмір бюрократичного апарату та ступінь захищеності від корупції. Усі країни світу в цьому рейтингу розділені на п'ять груп: країни з вільною економікою (серед країн нашого огляду це лише Сінгапур), країни з переважно вільною економікою (Японія), країни з помірно вільною економікою (Казахстан, Туреччина, Монголія),

№	Назва рейтингу	Організація, що провела рейтинг	Загальна кількість країн у рейтингу	В'єтнам	Індія	Казахстан	Китай	Монголія	Сінгапур	Туреччина	Японія	Україна
1	Чисельність населення	ООН	188	13	2	62	1	135–138	114	18	10	30
2	Середня тривалість життя	ООН	194	40	92	88	53	81	10	49	1	81
3	Індекс економічної свободи	Американський фонд "Heritage Foundation"	179	136	123	65	138	81	2	73	22	163
4	Індекс корупції	Міжнародна організація "Transparency International"	182	112	95	120	75	120	5	61	14	152
5	Політична / громадянська свобода (в балах)	Неурядова організація "Freedom House"	195	7/5	2/3	6/5	7/6	2/2	4/4	3/3	1/2	4/3
6	Індекс демократії	Дослідницька компанія "The Economist Intelligence Unit"	167	143	39	137	141	69	81	88	21	79
7	Індекс розвитку людського потенціалу	ООН	187	128	134	68	101	110	26	92–93	12	76
8	Сприятливість для бізнесу	Всесвітній банк та Міжнародна фінансова корпорація	183	98	132	47	91	86	1	71	20	152
9	Свобода преси	Неурядова організація "Freedom House"	189	178–179	76–77	172	181–183	86–88	151–152	102–105	33–37	115–117

країни з переважно невилною економікою (Індія, В'єтнам, Китай), країни з невилною економікою (Україна). На жаль, Україна поки що відстає за рівнем економічної свободи, це означає, що в нашій державі не досить сприятливі умови для ведення підприємницької діяльності. Це створює не лише перешкоди для розвитку внутрішнього бізнесу, а може стати перепорою для іноземних інвесторів. На нашу думку, Україні є чому повчитися у країн Сходу в цій царині.

4. У рейтингу країн за рівнем корупції перші місця посідають країни, де корупція практично відсутня або на низькому рівні. Серед країн нашого огляду похвалитися низьким рівнем корупції може хіба що Сінгапур (5 місце) і у певній мірі Японія (14 місце). Відомо, що у Сінгапурі велася жорстока боротьба з корупцією, покарання за хабарництво спочатку були дуже суворими (навіть до смертної кари). Зараз у цій країні продовжують добиватися того, щоб робота чиновників була максимально прозорою, а їхня оплата праці – високою. Згідно із принципами мерітократії, що активно впроваджуються у Сінгапурі, до влади може потрапити лише високоосвічена людина, професійні якості якої відповідають потребам посади, яку вона обіймає. Інші країни з нашого огляду мають досить високий рівень корупції. Україна також посідає одне з останніх місць у цьому рейтингу.
5. Рейтинг країн за рівнем політичної та громадянської свободи відображений за бальною системою (від 1 до 7 балів), де один бал – це найвищий показник, а сім – найнижчий. Усі країни розподілені за групами: вільні країни (від 1 до 2,5 балів), частково вільні країни (3–5 балів), невилні (5,5–7 балів). Показник політичної свободи формується з таких параметрів, як політичний плюралізм, вибори, функції держави. Показник громадянської свободи враховує такі фактори, як свобода слова, дотримання законів тощо. За такою шкалою лише Японія та Монголія визнаються вільними державами. Найнижчі бали отримали В'єтнам та Китай, відомі занадто ретельним контролюванням влади усіх сфер життя суспільства, а також Казахстан, де у грудні 2011 р. у результаті сутички між страйкарями та поліцією загинуло більше десяти людей.
6. Індекс демократії заснований на методології експертних оцінок і результатів опитувань громадської думки з відповідних країн, що характеризують стан 60-ти ключових показників, згрупованих у п'ять основних категорій: виборчий процес і плюралізм, діяльність уряду, політична участь, політична культура, цивільні свободи. Відповідно до індексу, всі країни діляться на чотири типи режиму влади: повна демократія (Японія), недостатня демократія (Індія, Монголія), гібридний режим (Україна, Сінгапур, Туреччина) і авторитарний режим (Казахстан, Китай, В'єтнам).
7. Індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП) ґрунтується на “Доповіді про розвиток людини” Організації Об'єднаних Націй. Це дослідження проводиться уже більше 20 років, тому можна простежити тенденцію розвитку в тій чи іншій державі. При обчисленні індексу враховуються: середня тривалість життя при народженні; індекс освіти (рівень письменності дорослого населення країни і сукупна частка учнів та студентів); рівень життя (ВВП на душу населення при паритеті купівельної спроможності); показники, не пов'язані з доходами (індекс гендерної нерівності, демографічні показники тощо). Виділяють такі групи відповідно до цього рейтингу: країни з дуже високим рівнем ІРЛП (Японія, Сінгапур), країни з високим рівнем ІРЛП (Казахстан, Україна, Туреччина), країни із середнім рівнем ІРЛП (Китай, Монголія, В'єтнам, Індія), країни з низьким рівнем ІРЛП.
8. Сприятливість для ведення бізнесу оцінюється за 10-ма показниками, серед яких складність відкриття власної справи, реєстрація власності, отримання

дозволу на будівництво, електрифікація об'єкта, податки та ін. Цей рейтинг співвідноситься з індексом економічної свободи. Світову першість має Сінгапур, адже тут запроваджений комплекс заходів для полегшення роботи підприємців, як місцевих, так і міжнародних. Недарма у цій острівній державі розташовуються офіси найбільших світових компаній.

9. Позиція країни в рейтингу свободи преси залежить від експертних оцінок стану справ у державі. Враховуються три групи показників: правове регулювання ЗМІ, політична та економічна ситуація у країні. За показниками країни діляться на три групи: вільні (Японія), частково вільні (Індія, Монголія, Туреччина, Україна), невольні (Сінгапур, Казахстан, В'єтнам, Китай). Цей показник частково перегукується (практично, є однією зі складових) з індексом демократії.

З нашого короткого огляду соціально-економічних показників країн Азії видно, що високі економічні показники часто йдуть врозріз із демократією. Хоча, звичайно, рейтинги не можуть бути повністю об'єктивними. Частково через можливу недостатню кількість інформації, суб'єктивність респондентів тощо. А частково через обмежений набір показників для формування того чи іншого індексу, що не може відтворити всю різнобічність досліджуваної сфери. У будь-якому разі необхідно брати до уваги дані таких рейтингів для виявлення слабких місць у законодавстві, системі освіти, податковому кодексі тощо. У азійських країнах за цими даними слідкують ретельно. Наприклад, у В'єтнамі для поліпшення індексу розвитку людського потенціалу діє урядова програма, що підтримується ПРООН. Коли у 2011 р. виявилося, що показник ІРЛП В'єтнаму знизився у порівнянні з минулими роками, то це викликало жваву дискусію у пресі та в наукових колах, вишукуються причини такої ситуації. На нашу думку, відповідним зацікавленим колам в Україні також слід придивитися до цих показників, адже вони, на жаль, для нашої держави поки що не найкращі. Необхідно вивчати досвід інших країн, у тому числі країн Сходу, вчитися на чужих помилках та переймати найкраще.

ЛІТЕРАТУРА

Народонаселение мира в 2011 году // **UNFPA**. – <http://www.un.org/ru/development/surveys/docs/population2011.pdf>

Corruption Perceptions Index 2011 // **Transparency International**. – <http://cpi.transparency.org/cpi2011/>

Economy Rankings // **Doing Business Project**. – <http://www.doingbusiness.org/rankings>

Human Development Index (HDI) – 2011 Rankings // **Human Development Reports**. – <http://hdr.undp.org/en/statistics/>

Reports // **Freedom House**. – <http://www.freedomhouse.org/reports>

The Democracy Index 2011: Democracy under stress // **Economist Intelligence Unit**. – http://www.eiu.com/public/topical_report.aspx?campaignid=DemocracyIndex2011

2012 Index of Economic Freedom // **The Heritage Foundation**. – <http://www.heritage.org/index/default>

ВИСНОВКИ

ВИСНОВКИ

При проведенні дослідження суспільно-політичних трансформацій у країнах Сходу бажаним результатом бачилися: аналіз стратегій і тактик здійснення політичних та соціально-економічних перетворень, створення рекомендацій щодо використання позитивного досвіду східних країн у реформуванні, насамперед, соціально-політичної сфери українського суспільства. Ми стикаємося з цікавим досвідом трансформацій у сферах внутрішньої та зовнішньої політики окремих східних країн, суспільній свідомості, гендерному питанні, процесах розвитку науки і техніки тощо.

У першому розділі увага приділялася окремим суспільно-політичним трансформаціям на Близькому Сході та у Центральній Азії (Казахстан). Одним з основних фокусів дослідження стало політичне життя Туреччини на сучасному етапі. Після виборів 2002 року відбулося переформатування партійної системи і створення її нової моделі, яка суттєво відрізнялась від тієї, що існувала в Туреччині в 1991–2002 роках. Найважливіші ознаки – це скорочення кількості парламентських партій, перехід від коаліційних урядів або урядів меншості до однопартійного правління більшості, появи ПСР як домінантної партії. Вибори 2002 року показали, що фрагментація на електоральному рівні збереглася, але відбулося її незначне зменшення порівняно з 1999 роком. Турецький виборець продовжує розпорошувати свої голоси між багатьма партіями, але існуючий 10 % бар'єр не дозволяє мати таке ж дроблення в парламенті. Ще одна важлива зміна турецької партійної системи після 2002 року – перехід від правління коаліційних або ж урядів меншості до одноособового правління урядів більшості. Спрощення партійної системи зробило процес формування кабінету менш складним, ніж це було раніше. У 2007 і 2011 році ПРС знову перемогла на виборах і закріпила свої позиції домінантної партії.

Суть економічної політики ПСР в якості партії влади, яку вона стала проводити з 2002 року, полягає в досягненні компромісу між проведенням стабілізаційної програми, узгодженої з МВФ, і більш-менш активною соціальною політикою. Основними параметрами стримуючої фіскальної і кредитно-грошової політики стали узгоджені із МВФ розміри дефіциту бюджету та рівня інфляції. В 2007 р., на тлі помітного скорочення бюджетного дефіциту, відношення держборгу до ВВП знизилося майже вдвічі, річний рівень інфляції знизився до 8 %. Криза 2009 року тривала м'якше, ніж в інших країнах, чому сприяла успішно проведена раніше реформа банківського сектора, яка дозволила зберегти його в повному обсязі та уникнути банкрутств. Із 2010 р. у країні відновилося активне економічне зростання, що склало майже 9 %, за підсумками 2011 р. У 2010 р. уряд відмовився від продовження кредитної співпраці з МВФ. Продемонструвавши за підсумками 2010 р. найвищі серед країн ОЕСР темпи зростання, Туреччина вийшла на показник подушного ВВП у 10 тис. дол., а за обсягами валового внутрішнього продукту, обчисленого за паритетом купівельної спроможності (1 трлн. дол.), посіла 16-ту позицію в світі. Уряд активно розробляє довгострокові прогнози розвитку країни, за якими до 2023 р. Туреччина увійде до числа 10 найбільших економік світу. Один із механізмів, що дозволяє уряду ПСР досягати економічних успі-

хів – підтримання відносної збалансованості між державними доходами і витратами, яку уряд забезпечує за допомогою все більшого скорочення інвестиційних витрат. Стабілізуючу роль у розвитку Туреччини у передкризовий період відіграли різко збільшені прямі іноземні інвестиції.

Найголовнішим і важливим підсумком трансформацій політичної системи Туреччини останнього десятиліття є фактична перемога правлячої ПСР над політичними супротивниками в особі кемалістської еліти, що послідовно і систематично витісняється як з політичного поля, так і з економіки. Поразка кемалістської еліти в протистоянні з ПСР вплинула на трансформацію політичного ландшафту Туреччини, а витіснення її з політичного поля призвело до зміни розстановки сил у політичному класі на користь ПСР. Військова еліта, особливо після кадрових чисток липня–серпня 2011 р., демонстративно відставки вищого командування армії і приходу на їхнє місце лояльних до влади керівників, виявилася позбавленою права голосу з багатьох внутрішньополітичних питань, що перебували під її контролем. Політичний ландшафт Туреччини, відмінною рисою якого можна вважати електоральну гегемонію ПСР, дозволив цій партії претендувати на певну монополію як у політичній владі, так і у процесі модернізації і демократизації.

Певна стабілізація політичної сфери в країні призвела до можливості активізувати свою зовнішню політику і заявити про себе як про регіонального лідера на Близькому Сході. Після “арабської весни” країни регіону Близького Сходу домагаються стабілізації різними шляхами. Ті режими, які й досі не пристали на вимоги народу щодо проведення реформ, або ж розпочали їх досить пізно (*Туніс, Сирія, Йорданія, Марокко*), могли б вдовольнитися процесом *модернізації без демократизації*. Туреччина досягла значних успіхів в економічному розвитку, коли перейшла від імпортозамінного до експортоорієнтованого виробництва наприкінці 1980-х рр., провела реформу банківського сектору, започаткувала ефективну регуляторну і фінансову політику. Туреччина могла б слугувати моделлю вибудовування *відносин між військовою та цивільною владою* для тих країн, в яких військові й досі відіграють значну роль у формуванні внутрішньої і зовнішньої політики, наприклад, у *Єгипті* чи *Алжирі*. Особливо актуальним це питання є з огляду на ту незначну еволюцію, яку ці відносини пройшли у турецькому суспільстві в 1950–1990-і рр., і ті докорінні зміни, які відбулися за останні десять років, за часів нинішньої правлячої партії ПСР та уряду Р. Ердогана. Туреччина могла б бути моделлю *співіснування принципу світської держави і політичного ісламу*. По-перше, світські режими арабських країн могли б запозичити турецький досвід надання конституційних та інституціональних гарантій секуляризму. В той же час, такі ісламістські партії, як партія Відродження в *Тунісі*, Братство мусульман у *Єгипті*, Партія Справедливості та Розвитку в *Марокко* могли б повчитися успішній участі у виборчому процесі та популярній внутрішньополітичній діяльності у своїх турецьких колег. Нарешті, здатність Туреччини проводити відносно *незалежну і багатовекторну зовнішню політику*, підтверджуючи при цьому свою відданість євроатлантичним структурам, робить її потенційною моделлю для тих країн, де питання співпраці з Заходом завжди викликало розкол між владою та “вулицею” (наприклад, у *Єгипті, Йорданії, Саудівській Аравії* тощо). Так, залишаючись стратегічним партнером США та членом НАТО, Туреччина займала досить різку “антиамериканську” позицію під час війни в Іраку 2003 р., голосування по санкціям проти Ірану в РБ ООН, у відносинах з Ізраїлем і т.д.

Аналізуючи суспільно-політичні трансформації у сучасних ісламських суспільствах, не можна оминати гендерне питання. XX і початок XXI століття багато в чому змінили становище жінки, її соціальний статус, самооцінку, політичні та економічні можливості, участь у суспільному виробництві. Особливу роль

зіграло залучення жінки у владні й бізнес структури. Жінка почала претендувати на роль рівного із чоловіком соціального партнера у професійному середовищі. У Казахстані каталізатором подібного процесу став розпад Радянського Союзу і становлення ринкової економіки в країні, де приватна власність ніколи не була вкорінена. У цих умовах зазнає трансформації нормативно-ціннісна структура суспільної свідомості: формуються нові моделі поведінки жінок у суспільстві, нові ідеали, відбувається інтенсивне руйнування застарілих стереотипів. Сьогодні світ знову переживає чергову кризу, здатну перекроїти схему поведінкових імперативів у різних країнах, у тому числі й у Казахстані. Отже, аналіз існуючих тенденцій, перспектив розвитку та співіснування двох моделей самореалізації сучасної східної жінки – ісламізованої і вестернізованої – в умовах модернізації казахстанського соціуму перехідного періоду на шляху до постіндустріального суспільства ставить питання орієнтації “на Захід” або “на Схід”, на постіндустріальне або ісламське суспільство, і це має суспільно-значимий і глибокий характер, оскільки йдеться про вплив жінки як складової частини соціуму на такі найважливіші сфери його існування, як сімейні відносини, професійна діяльність, її виховна, демографічна, психологічна функції, нарешті, формування національної ідеї та моральне здоров’я нації. Якщо одна модель має на увазі зростаючу активізацію лідерських якостей, розвиток жіночого бізнесу і підприємництва, просування жінок по службі у комерційних фірмах і органах державного управління, активне слідування модним стандартам в одязі, способі життя, відпочинку, то жінки, що дотримуються іншої моделі, у першу чергу, бачать себе в ролі дружини і матері, часто присвячують себе турботам про родину, робота не представляється їм настільки важливою, і кар’єра чоловіка ставиться набагато вище власних амбіцій і планів. Утім, було б спрощенням бачити західний шлях, як прогрес, а східний – лише як укорінення консерватизму. Багато жінок, що одягли хіджаби, стали успішними бізнес-леді, а емансиповані дівчата – часом, навпаки, почувають себе нещасними через труднощі зі створенням родини в усе ще досить консервативному суспільстві.

У другому розділі об’єктом дослідження стали сучасні трансформації різноманітних сфер життя у країнах Далекого Сходу. Особливу увагу викликає досвід КНР як у розбудові зовнішньої та внутрішньої політики, так і у сфері розвитку науки та техніки. Сучасна зовнішня політика Китаю більшою мірою ґрунтується на прагматизмі, ніж на ідеологічних засадах, на відміну від домінування ідеології в маоїстську епоху. Основними практичними завданнями китайської дипломатії в сучасних умовах можна визначити:

- Розбудову відносин із США та унеможливлення виникнення будь-якої коаліції, спрямованої проти Китаю;
- Запевнення азійських сусідів у мирному характері китайської політики;
- Збереження “зони миру” навколо Китаю (“мирного оточення”) як однієї з головних передумов забезпечення сталого та стабільного розвитку;
- Забезпечення та диверсифікацію доступу до природних ресурсів (насамперед енергетичних), які необхідні для наповнення китайського “економічного двигуна”;
- Сприяння економічному співробітництву, як додатковому фактору зростання китайської економіки та “комплексної державної потужності”.

Отже, китайська дипломатія, слідуючи принципам обережності, поступальності та уникнення конфліктів більше спирається на економічну складову та політично-іміджеву гру, аніж на політико-військовий авторитет і тиск. Китай не опонує і не критикує відкрито глобальні міжнародні інституції (ООН, СОТ, МВФ, Світовий Банк тощо), він лише демонструє свою позицію у рамках їхньої діяльності. Пекін діє начебто знизу міжнародної ієрархії. У практичній площині новітні

китайські підходи до зовнішньої політики проглядаються у відносинах на двосторонньому та регіональному рівнях.

У ХХІ столітті особливо активно стверджується китайська модель відносин із Африкою – економічна допомога в обмін на ресурси. Подібна стратегія відносин на основі формули: сировина в обмін на економічну та політичну підтримку – притаманна і латиноамериканському напрямкові. Така парадигма сформувалась із загальних стратегічних установок китайської дипломатії на “м’яке” сприяння формуванню багатополюсного світу, забезпечення завдань модернізації, а також утвердження нового міжнародного іміджу Китаю. Пекін зробив широкі жести у бік примирення з Тайбеєм. Такі кроки зменшують ворожий образ Китаю в очах тайванського населення і налаштовують його стати більшими прихильними ідеї “одного Китаю” та об’єднання. Сприймавши статус-кво – як тимчасовий розкол Китаю на два уряди, Пекін за головний аргумент об’єднання обрав економічну інтеграцію з островом, яка матиме наслідком наступний етап – політичне і фактичне об’єднання.

Актуальним для КНР залишається і внутрішнє “тибетське питання”. Сьогодні відбуваються кардинальні зміни, розпочаті з ініціативи духовного лідера тибетців Далай-лами XIV Тензін-г’єцо, з демократизації та модернізації системи управління у середовищі тибетської еміграції в Індії. Саме тепер закладається основа, що може дозволити тибетцям, насамперед тим, які живуть за межами Тибету, продовжити зберігати свою ідентичність, віру і культуру, незалежно від того, хто є їхнім керманичем. Стійке бажання Далай-лами XIV зречтисся політичних повноважень, передати їх обраному народом лідеру, водночас, означатиме остаточну відмову тибетців від традиційних форм політичного устрою, в якому тісно переплелися релігія та політика. Воно може змінити міжнародне становище і статус тибетських діаспор у країнах перебування і вже стало причиною посилення внутрішніх протиріч у середині тибетської громади. Опосередковано ці зміни можуть також відбитися на житті тибетців у КНР, їхньому ставленні до Далай-лами, політиці емігрантського уряду в цілому, а також поставити на порядок денний для китайської влади кілька важливих і делікатних питань релігійного та політичного характеру.

Процес модернізації китайського суспільства був непослідовним, складним і суперечливим, і сьогодні, в перше десятиліття ХХІ століття, багато в чому ці риси зберігаються, коли Китай прагне зайняти лідируючі позиції в світовій політиці, економіці та науці. І якщо досягнення в економічній сфері вже стали звичними, то заявка Китаю на прорив у науково-технічному напрямі є завданням сьогоднішнього дня і найближчого майбутнього. Безпрецедентні зусилля Китаю з нарощування науково-технічного потенціалу особливо в останні 15 років призвели до того, що вже сьогодні китайські вчені працюють на передових рубежах сучасної науки (проблеми штучного інтелекту, корпускулярна фізика, енергетика, матеріалознавство, біологія, хімія, інтегральні схеми, авіаційні і космічні розробки, дослідження геному людини, біотехнології, гідротехнології), а в недалекому майбутньому через 20–30 років прогнозується, що це буде теоретична фізика, прикладна математика, нанотехнології, біоніка, геологія та екологія. Китай вже наздогнав США за кількістю наукових працівників: в обох країнах сьогодні працює майже по півтора мільйона вчених. Якщо природничі науки і технології розвиваються досить успішно в Китаї, то творча свобода представників гуманітарних і соціальних наук істотно обмежується в умовах ідеологічного диктату однопартійної системи, що перешкоджає появі істориків, економістів, політичних мислителів або демографів світового рівня. У планах Китаю в найближчі роки завершити створення сучасної державної інноваційної системи, до 2030 року – істотно скоротити розрив зі світовим передовим рівнем, а до 2050 року – здійснити

індустріалізацію нового типу на основі науки і освіти в тісному зв'язку з інформатизацією і створенням економіки знань. Для цього Китаю необхідно буде подолати значні труднощі: 1) перекося в державному фінансуванні наукових програм; 2) серйозні проблеми в обмеженні свободи наукової творчості; 3) масові випадки плагіату і підтасовування фактів; 4) корупція у розподілі фінансування; 5) бюрократизація наукової діяльності; 6) поліпшення відбору висококваліфікованих учених і інженерів; 7) недостатній захист прав інтелектуальної власності; 8) нерозвиненість методів розподілу капіталу; 9) слабкі стимули для інновацій в деяких ключових галузях промисловості; 10) орієнтованість системи освіти на формалізацію знань, а не на творче мислення. Китайські вчені, бізнесмени та чиновники пропонують різні вирішення цих проблем для різних секторів науки і техніки, тому якою буде остаточна модель майбутньої інноваційної системи поки ще не ясно, але рішення знаходиться між плануванням і вільним ринком, міжнародним співробітництвом і техно-націоналізмом.

Початок ХХІ ст. пов'язаний для Японії з розгортанням чергової перебудови господарства, а в перспективі – і суспільства. Основні і правові організаційні рішення фінансових реформ Японії були прийняті урядом і парламентом у 1998–2000 рр. і за 10 років ХХІ ст. вже можемо спостерігати певні результати – іде процес трансформації фінансово-банківської системи. Фінансова система Японії наприкінці ХХ ст. виявилася найбільш вразливим сегментом японської економіки. Незважаючи на те, що в останню чверть століття в країні проводилися заходи з лібералізації економіки, в т.ч. і фінансової лібералізації, ця галузь господарства і в 1990-ті роки все ще залишалася бюрократично регульованою, неповороткою і доволі корумпованою. Саме фінансові спекуляції із землею, нерухомістю і цінними паперами стали головною причиною важких економічних втрат країни в часи “бульбашкової економіки” та економічної кризи 1990-х рр. Назрілі потреби регуляції фінансово-банківської системи уряд і ділові кола Японії вирішують шляхом реалізації системи реформ, яка дістала назву “Японський Біг Бен”. Мета реформування фінансової сфери полягала в тому, щоб зробити японський фінансовий ринок “вільним, прозорим і глобальним”. Поруч із цим йшла реорганізація державної адміністрації, створювалися нові можливості реорганізації корпоративних утворень. Очікується, що це призведе до суттєвих змін в організації системи власності. Традиційні угруповання японського капіталу, які ведуть родовід від колишніх “дзайбацу” й опорними стовпами яких останнім часом була “велика шістка” банків (Міцубісі, Міцуї, Сумітомо, Дайіті-Кангьо, Фудзі, Санва), доживають свій вік, з їхнього лона ростуть і вибудовуються нові корпоративні утворення.

Процеси нової структурної перебудови господарства Японії, звісно, перебувають на початковій стадії, але цілком ясно, що в дію вступили саме ті чинники, які працюють на формування інформаційно-технологічної моделі її економіки. Головним ресурсом господарства країни і надалі є висококваліфікована, дисциплінована, з певними позитивними рисами національного менталітету робоча сила. Виробничі процеси орієнтовані на використання не енерго- та матеріалоспоживчих технологій, а на технології, що, перш за все, опираються на інформаційні і наукові ресурси – економіка країни вже давно перейшла від системи експлуатації природи до системи використання людського розуму. Сама ж науково-виробнича діяльність переорієнтована від системи запозичення і відтворення добутих у світі фундаментальних знань (якою вона була аж до 1980-х років) до системи активізації власної наукової творчості. Внаслідок створення нової правової бази на ринку склалося вільніше конкурентне середовище, до того ж на ньому діють і зарубіжні фірми та банки. Досягнення мети зробити Токіо одним із провідних фінансових центрів світу забере ще деякий час, зважаючи на перехідний

стан японської фінансової системи кінця XX – початку XXI століття, але це, напевно, станеться вже у найближчі роки.

Ще одним об'єктом дослідження у даному розділі стали окремі трансформації у суспільному житті Монголії, яка наразі є однією з найбільш швидкозростаючих економік світу. Одним з аспектів, цікавих для нашої країни, є так звана концепція “третього сусіда” у зовнішній політиці Улан-Батора. Пріоритетними напрямками сучасної монгольської зовнішньої політики є відносини із двома великими сусідами – Китаєм та Росією. У 1990-ті роки у практику ввійшло поняття – “третій сусід”, під яким розуміються інші країни, які не межують з Монголією, проте активно співпрацюють з нею – США, Японія, країни Європи. Пошук третього сусіда серед розвинутих, демократичних країн на Заході та на Сході – це намагання нарешті звільнитися від історичної долі, волею якої невеликий народ опинився поміж двох гігантів, які намагаються так чи інакше залучити його до своїх сфер впливу. Монгольські політики чудово розуміють, що, віддавши перевагу третьому сусідові, можна зберегти силову рівновагу. Під визначенням “третій сусід” розуміється не одна країна, а кілька, включаючи насамперед Сполучені Штати, Японію, Південну Корею і Німеччину, а також міжнародні фінансові та економічні інститути, такі як Світовий банк, МВФ, Азіатський банк розвитку та інші. Монголія розуміє, що диверсифікованість торговельних і дипломатичних відносин додає їй стабільності. Наявне бажання щільно співпрацювати з настільки великою кількістю країн і міжнародних установ, наскільки можливо. Всі “треті сусіди” є державами, що підтримують демократію, та потужними економічними системами, які допомагають обережно балансувати поміж Росією та Китаєм. Окрім США, Японії, Південної Кореї, країн ЄС, Канади, до числа “третіх сусідів” входять також Індія та Австралія. Першими серед цього співтовариства можна назвати США, які, завдяки багатьом чинникам стали дуже цінним джерелом підтримки і безпеки для Монголії. Свого роду “регіональним третім сусідом” Монголії еліта країни вважає Північно-Східну Азію.

Трансформація усталеної віками картини світу задля нових перспектив є актуальною й для нашої країни, яка також має могутніх сусідів. Отже, варто переглянути усталену картину стосунків із зовнішнім світом, виробити нові концепції, побачити нові пріоритети, нові шляхи захисту національних інтересів і вирішення проблем національної безпеки.

Ще одним аспектом позитивного досвіду Монголії бачиться і роль історичної пам'яті у формуванні сьогодишнього світогляду монголів, усвідомленні ними свого місця у світі. Ще наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. у монгольському суспільстві розпочалася переоцінка історичного минулого, особливо тих його фрагментів, які б могли сприяти зміцненню єдності нації, державності та зростанню авторитету Монголії на світовій арені. Цікаво, що свою увагу монгольські політики та суспільні діячі зосередили не на суперечливій історії Монголії XX ст., а надали перевагу образу Монгольської імперії, який поступово стає символом національного відродження. І це не вибір на користь архаїки та консервативності, оскільки в суспільному дискурсі великий завойовник поступово перетворюється на просвітника та гуманіста, талановитого організатора та менеджера, провісника нинішніх демократичних змін у країні. В результаті послідовних зусиль монгольської дипломатії та монгольських науковців світова спільнота починає поступово визнавати велику роль Чингізхана в історії розвитку світової цивілізації. На монголів подивилися як на об'єднувачів світу, як на людей, що проводили політику, спрямовану на становлення та розвиток торгівлі й ремесел.

Аналіз трансформації образу Чингізхана у сучасних умовах є неповним без згадування того факту, що нинішнє захоплення великим завойовником поширилося далеко за межі самої Монголії. Наразі його захоплено згадують у Внутрішній

Монголії, Бурятії, Туві, Калмикії, Татарстані, Казахстані. Вибір вдалого історичного прикладу для консолідації етносу та створення успішного національного бренду, відстоювання та популяризація власної історії на світовій арені, як можна зауважити за сьогодишнім станом речей, заслуговують на додаткову увагу та аналіз.

Третій розділ присвячений країнам Південно-Східної та Південної Азії. Особлива увага приділена В'єтнаму, який має чи не найбільш високі показники економічного зростання в своєму регіоні. Аналіз соціально-політичних реформ у цій країні дає можливість визначити наслідки реформування для розвитку держави, рівня суспільного життя і культурно-ідеологічних трансформацій у контексті глобалізації та світової інтеграції. Отже, основні чинники успіху соціально-політичних реформ у СРВ:

- стабільність ідеологічної основи. У В'єтнамі зберігається соціалістична модель політичної системи. Ідейна основа соціалістичного напрямку була видозмінена у бік національної ідеї, але без кардинальних змін. Це дало змогу консолідувати населення країни, не розпорошувати сили на ідеологічні баталії, а зосередитись на економічних перетвореннях;

- вдосконалення законодавчої бази із застосуванням передового світового досвіду. Прийнято важливі законодавчі акти, котрі розширюють і регулюють як нові економічні, так і нові соціальні відносини;

- участь В'єтнаму у міжнародних економіко-політичних організаціях: ООН, СОТ, АСЕАН, АСЕМ;

- активна позиція діаспори сприяє як економічному розвитку держави, так і формуванню її міжнародного іміджу;

- реформа адміністративної системи, в результаті якої порядок адміністративних процедур став більш прозорим, відбулося чітке розподілення обов'язків місцевого та центрального управління, зменшення витрат населення і підприємців на виконання адміністративних процедур, створення, вперше в історії країни, національної бази даних адміністративних механізмів. Наразі головним завданням продовження реформи є підготовка висококваліфікованих управлінських кадрів з високою відповідальністю перед суспільством;

- відкритість, стимулювання двосторонніх та багатосторонніх зв'язків як із сусідами по регіону, так із іншими країнами.

Перехід до ринкових відносин позначився на багатьох аспектах життя суспільства. Відбулася трансформація культурних і моральних цінностей, що сформувалися у в'єтнамському суспільстві за останні два десятиліття під впливом економічних перетворень у державі та глобалізаційних тенденцій у світі:

- політичні цінності. Трансформація та переосмислення традиційного почуття патріотизму, що є однією з визначальних рис в'єтнамського національного характеру, відповідно до вимог мирного часу. Поява нових політичних цінностей: демократія, права людини, інтеграція, особистість, правова держава, громадянське суспільство;

- правові цінності закону. Підвищення почуття індивідуалізму, розшарування населення, новий статус приватної власності. Компроміс між соціалістичною доктриною та капіталістичними засадами ринкової економіки;

- моральні цінності. Поява нових понять, які не є традиційними в'єтнамськими чеснотами: конкуренція, вигода, обмін;

- естетичні цінності. Трансформація естетичного поняття краси. Осмислення нових мистецьких течій, непригаманих традиційному в'єтнамському мистецтву;

- релігійні цінності. Націоналізація релігійних течій, урегулювання міжконфесійних відносин, пристосування релігійних цінностей до сучасних умов життя.

Отже, ми бачимо, що соціалістична система не може витримати довгого випробовування часом, якщо розраховувати лише на старі структури, інститути й установи. Проте на прикладі В'єтнаму та Китаю бачимо, що збереження соціалістичної системи може бути досягнуте шляхом певних змін і розумного пристосування до нових обставин у світовій економіці, а також за допомогою компромісу між сподіваннями і потребами суспільства.

За період з 1990 по 1998 рік внутрішній валовий продукт у Росії і в Україні скоротився вдвічі, у той час як у Китаї і у В'єтнамі він подвоївся. В'єтнам зберіг соціалістичну модель політичної системи, видозмінивши спосіб її функціонування, не торкаючись ідеологічних основ. З кінця XX ст. розпочався і наразі триває процес децентралізації і лібералізації. Дослідження цих процесів є актуальним, зважаючи на вищенаведені факти. Досвід СРВ (разом із деякими іншими країнами Азії) демонструє ефективність шляхів економічної модернізації під опікою держави, коли політичні директиви, орієнтири обумовлюють напрями, способи та динаміку економічних і соціальних перетворень. Цей досвід може бути корисним і для України.

Знання традиційного національного характеру та трансформацій світогляду в'єтнамців за останній час необхідно враховувати при налагодженні політико-економічних стосунків із СРВ. Зважаючи на швидкі темпи розвитку цієї країни, в'єтнамський досвід проведення соціально-політичних реформ може бути корисним для України як приклад помірних перетворень еволюційним шляхом у бік процвітання суспільства та одночасного збереження стабільної влади держави. Для сучасних українських реалій можливо використати досвід В'єтнаму у реформуванні адміністративних процедур, тим більше що В'єтнам потрапив до топ-10 провідних країн з адміністративного реформування. Законодавчі перетворення у СРВ варті вивчення в Україні, адже обидві країни перебувають на шляху від законів соціалістичного зразка до законів, що задовольняють вимоги світу ринкової економіки та глобалізації (в'єтнамські закони практично творились наново і досягли такого рівня, що В'єтнам вважається привабливою і стабільною країною для іноземних інвесторів). Варта уваги тактика СРВ щодо світової інтеграції, особливо у сфері входження до різноманітних світових організацій. Так, В'єтнам входить до усіх найвпливовіших політико-економічних утворень регіону та світу і бере надзвичайно активну участь у їхній діяльності. Відкритість В'єтнаму у міжнародних зв'язках підкріплюється на дипломатичному і законодавчому рівнях. Така виражена і доволі успішна лінія зовнішньої політики заслуговує на увагу з боку українського політикуму.

Дослідження історії становлення сінгапурської нації і проведений аналіз шляху консолідації різних етносів у рамках однієї держави від стихійного об'єднання розрізнених етнічних груп до планового (на рівні держави) формування спільної національної ідентичності виявили, що на ці процеси впливали різні фактори: об'єктивні історичні умови, психологічна потреба людини до самоусвідомлення, політика уряду. Ось перелік конкретних дій влади, присвячених соціально-політичним реформам:

- реформа освіти. Освіта на базі англійської мови із вивченням національних мов, заохочення до вищої освіти, постійне підвищення кваліфікації викладачів, заохочення притоку іноземних інтелектуальних ресурсів, пряма залежність кар'єри від рівня освіти, формування в країні єдиного освітнього та наукового середовища;
- мовна політика. Підтримання кількох офіційних мов, особливий статус малайської мови як мови корінного населення;
- права громадян. Всезагальна рівність (національна, гендерна, соціальна), свідомо громадянська дисципліна, асоціації взаємодопомоги. Одночасне збере-

ження особливого положення малайців, які кількісно є меншиною, однак як корінний етнос мають соціальний захист;

- реформа житлового господарства. Планове змішане розселення представників різних національностей;
- покращення соціально-економічних умов життя населення: медичне обслуговування, підвищення загального економічного рівня країни тощо;
- створення ідеології, що посприяла формуванню у громадян Сінгапуру ідеї самовизначення як нації, а також уникненню міжнаціональних конфліктів.

На території України також проживають різні етнічні групи, тому проблема міжетнічних стосунків і шляхи її вирішення є актуальними для нашої держави. Досвід підтримки національної ідеї, виховання у громадян поваги до своєї нації, гордості за свою державу, що є в Сінгапурі на високому рівні, вартий того, щоб бути запровадженим в Україні. Також досвід Сінгапуру частково може бути використаний Україною у вирішенні питань реформування освіти (особливо вищої), у методиці підготовки освітянських кадрів, у налагодженні зв'язку між освітою та наукою, між освітою та кар'єрним ростом, у створенні умов для утримання свого та приваблення іноземного інтелектуального потенціалу. Головні принципи мерітократії, що є основою успіху багатьох сінгапурських реформ, стануть у нагоді будь-якій державі, що прагне до вдосконалення суспільних відносин. Що ж до активізації двосторонніх зв'язків, то підписання угоди про вільну торгівлю із Сінгапуром, на думку аналітиків, не призведе до збільшення українського експорту, оскільки після приєднання України до СОТ для українських виробників фактично діє режим вільної торгівлі на території Сінгапуру, і це відкриє український ринок для товарів походженням із Сінгапуру або тих, які він реекспортує (здебільшого, походженням із Китаю). Ефективнішим для України було б створення зони вільної торгівлі не з окремими країнами, а з азійськими інтеграційними структурами. Найбільш потужною зоною вільної торгівлі у Східній Азії є Китай + АСЕАН. Найбільш доцільним є набуття повноправного членства Україною в АСЕМ (саміт Азія – Європа), з точки зору географічного розташування, оскільки Україна є природною зв'язувальною ланкою між Європою та Азією. Членство в АСЕМ дозволить Україні приєднатися до перспективних економічних, фінансових та інфраструктурних проектів євразійського масштабу. Україні також слід вивчити можливість підписання Договору про дружбу і співробітництво з країнами Південно-Східної Азії, який відкриє перспективи тіснішої взаємодії з АСЕАН. На сьогодні затребуваною на ринках Південно-Східної Азії є українська агропромислова продукція, проте слід зазначити, що Китай перетворюється на потужного конкурента України, що вже зараз можна віднести до ризиків для вітчизняної економіки. Несприятливою тенденцією для України є зростання китайського експорту на ринки країн АСЕАН, у тому числі тих категорій товарів, які є конкурентними українським.

І, звичайно, не можна оминути індійський досвід як щодо процесів глобалізації, так і щодо розвитку демократичних процесів у дуже неординарному суспільстві. Розглядаючи політичний аспект глобалізації, слід згадати про сприйняття або, швидше, несприйняття Індією нових ідей глобального світового порядку, відповідно до чого будується зовнішньополітична стратегія держави. Індія намагається відтворити власну “славу давніх часів” у абсолютно нових умовах, при звичаї до потреб і реалій сучасного, постбіполярного, порядку. Відомо, що Індія ніколи не була прихильником ідеї біполярного світу і стала одним з фундаторів Руху неприєднання, як певної альтернативи біполярності. Так само й однополярний світ не може бути прийнятним з точки зору традиційної індійської політичної теорії. Сьогодні Республіка Індія – велика регіональна держава, визнаний гегемон Південної Азії, яка прагне перетворити цей регіон на один із полюсів у

сучасній багатополярній конфігурації світу, що є найбільш природним, з точки зору індійської політичної думки, міжнародним устроєм. Індія та Китай, що мають спільні погляди на майбутній світовий устрій, наполягають на тому, що архітектура багатополюсного світу має визначатися національними інтересами країн, а не обмеженням їхнього авторитету.

Успіхи індійців наочно підтверджують, що насправді глобалізація має східне обличчя. І хоча її правила від самих початків були продиктовані Заходом, у реальності відбувається вона на Сході. Глобалізація “по-американськи” не може влаштувати східні країни, вони прагнуть отримати від цих процесів власну користь і нові можливості розвитку. В такому ракурсі досвід Індії може бути надзвичайно корисним для інших країн, і не лише в економічній галузі, але у напрямку здійснення внутрішніх перетворень і формування нового іміджу на міжнародній арені. Індія – дуже традиційна країна, яка протягом тисячоліть зберігала свій особливий культурний шлях – спадковість і традиційність є ключовими поняттями у розумінні особливостей індійської цивілізації. І хоча традиційні цінності та підходи Індії залишаються основою життєдіяльності країни у сучасний період, все частіше вони піддаються масованим атакам зовні: особливо такі процеси пришвидшуються у період глобалізації. Панування провідних країн і контрольованих ними ТНК у світовому господарстві відчутно впливає також на процеси культурного, духовного розвитку людства. Зокрема, глобалізація з її викликами вже призвела до надзвичайно високого ступеню захопленості західною культурою і абсолютно чужими моральними цінностями. Це викликає стурбованість представників індійської інтелектуальної еліти, які побоюються можливої втрати національних культурних особливостей і традиційних ціннісних орієнтирів кожного окремого суспільства у зв’язку з поширенням так званої “масової культури” – англомовної і, здебільшого, американоцентричної.

Звичайно, представлене дослідження можна розглядати лише як своєрідний вступ до великої та складної проблематики суспільних змін у країнах Азії на початку XXI століття, яка вимагає подальших ґрунтовних наукових розробок. Розглянуто актуальні питання із урахуванням сьогоденних реалій, з метою представити низку нових спостережень, спростувати існуючі стереотипи. Звернення до цих проблем має велике значення для більш повного та об’єктивного висвітлення новітньої історії країн Сходу.

ПОКАЖЧИК ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ¹

- Австралія 94, 103, 153, 164, 200
Австрія 97
Адана 39
Аддис-Абеба 118
Азіатсько-Тихоокеанський регіон 6, 98, 109, 184
Азія 5, 8, 42, 43, 72, 85, 98, 103, 145–147, 152–154, 160, 167, 170, 172, 175–177, 189, 192, 202, 203–204
Південна Азія 5, 7, 154, 201, 203
Південно-Східна Азія 5, 100, 152, 167, 172, 177, 201, 203
Північно-Східна Азія 97, 98, 103, 200
Східна Азія 6, 7, 102, 113, 116, 203
Центральна Азія 5, 14, 42, 98, 120, 152, 195
Алжир 11, 12, 18, 19, 23, 196
Америка
Латинська Америка 108
Південна Америка 153
Північна Америка 153, 176
Анатолія
Південно-Східна Анатолія 39
Східна Анатолія 39
Ангола 119
Анкара 6, 14–18, 20–24
Анталія 39
Аравійський п-ів 15
Аргентина 119
Афганістан 13, 17, 100
Африка 108, 118, 119, 153, 159, 176, 198
Південна Африка 153
Північна Африка 11–13, 22, 24, 25
Східна Африка 153
Тропічна Африка 159

Багами, Багамські о-ви 40
Балкани, Балканський п-ів 5, 31, 42, 43
Бангладеш 150
Белград 113
Бенгазі 22
Біхар 158

Бразилія 43, 119, 150
Британська імперія 163
Будапешт 74
Буркіна Фасо 118
Бурятія 77, 79, 89, 201

Вашингтон 86, 94, 98, 101, 103, 112–115, 117
Великобританія, Британія 62, 99, 101, 128, 153, 157, 164
В'єтнам, Соціалістична Республіка В'єтнам (СРВ) 7, 8, 172–184, 189, 191, 192, 201, 202
Вірменія 21

Газа 17, 42
Гайана 153
Гамбія 118
Гоа 157
Голландська Ост-Індія 163
Гонконг 59, 189

Давос 17, 150
Данія 97
Делі 154
Делю-бодок 82, 88
Джохорський султанат 163
Донецьк 177
Доха 15, 23
Дхарамсала 69–71

Євразія 99
Європа 14, 20, 32, 43, 85, 94, 98, 103, 111, 153, 160, 164, 176, 177, 200, 203
Західна Європа 33, 102, 120, 133
Східна Європа 81, 102, 173
Центральна Європа 102
Євросоюз (ЄС) 5, 6, 13, 14, 17, 24, 25, 40, 42, 43, 60, 61, 97, 102, 151, 155, 157
Єгипет 11, 12, 17–19, 23, 25, 26, 28, 72, 196

Женева 74

¹ До цього переліку не ввійшли назви, що наводяться у таблицях, малюнках і бібліографічному описі.

- Захід 17, 21, 23, 40, 42, 43, 80, 82, 85–87, 94, 97, 98, 104, 140, 146, 155, 157–160, 167, 170, 196, 200, 204
 Зімбабве 119
- Ізраїль 17, 19, 21, 40, 43, 72, 152, 196
 Індія (Республіка Індія) 7, 8, 68–70, 94, 97, 98, 102, 103, 145–160, 163, 167, 189, 191, 192, 198, 200, 203, 204
 Індонезія 163, 168
 Ірак 13, 17, 19, 100, 113
 Іран 15, 17, 19, 21, 23, 25, 26, 40, 42, 43, 113, 152, 196
- Йорданія 15, 18, 19, 23, 25, 26, 196
- Кавказ 5, 31, 42
 Казахстан 8, 47–49, 51, 52, 89, 120, 189, 191, 192, 195, 197, 201
 Каїр 23
 Каліфорнія 159
 Калмикія 89, 201
 Камбоджа
 Канада 98, 103, 153, 200
 Канберра 74
 Каспійське море 42
 Катар 12, 13, 15, 23, 26
 Катманду 74
 Керала 157
 Київ 177
 Китай (КНР) 6–8, 25, 41, 43, 57–64, 66–74, 78, 80, 81, 85, 89, 94–103, 108–120, 148, 152, 154, 155, 163, 164, 167, 172, 183, 189, 191, 192, 197–200, 202–204
 Північно-Східний Китай 98
 Центральний Китай 80
 Кіото 138
 Кіпр 21
 Конго, Демократична Республіка Конго (ДРК) 119
 Корейський п-ів 42, 113
 Південна Корея, Республіка Корея (РК) 60, 94, 95, 97, 98, 101–103, 110, 117, 200
 Північна Корея 98
 Красне море 42
 Кривий Ріг 177
 Куба 119
 Кувейт 12, 23
- Ліберія 119
 Ліван 15, 25, 26
 Лівія 11, 17, 21–23, 28, 113
 Лондон 74, 99, 125
 Лхаса 67–69, 71
- Маврикій, о-в 153
 Маклеодганджі 71
 Малаві 118
 Малайзія 164, 168
 Малаккський султанат 163
 Маньчжоу-Го 76
 Марокко 15, 18, 19, 25, 26, 196
 Масурі 69, 70
 Мекка 40
 Монголія 8, 75–80, 82–90, 94–104, 189, 191, 192, 200
 Автономна Монголія 76
 Внутрішня Монголія, Автономний район Внутрішня Монголія (АРВМ) 76, 78–81, 89, 200–201
 Менцзян 76
 МНР 77–81, 90
 Монгольська імперія 76, 77, 83, 86, 200
 Москва 58, 74, 77, 79, 99, 101, 103
 Мумбай 150
- Нагая 138
 Нігерія 119
 Нідерланди 97
 Німеччина 17, 94, 95, 97, 102, 103, 200
 Нова Зеландія 153
 Нью-Делі 74
 Нью-Йорк 74, 125
- Об'єднані Арабські Емірати 15, 25, 26
 Одеса 177
 Окінава, о-в 117
 Ордос 76
 Осака 125, 138
 Османська імперія 14, 34, 43
 Оюу-Толгой 101
- Пакистан 17, 150
 Палестина (Палестинська держава) 17
 Парагвай 115
 Париж 74
 Пекін 7, 66, 68, 69, 71, 73, 79, 81, 101, 103, 108–110, 112–117, 119, 120, 198
 Перська затока 12, 15, 23, 42, 153
 Перу 119
 Південно-Африканська Республіка (ПАР) 119
 Південний Судан 119
 Преторія 74
- Радянський Союз (СРСР) 14, 33, 49, 57, 77–80, 94, 95, 165, 173, 174, 176, 180, 197
 Російська Федерація, Росія 42, 58, 94–103, 151, 152, 155, 172, 183, 200, 202

- Сан-Томе і Принсіпі 118
Саппоро 138
Саудівська Аравія 15, 19, 23, 25, 26, 119, 196
Свазіленд 118
Сендай 138
Сенкаку/Дяоюйтай, о-ви 116, 117
Середземне море 42
Сеул 111
Сирія 18, 21–23, 196
Сінгапур 8, 60, 97, 153, 162–170, 189, 191, 192, 203
Сінгапур, р. 169
Сомалі 17
Сполучені Штати Америки (США) 13, 14, 17, 19, 21, 22, 24–26, 42, 60, 61, 72, 88, 89, 94–99, 102, 103, 108, 111–114, 116–118, 124, 133, 146, 148, 149, 151–153, 155, 157, 160, 164, 173, 176, 178, 196–198, 200
Стамбул 23, 38, 41
Страсбург 71
Судан 100, 119
Суринам 153
Схід 5, 8, 21, 40, 42, 80, 85, 86, 94, 97, 98, 104, 145, 146, 152, 155, 157, 170, 189, 191, 192, 200, 204
 Близький Схід 5, 6, 11, 13–15, 17, 18, 20–26, 28, 34, 42, 43, 81, 177, 195, 196
 Далекий Схід 5, 98, 158, 197
 Середній Схід 34, 116
Східно-Китайське море 117
Сьєрра-Леоне 100

Таван-Толгой 100, 101
Таїланд 97
Тайбей 74, 114, 115, 119, 198
Тайванська протока 114, 116
Тайвань 60, 80, 108, 113–115, 118
Тамілнад 163
Татарстан 89, 201
Ташилхумпо 76
Ташкент 100
Тегеран 17
Токіо 74, 116–118, 125, 132, 138, 199
Тибет 66–73, 76, 111, 113
 Тибетський автономний р-н (ТАР КНР) 66, 68, 69, 73
Тихий океан 98, 103
Тринідад і Тобаго 153
Тува 89, 201
Туніс 11, 17–19, 23, 28, 196
Туреччина (Турецька Республіка) 5, 6, 8, 13–26, 28, 31–44, 97, 150, 189, 191, 192, 195, 196
Улан-Батор 78, 79, 82–84, 86, 88, 89, 95, 99–101, 104, 200
Улан-Уде 77
Україна 5–8, 154, 172, 173, 176, 177, 180, 183, 184, 189, 191, 192, 202, 203
Уттар-Прадеш 69, 158

Фіджі, о-ви 153
Фінляндія 97
Франція 23, 25, 128
Фукуока 138

Халхин-Гол 77
Ханой 173
Харбін 76
Харків 177
Хентейський аймак 82, 83
Хімачал-Прадеш 69
Хіросіма 138
Ходоо арал 83
Хоккайдо, о-в 126, 127
Х'юстон 88

Цинхай 68

Чилі 119
Чорне море 5, 42
Чорноморський регіон 5

Швейцарія 97, 128
Швеція 97
Шрі-Ланка 163

Японія 6–8, 94–98, 101–103, 108, 113, 116–118, 122–129, 132–141, 147, 148, 155, 163, 189, 191, 192, 199, 200

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ¹

АРВМ – Автономний район Внутрішня Монголія (КНР)
АСЕАН (ASEAN) – Асоціація країн Південно-Східної Азії
АСЕМ (ASEM) – Форум співробітництва в Азії та Європі
АТЕС – Азіатсько-Тихоокеанське економічне співробітництво
АТР – Азійсько-Тихоокеанський регіон
БДП – Бґаратїя Джаната Парті
БРИКС (BRICS) – міжнародне об'єднання п'яти країн – Бразилії, Росії, Індії, Китаю та Південно-Африканської республіки
ВВП – валовий внутрішній продукт
ВНЗ – Великі Національні Збори
ВМС – військово-морські сили
ГА ООН – Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй
ДЛП – Демократична ліва партія
ДП – Демократична партія
ДПП – Демократична прогресивна партія
ЕОМ – електронна обчислювальна машина
ЄС – Європейський Союз (Євросоюз)
ЗМІ – засоби масової інформації
ІНК – Індійський національний конгрес
ІРЛП (HDI) – індекс розвитку людського потенціалу
КНР – Китайська Народна Республіка
КПВ – Комуністична партія В'єтнаму
КПК – Комуністична партія Китаю
КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
МАН – Монгольська академія наук
МВФ – Міжнародний валютний фонд
МЗС – Міністерство закордонних справ
МНР – Монгольська Народна Республіка
МНРП – Монгольська народно-революційна партія
НАТО – Організація Північноатлантичного договору
НВАК – Народно-визвольна армія Китаю
НП – Народницька партія
НПКРК – Народна політична консультативна рада Китаю
НРП – Народно-республіканська партія
НТП – науково-технічний прогрес
НТПП – Національна Торгово-Промислова Палата (Монголії)
ОБСЕ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі
ОІК – Організація Ісламської Конференції
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ОПЕК – Організація країн-експортерів нафти
ОЕСР (OECD) – Організація економічного співробітництва і розвитку

¹ До цього переліку не ввійшли скорочення, що наводяться у таблицях, малюнках і бібліографічному описі.

- ОЧЕС – Організація Чорноморського економічного співробітництва
ПАР – Південно-Африканська Республіка
ПБ – Партия Батьківщини
ПВШ – Партия вірного шляху
ПД – Партия добробуту
ПДС – Партия демократичного суспільства
ПП – прямі іноземні інвестиції
ПМД – Партия миру і демократії
ПНД – Партия націоналістичної демократії
ПНП – Партия національного порятунку
ПНР – Партия націоналістичного руху
ПРООН – Програма розвитку ООН
ПС – Партия справедливості
ПСР (АКР) – Партия справедливості і розвитку
РАН – Російська академія наук
РБ ООН – Рада Безпеки ООН
РНБ – Рада національної безпеки
РСАДПЗ – Рада співробітництва арабських держав Перської затоки
СДНП – Соціал-демократична народна партия
СОТ – Світова Організація Торгівлі
СП – спільне підприємство
СРВ – Соціалістична Республіка В'єтнам
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
США – Сполучені Штати Америки
ТАР – Тибетський автономний район
ТНК – транснаціональна компанія (корпорація)
ЦВК – Центральний Виконавчий Комітет
ЦК – Центральний Комітет
ЦТА – Центральна тибетська адміністрація
ШОС – Шанхайська організація співробітництва.
ЮНЕСКО – Організація ООН з питань освіти, науки і культури
AFTA – Зона вільної торгівлі АСЕАН
EU-27 – об'єднання 27 європейських держав, що підписали Договір про Європейський союз (Маастрихтський договір)
G-7 – “велика сімка” провідних індустриальних держав, до неї входять Канада, Франція, Німеччина, Італія, Японія, Великобританія та США
G-20 – “Група двадцяти”, неформальний форум, створений у 1999 році для спільного обговорення питань глобальної економіки основними розвиненими країнами та країнами, що розвиваються
HDI – Human Development Index
IBM – International Business Machines Corporation
IT-індустрія – індустрія інформаційних технологій
KSA – Kingdom of Saudi Arabia
PhD – доктор філософії
UAE – United Arab Emirates
UK – United Kingdom
US – United States

АННОТАЦИИ

Е. А. Бордиловская

Вызовы цивилизации и трансформация общества: индийский опыт

Статья посвящена одной из самых популярных и наиболее дискуссионных сегодня в Индии тем: положительным сторонам и опасным вызовам глобализационных процессов. С начала 90-х гг. прошлого столетия глобализация стала реальностью для Индии, и в первую очередь она ассоциируется с либерализацией экономики и углублением транснациональных связей. Но глобализация – многосторонний феномен, поэтому для Индии традиционным является дифференцированный подход к его изучению, не только экономических и технологических изменений, но и новых тенденций в политической и общественной жизни. Поскольку глобализация в настоящее время носит эксплуатационный характер, в таком виде для Индии она неприемлема. Более того, в современном мире Индия не только не желает быть исполнителем чьей-то воли, но и активно старается возродить “славу былых времен” и вновь выступить в привычной для нее роли гуру всего человечества.

Исследование показывает прогресс индийской экономики в эпоху глобализации, рассматривает различные стороны влияния этого явления на современное индийское общество и традиционную культуру.

Е. В. Габер

“Арабская весна” на Ближнем Востоке: выбор модели общественной трансформации

В статье рассматриваются трансформационные процессы в странах Ближнего Востока, поводом к которым послужили массовые народные протесты, продолжавшиеся в регионе на протяжении 2011 года и ставшие известными как “арабская весна”. Исследуется роль внешних факторов, в частности демонстрационного эффекта “турецкой модели”, в процессе становления ближневосточных обществ нового типа, реформировании политического устройства и принципов экономического развития арабских стран Северной Африки и Ближнего Востока.

В. А. Киктенко

Трансформация модели научно-технического развития КНР

В статье исследуются исторические этапы, главные концепции, результаты и перспективы научно-технического развития КНР. Проанализированы государственные программы и направления научно-технического развития Китая в связи с экономическим развитием страны и формированием государства инновационного типа. Особое внимание уделено методам научно-технической модернизации и проблемам, которые препятствуют осуществлению качественного перехода Китая к экономике знаний.

А. А. Коваль

**Далай-лама и трансформация
тибетского общественно-политического строя**

Статья посвящена формированию и трансформации традиционной модели политического устройства Тибета от позднего Средневековья до современности. Особое внимание уделено роли института лидера тибетской буддийской школы гелук далай-ламы в этих процессах. Также проанализированы последние события по введению Далай-ламой XIV в среде тибетской диаспоры в Индии обновленной системы управления, которая базируется на секулярных и демократических принципах.

О. С. Маврина

**Трансформационные процессы политической системы Турции
на современном этапе**

В статье исследуются трансформационные процессы, произошедшие в политической сфере Турции в течение последнего десятилетия. Проанализированы внутренние и внешние факторы, оказавшие влияние на эти процессы, рассмотрены предпосылки оформления современной партийной структуры Турции, определена роль ПСР и ее лидера в формировании нового политического ландшафта страны.

В. А. Мусийчук

Сингапур: становление национальной идентичности

В сжатых рамках статьи дана попытка показать путь становления сингапурской нации. Рассмотрены основные вехи развития страны от объединения разрозненных этнических групп к формированию общей национальной идентичности. Исследованы объективные исторические условия и субъективные действия власти для формирования у граждан Сингапура идеи самоопределения как нации. Проведен анализ факторов, повлиявших на становление национального самосознания сингапурцев и признания их в мире.

В. А. Мусийчук

**Социально-политические реформы
и трансформации мировоззрения в СРВ на рубеже XX–XXI вв.**

Статья посвящена проблеме общественно-политических реформ, проводимых правительством СРВ с конца XX в., и их влияния на трансформацию мировоззрения, общественно-культурных ценностей вьетнамского народа. Прослежен путь развития реформ, связанных с политикой “дой мой” (обновление). Рассмотрены последствия реформирования для развития государства, уровня общественной жизни и культурно-идеологических трансформаций в контексте глобализации и мировой интеграции.

В. А. Мусийчук

**Рейтинги социально-экономических показателей
стран Азии и Украины**

Обзор посвящен некоторым социально-экономическим показателям отдельных стран Востока (Вьетнам, Индия, Казахстан, Китай, Монголия, Сингапур, Турция, Япония) и их сравнению с Украиной. В обзоре использованы данные за 2011 г. рейтингов, проводимых ежегодно различными международными организациями.

Г. Е. Надирова

**Социальные модели самореализации женщин
в современном Казахстане**

В статье ставится задача выявления и изучения существующих тенденций, перспектив развития и сосуществования двух моделей самореализации современной восточной женщины – исламизированной и вестернизированной – в условиях модернизации казахстанского социума переходного периода на пути к постиндустриальному обществу. В этих условиях подвергается трансформации нормативно-ценностная структура общественного сознания: формируются новые модели поведения женщин в обществе, новые идеалы, происходит интенсивное разрушение устаревших стереотипов. Через изучение данных стереотипов и ценностей можно проанализировать динамику изменения личности, в частности, такой важный процесс, как самоактуализация личности. В том числе одну из наиболее важных составляющих процесса самоактуализации – социальную самореализацию, так как данная проблема является ярким показателем изменения роли женщин в современном обществе.

И. В. Отрощенко

Образ Чингисхана в современной Монголии

Статья посвящена той огромной роли, которую сейчас играет образ Чингисхана в общественно-политической жизни Монголии. Кратко рассматривается отношение монгольских политических элит к фигуре Чингисхана в разные периоды истории XX в. Приводятся оценки деятельности великого полководца, сделанные монгольскими политиками и учеными в начале нового тысячелетия, вместе с комментариями зарубежных исследователей. Делается вывод, что интерес к Чингисхану вызван обращением монгольской элиты к национальным ценностям и традициям и отсутствием безусловной авторитетной фигуры в монгольском обществе конца 1980-х – начала 1990-х гг. С начала 1990-х гг. великий завоеватель постепенно превращается в просветителя и гуманиста, талантливого организатора и менеджера, предвестника демократических изменений в стране. Привлекают внимание попытки привязать Чингисхана к настоящему, сделать его неотъемлемой частью нынешнего монгольского бытия. В славном прошлом современная монгольская элита старается отыскать источник вдохновения для движения вперед и объяснение своего сегодняшнего демократического выбора.

И. В. Отрощенко

“Третий сосед” Монголии

Приоритетными направлениями современной внешней политики Монголии являются отношения с двумя великими соседями – Китаем и Россией. С начала 1990-х гг. в монгольскую общественно-политическую жизнь вошло понятие – “третий сосед”. Это определение относится к странам, которые не граничат с Монголией, но, тем не менее, активно сотрудничают с ней. Это, в частности, США, Япония, Южная Корея, Евросоюз, Индия, Австралия. Поиск третьего соседа среди развитых, демократических стран на Западе и на Востоке – это стремление освободиться от исторической судьбы, волей которой небольшой народ оказался между двух гигантов, которые пытаются, так или иначе, привлечь его в свои сферы влияния. Монгольский опыт доказывает правильность диверсификации политических и экономических международных связей для страны с печальным опытом зависимости от иностранцев, окруженной и ныне гораздо более сильными соседями.

М. А. Таран

**Региональные измерения
и глобальная проекция “мягкой силы”:
внешняя политика Китая в начале XXI века**

Представленная статья рассматривает спектр внешнеполитических установок, концепций и концептов, характеризующих на общетеоретическом уровне внешнюю политику КНР в XXI веке. Фактологический материал, связанный с внешнеполитической активностью Пекина, показывает, каким образом концептуальная основа реализуется на наиболее важных, по мнению автора, направлениях отношений: США, Тайвань, Япония, Африка и Латинская Америка. В частности утверждается, что китайская внешняя политика все больше оперирует практичными, реалистическими и экономически детерминированными подходами, нежели идеологически-идеалистическими.

Б. П. Яценко

**Трансформация финансово-банковской системы Японии
в начале XXI века**

В статье исследуется трансформация банковской системы Японии после 2000 года. Отмечается, что в этой системе при мегабанках усилилась роль ведущих региональных банков. Вокруг мегабанков формируются новые группировки корпораций.

Б. П. Яценко

**Строение хозяйства Японии
как постиндустриальной страны**

Среди хозяйств постиндустриальных стран хозяйство Японии отличается выраженной государственно-корпоративной тенденцией, наличием сложившихся конгломератов коллективной собственности, а главное – всесторонним проявлением во всех видах хозяйственной деятельности особенностей культуры, общественной организации жизни и менталитета японского народа. Среди современных условий и возможностей экономического развития Японии как страны, где идет становление хозяйства постиндустриальной эпохи, решающими являются те, которые связаны с использованием интеллектуального капитала и предпринимательских возможностей группировок корпоративного комплекса, высокого уровня культуры и специфического менталитета нации. Среди прочего важную роль играют наличие современной высокотехнологичной базы хозяйства, приобретенные финансовые возможности корпораций и государства, благоприятные условия активизации участия в международном разделении труда.

ANNOTATIONS

E. Bordilovska

The challenges of globalization and transformation of the society: indian experience

The article is dedicated to one of the most popular point of discussion in India: what are the positive sides of the process of globalization as well as new challenges for the nation. Since 1990-s globalization, which is primarily associated with the economic liberalization and cooperation within the international framework, is the reality for India. The term “globalization” has assumed multi-dimensional connotations, therefore process of economical and technological changes have to be examined together with the new challenges in political and social spheres as well. The main idea on the ongoing globalization in India is about the coercive, exploitative character of this process, which is not accepted by Indian society. What is more, at the present time India has a strong intention to renovate the glory of her ancient civilization and to play again the role of Guru of a mankind.

The research shows the development of the country’s economy under globalization, different sides of its impact and covers the main challenges of globalization for modern Indian society and traditional culture.

Ye. Gaber

The “Arab Spring” in the Middle East: a choice of public transformation model

The article gives a profound analysis of the transformational processes that have been caused by the popular revolts taking place in the Middle Eastern countries since early 2011 which are generally known as the “Arab Spring”. Special emphasis is made on the role of the external factors, namely the demonstrative effect of the “Turkish model” in the process of implementation of political and economic reforms in the Arab countries of the Northern Africa and Middle East and the subsequent emergence of the new-type Middle Eastern societies.

V. Kiktenko

Transformation of model of scientific and technological development of the PRC

This article examines historical milestones, main concepts, results and prospects of scientific and technological development of China. In connection with the economic development of China and its formation as a state of innovation type there were analyzed some government programs and directions of scientific and technological development. The special attention was paid to the methods of scientific and technological modernization and problems that obstruct of qualitative transition of China to knowledge economy.

O. Koval

**The Dalai Lama and transformation
of the Tibetan political system**

This article traces the formation and transformation of traditional model of political structure in Tibet from the late Middle Ages to modern time and the role of the institute of Dalai Lama, leader of Tibetan Buddhist Gelugpa tradition, in these processes. Also are discussed recent developments concerning the introduction by Dalai Lama XIV (for the Tibetan diaspora in India) modern management model based on secular and democratic principles.

O. Mavrina

**The processes of transformation of the political system in Turkey
at the present stage**

The article investigates the processes of transformation that occurred in the political sphere in Turkey in the last decade. The internal and external factors which influence these processes are considered prerequisites for the modern design of the party structure of Turkey were analyzed, defined the role of the AKP and its leader in the formation of the new political landscape of the country.

V. Musiychuk

Singapore: the formation of national identity

The article attempts to show the path of the Singapore nation formation. The basic milestones of country development from bringing together disparate ethnic groups to form a national identity is considered. Researched historical objective conditions and subjective government action for the formation in Singapore's citizens idea of self-determination as a nation. The factors that influenced the formation of national identity of Singaporeans and their acceptance in the world were analyzed.

V. Musiychuk

**Social and political reforms and transformation of worldview
in SRV at the turn of XX–XXI century**

The article deals with the problem of social and political reforms undertaken by the government of the SRV from the end of the twentieth century, and their influence on the transformation of worldview, social and cultural values of the Vietnamese people. There was traced the path of progress of reforms related to the policy of "doi moi" (renovation). The consequences of reforms for national development, level of social life, cultural and ideological transformations in the context of globalization and international integration are considered.

V. Musiychuk

Ratings of socio-economic indicators in Asia and Ukraine

The review is devoted to some socio-economic indexes of some Eastern countries (Vietnam, India, Kazakhstan, China, Mongolia, Singapore, Turkey, Japan) and their comparison with Ukraine. The review used data from the 2011 year rankings, conducted annually by various international organizations.

G. Nadirova

**Social models of women self-realisation
in modern Kazakhstan**

The article deals with the problem of revealing and studying of existing tendencies, prospects of development and coexistence of two models of self-realization of modern East woman – Islamized and westernized – in the conditions of modernization of the Kazakhstan society of a transition period on a way to a postindustrial society. In these conditions standard-valuable structure of public consciousness is exposed to transformation: new models of behavior of women in a society, new ideals are formed, there is an intensive destruction of out-of-date stereotypes. Through studying of the given stereotypes and values it is possible to analyze dynamics of change of the person, in particular, such important process, as self-actualization of the person, including one of the most important components of process of self-actualization – social self-realization as the given problem is a bright indicator of change of a women role in a modern society.

I. Otroshchenko

Image of Genghis Khan in modern Mongolia

The article is devoted to that enormous role which is now played by image of Genghis Khan in social and political life of Mongolia. Attitude of Mongolian political elites to the figure of Genghis Khan in different periods of history of the 20th century is briefly examined. Estimations of great war-lord activity, given by Mongolian politicians and scientists at the beginning of new millennium, are brought, together with the comments of foreign researchers. The author comes to conclusion, that interest to Genghis Khan is caused by the Mongolian elite taking up the national values and traditions and by absence of absolute authoritative figure in Mongolian society of the late 1980's – early 1990's. From the early 1990's the great conqueror gradually grows into the educator and humanist, talented organizer and manager, precursor of democratic changes in the country. There are interesting attempts to attach Genghis Khan to the present time, to make him inalienable part of the present Mongolian life. Modern Mongolian elite tries to find the source of inspiration for onward movement and explanation of the today's democratic choice in the glorious past.

I. Otroshchenko

“The third neighbor” of Mongolia

The priority areas of modern Mongolia's foreign policy are the relationship with two great neighbors – China and Russia. Since the early 1990's the concept of “the third neighbor” came into the Mongolian social and political life. This designation is applied to the countries that do not border with Mongolia, but, nevertheless, they cooperate with it actively. It is, in particular, the U.S., Japan, South Korea, European Union, India and Australia.

Search the third neighbor among the developed democratic countries in the West and in the East is a desire to get rid of historical fate, which decreed for a small nation to be between the two giants that are trying, somehow, to bring it into their spheres of influence. Mongolian experience proves the correctness of the diversification of international political and economic ties for the country with a sad experience of depending on foreigners, which is now surrounded by much more powerful neighbors.

M. Taran

Regional dimensions and global perspective of “soft power”:

China’s foreign policy at the beginning of XXI century

This paper examines the changing concepts of China’s foreign policy of this century. After analyzing various indicators, this study shows how theories and/or conceptual frameworks apply to such crucial directions of China’s international behavior as the U.S., Taiwan, Japan, Africa and Latin America. In conclusion the author suggests that Beijing’s foreign policy continue to develop more realistic, conciliatory and economy-oriented policies while abandoning counter-productive and ideologically dominated approaches.

B. Yatsenko

**Transformation of financial and banking system of Japan
at the beginning of XXI century**

This article researches transformation of banking system of Japan after 2000. It is marked that role of leading regional banks increased in this system with megabanks. New corporation groups were formed round megabanks.

B. Yatsenko

Structure of economy of Japan as post-industrial country

Among the economies of post-industrial countries the economy of Japan is marked by expressed state corporate tendency, by presence of the formed conglomerates of collective property and by a comprehensive display of features of culture, public organization of life and mentality of the Japanese people in all types of economic activity.

Decisive current conditions and opportunities for economic development of Japan as a country in the making of postindustrial epoch economy, are those, that involve the use of intellectual capital and enterprise possibilities of corporate complex groups, of high level of culture and specific mentality of nation.

In addition an important role is played by modern highly technological base of economy, purchased financial possibilities of corporations and the state, favorable condition of activation of participating in the international labor division.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Відповідальний редактор

Матвєєва Леся Василівна – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Автори

Борділовська Олена Анатоліївна – доктор політичних наук, старший науковий співробітник Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Габєр Євгенія Василівна – аспірантка, старший викладач кафедри міжнародних відносин Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова.

Кіктєнко Віктор Олексійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу Далекого Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, голова Української асоціації китаєзнавців.

Коваль Олексій Анатолійович – член Української Асоціації китаєзнавців.

Мавріна Ольга Степанівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Мусійчук Вікторія Анатоліївна – кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу Далекого Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Надірова Гульнар Єрмуратівна – доктор філологічних наук, професор, завідувачка кафедрою арабістики та іраністики Казахського Національного Університету імені аль-Фарабі (Алмати, Казахстан).

Отрощенко Іванна Віталіївна – доктор історичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу Далекого Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Таран Макар Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри нової і новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Яценко Борис Павлович – доктор географічних наук, професор, професор кафедри країнознавства та туризму географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка; старший науковий співробітник Відділу Далекого Сходу Інституту сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України.

Наукове видання

**Суспільно-політичні трансформації
в країнах Сходу на сучасному етапі**

Колективна монографія

Відповідальний редактор

Л. В. Матвєєва

Упорядники:

О. С. Мавріна

І. В. Отроценко

Комп'ютерний дизайн та макетування

Я. Є. Ленго

Підписано до друку 14.06.2012. Формат 70х108/16.

Гарнітура Times. Папір офсетний. Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 19,25.

Наклад 200 прим. Зам. № 125.